

A SOROZAT ELSŐ KÖTETE:
Kérdések és válaszok az Európai Unióról

SZERZŐINK:

Fleck Gábor
Szuhay Péter

X 254040

Kérdések és válaszok

A CIGÁNYSÁGRÓL

A megjelenést támogatta a

Politikatörténeti Alapítvány

és a Politikatörténeti Intézet

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001194732

ISBN 978-963-338-150-2

A kötetet összeállította Fleck Gábor és Szuhay Péter

Lektorálta: Neményi Mária

© 2013 Fleck Gábor, Szuhay Péter

40., 64., 79., 98., 114., 133. oldal © D. Magyar Imre

46. oldal © Nagy Pál

125. oldal © Lukács György

Kiadja a Napvilág Kiadó Kft.

www.napvilagkiado.eu

Első kiadás 2013

A fedél a Romani Design segítségével készült.

A 10. oldalon: Családi fotó az I. világháború idejéből, Néprajzi Múzeum.

A szerzők portréját Kerék Eszter készítette.

Jelen könyvet vagy annak részleteit tilos reprodukálni, adatrendszerben tárolni, bármely formában vagy eszközzel – elektronikusan, fényképeszeti vagy más módon – a kiadó engedélye nélkül közölni.

X 254040

Printed in Hungary

Tartalom

- 11 Mi illő: cigányt vagy romát mondani?
- 12 Indiai nép-e a cigányság?
- 13 Ki a cigány? Akit a többség annak tart, vagy aki magát annak mondja?
- 15 Egységesek-e a magyarországi cigányok, vagy különböző etnikai és nyelvi csoportokra oszthatók?
- 17 Mi az európai roma stratégia várható eredménye?
- 18 Igaz-e a többség körében élő megállapítás, hogy a romák mindig is túltámogatottak voltak?
- 19 Valóban „nem szokta a cigány a szántást”?
- 21 Mit jelent a csatka és máriapócsi búcsú a cigány családoknak?
- 22 Valóban a cigányok „vérében van” a zene?
- 23 Valóban van cigány színvilág?
- 25 A sün valóban a cigányok címerállata?
- 26 Milyen közép- és felsőoktatási kezdeményezéseket ismerünk, amelyek sikeresen járulnak hozzá a romák értelmiségivé válásához?
- 28 Mi volt a célja az „Ide tartozunk! Népszámlálás 2011” kampánynak?
- 29 Miért olyan kevés a roma parlamenti képviselő?
- 30 Miért mondjuk, hogy a rendszerváltás legnagyobb vesztesei a cigányok?
- 31 Mik a szegregált oktatás legfőbb ismérvei és következményei?
- 33 Mi volt a szerepe a Gettóellenes Bizottságnak?
- 34 Hogyan nevezik romani nyelven a cigányok holokausztját?
- 36 Milyen foglalkozásokat neveznek cigány mesterségeknek, és miért?
- 38 A romák kultúrája a kívülállás kultúrája?

- 39 Beszélhetünk-e cigány képzőművészetről?
- 40 Van-e cigány irodalom?
- 43 Cigány zene-e a cigányzene?
- 44 Igaz-e, hogy a cigányok mind katolikusok?
- 45 Miért olyan sok a cigány családokban a gyerek?
- 46 Mik voltak az emberevő-pererek?
- 50 Mely európai országokban a legrosszabb, illetve a legjobb a cigányok helyzete?
- 53 Hány faedényt lehet készíteni egy ölnyi átmérőjű fából?
- 54 Mi volt a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége és ki volt László Mária?
- 56 Milyen szerepet játszott a Soros Alapítvány a romák oktatási, szociális, egészségügyi és foglalkoztatási helyzetének változtatásában?
- 58 Hogyan képes az oktatásban az integráció egyes társadalmi csoportok jelentős társadalmi hátrányait kiegyenlíteni?
- 59 Van-e, volt-e vajdarendszer Magyarországon?
- 60 Melyek a cigány képzőművészeti mozgalom legfontosabb állomásai?
- 64 Van-e cigány nyelvű irodalom?
- 65 Mik a cigányzene legfontosabb műfajai?
- 66 Képesek-e megváltoztatni a tehetségkutató műsorok hősei a romákról kialakított, negatívan tematizált képet?
- 67 Mi a roma évtized program célja és eszközkészlete?
- 68 Zámolyból 2001-ben több roma család egészen Strasbourgig menekült. Mi történt?
- 70 Mi a cigánykerék?
- 71 Mit jelent Hodász és Alsószentmárton a cigányok vallásosságának szempontjából?
- 72 Milyen példaértékű civil kezdeményezéseket ismerünk, amelyek javítják a szegregált környezetben élők oktatási esélyeit?
- 73 Mit köszönhetnek a társadalmi kirekesztettségben élő romák a jogvédő szervezeteknek?
- 75 Mi az Orbán-kormány közmunkaprogramjának viszonya a szociális ellátórendszerhez?

- 78 „Mi építettük fel Budapestet!”
- 78 Milyen a klasszikus cigánybanda összetétele?
- 79 Miért tekintik sokan fontos műnek Lakatos Menyhért *Füstös képek* című regényét?
- 80 Mi a jelentősége a velencei biennále roma pavilonjának, a *Paradise Lost*-nak?
- 82 Mi a cigány kenyér, és létezik-e cigány konyha?
- 83 Miért gyakoriak a konfliktusok az egészségügyi ellátórendszer és a cigányok között?
- 85 Hogyan értelmezzük a csicska, illetve rabszolga-tartás romáknál meglévő intézményét?
- 87 Az elmúlt évtizedekben milyen irányú a cigányok migrációs mozgása? Miért?
- 88 Milyen intézményi lehetőségei vannak a roma kultúra bemutatásának, gyűjtésének?
- 89 Alkalmas-e a rap és a hiphop műfaja a fiatal romák életérzésének kifejezésére?
- 91 Mit jelent a 3H-s, és valóban jóval több ilyen gyereket találunk a cigány, mint a nem cigány családokban?
- 92 Sikeres volt a vidéki romákat segítő szociális földprogram?
- 94 Miért találja meg oly sok cigány muzsikusz zenei anyanyelvét a jazzben?
- 95 Miért volt a kilencvenes évekig arányaiban sokkal több értelmi fogyatékosnak minősített és kisegítő iskolás a cigány gyerekek körében?
- 97 Van-e Kossuth-díjas roma képzőművész?
- 98 Melyik zenei műfaj járul hozzá leginkább a közös roma kultúra kialakulásához?
- 98 Az elmúlt fél évszázadban a folkloristák miért a cigányok körében találtak inkább mesemondókat?
- 99 Mit ért el az oktatás a cigány osztályok, cigány iskolák létrehozásával és fenntartásával?
- 100 Milyen célokat fogalmaztak meg a cigány önszerveződések a rendszerváltás környékén?
- 102 Miért találunk majd' minden cigánytelepen Dankó Pista utcát?
- 103 Mit jelent a „fekete vonat”?

- 104 Milyen volt a Kádár-rendszer cigánypolitikája?
- 106 Mivel szolgált rá hírnevére Bihari János prímás?
- 107 Miért járják a rókatáncot?
- 108 Milyen volt a cigányok és az általuk kiszolgált muzsikálók kapcsolata?
- 110 Mi az OSI, és hogyan erősíti különböző programjaival a roma büszkeség érzését és a roma identitást?
- 111 Hogyan alakult a cigányzenész-dinasztiák sorsa?
- 112 Mi a jelentősége az 1993. évi LXXVII. nemzeti és etnikai kisebbségi törvénynek és a kisebbségi önkormányzatiságnak?
- 114 Miért fontos Bari Károly a magyar, s egyben a cigány irodalom számára?
- 116 Mit jelent a Rajkó név?
- 117 Milyen fontosabb állomásai vannak a roma kultúra reprezentációjának?
- 118 Milyen szerepük volt a folklórgyűjtések nyomán a munkásszállások világában alakult első folklorizmuszenekaroknak?
- 119 Miért próbálkozik minden kormány telepfelszámolási és integrációs programokkal?
- 121 Mikor és hogyan alakult meg a 100 Tagú Cigányzenekar, s miért nevezzük a cigányzene nagykövetének?
- 122 Milyen orgánumok segítették a roma/cigány identitás megerősödését?
- 123 Miért Balázs Jánost tekinti szinte minden roma művész mesterének?
- 124 Létezik az úgynevezett cigányzene mellett cigány népzene is?
- 125 Mi volt megalakulásakor az Autonómia Alapítvány filozófiája és támogatási programja?
- 127 Hogyan reagáltak az elmúlt években a romániai cigányok megjelenésére Olaszországban és Spanyolországban?
- 129 Mi történt 2006 októberében Olaszlisztkán, és miért tekintik többen fordulópontnak többség és kisebbség együttélésében?

- 130 Mi a neoprotestáns szabadegyházak szerepe a cigányok hitéletében?
- 131 Dögevők-e a cigányok?
- 133 Miért olyan népszerű a műmese a cigány identitású szerzők körében?
- 134 Lusták és dologtalanok a cigányok? Tényleg csak segélyből tartják el magukat?
- 135 Miért fontos alkotás Péli Tamás *Születés* című tiszadobi pannója?
- 137 Létezik-e „cigánybűnözés”?
- 139 Hogyan próbálnak a katolikus lelkiségi mozgalmak hozzájárulni a cigány közösségek társadalmi felemelkedéséhez?
- 141 Mi az „érpataki modell” lényege?
- 142 Hogyan sikerült a Cozma-gyilkosság tragédiája kapcsán a közvéleményt a cigányok egésze ellen fordítani?
- 143 Igaz, hogy a „Jelen” tele van cigány gyerekekkel?
- 144 Egyes politikusok szerint a cigányok a „gyerekekből élnek”, s az emelt összegű segély elnyerése érdekében újszülöttüket képesek még fogyatékosak is tenni. Igaz ez?
- 146 Miért követelhetett négy helyszínen hat halottat a romák elleni sorozatgyilkosság?
- 148 Az általános nézet szerint a cigányok koszosak, bűdösek és tetvesek is. Mi az igazság?
- 150 Hogyan vált Gyöngyöspata 2011-ben a közmunkaprogram kísérleti terepévé?
- 151 Mit nevezünk cigánylakatnak, cigánybéklyónak?
- 152 Sokak szerint a cigányok nem csak felszedik a szoba parkettáját, hanem lovat és sertést tartanak a panellakás fürdőszobájában. Mi az igazság?
- 153 Mivel magyarázzák a kivándorló családok exodusukat Kanadába?
- 155 Hivatkozott és ajánlott irodalom
- 168 Szerzőink
- 170 Tematikus bontás

Mi illő: cigányt vagy romát mondani?

A bonyolult választ megelőzve: mindkettőt mondhatunk, ha... ha azt szépen mondjuk, ha abban nincs pejoratív attitűd, leki-csinylés, sértegetés. Magyarországon az 1980-as években láthattuk-hallhattuk, hogy a cigányokkal szolidáris értelmiség egyre inkább egységesen, addig minden cigánynak nevezett emberre a roma kifejezést használta, pejoratívnak és sértőnek érezve a cigány szót, illetve a hozzá tapadó társításokat. Ennek egyik előzménye az, hogy Nyugat-Európában már évtizedekkel korábban, lényegében a hitleri Németország népirtása és a II. világháború után, a Zigeuner Lager borzalmaitól rettegve politikailag tilalmassá vált a cigány megnevezés. Németországban a *Zigeuner* (cigány) helyett *Sinti* vagy *Romát*, Nagy-Britanniában a *Gypsy* (cigány) helyett *román* (*Romani*) kezdtek mondani. Másik előzménynek az 1971-ben Londonban megtartott I. Roma Világkongresszust tekintjük, amikor a világ különböző pontjain élő cigány népcsoportok képviselői egymást kölcsönösen testvérként fogadták el, ugyanazon nemzet tagjainak tekintve magukat, s nemzetük hivatalos elnevezéséül pedig a *roma* elnevezést választották. A *rom* egyes számban embert jelent, ebből képződik a többes számú *roma* kifejezés, amelynek immár a „mi” a jelentése.

Kérdés természetesen, hogy a világkongresszus határozata és a politikailag korrekt nyelvhasználat Magyarországon minden csoport számára egyaránt elfogadható-e? Mert azok, akiket a tudományok jobbra oláh cigánynak neveznek, azok magukat romnak, romának mondják, akiket magyar cigányoknak, azok inkább használják magukra a muzsikus cigány megjelölést, míg akit román cigánynak mondanak, inkább szeretik magukat beás cigánynak nevezni. Interjúk és elbeszélések, helyszíni beszámolók szólnak olyan esetekről, amikor muzsikusok vagy beások tiltakoztak a roma „megnevezés” ellen, kikérve maguknak, hogy ők nem romák, hanem muzsikus vagy beás cigányok. Ennek ellenére a magyar anyanyelvű cigány politikusok többsége a cigánynak mondott emberek politikai és társadalmi szervezeteinek gyakorta – s mára már általánosan – a roma előnevet

adják (Roma Parlament, Roma Polgárjogi Alapítvány, Roma Sajtóközpont, Romaversitas). Más esetben a szervezet, intézmény, folyóirat stb. elnevezését eleve cigány nyelven adják meg (Amaro Drom, Lungo Drom, Romano Kher). Mindezen tények azt jelzik, hogy a „cigány politika” szintjén megfogalmazódott az egységesülés, a csoportok közötti kulturális és társadalmi integráció szükségyszerűsége. Amíg a *roma* illetve a *romani* szavak az önállóságot, az etnikai öntudatot és önbecsülést, egyfajta polgárjogi tartást fejeznek ki, addig a cigány előtag vagy más esetben jelző használata inkább a konvencionálisan pozitív képzetet, a beilleszkedő, vagyis „rendes”, problémát nem jelentő képet hivatott mozgósítani, mint a *100 Tagú Cigányzenekar* esetében. Mára az újságírói köznyelvben is egyértelműen polgárjogot nyert a roma kifejezés, bár ez a tényleges nyelvhasználatban inkább jelent eufemizmust, az illő beszédhez való igazodást, de a hozzá társított, romákról szóló negatív interpretációk sokszor csak a roma elnevezést értékelik le.

Indiai nép-e a cigányság?

Nyelvi és genetikai bizonyítékok alapján nagyon valószínű, hogy a cigányok ősei Indiából eredeztethetők. Mindezek ellenére az európai tudományos érdeklődést, és kiváltképp a romák „őshaza”-keresését megelőzően Indiában az embereknek és a társadalomtudományokkal foglalkozóknak fogalmuk sem volt a cigányokról. Tekintsük a cigányságot egy olyan európai népnek, amely a kontinensen elszórva, de idestova egy évezrede él, önálló államisággal mégsem rendelkezik; mindenhol kisebbségben vannak, többségük pedig marginalitásban él. E nézőpontból érdektelen is, hogy hol volt a cigányok (saját elnevezéseik szerint a *romák*, *szintik*, *manusok*, *kálók*) „őshazája”, Indiában avagy Egyiptomban. A 18. század végéig ugyanis az a meggyőződés élt az európai társadalmakban, hogy a cigányok Egyiptomból származnak (erre utal a nyugat-európai népek külső megnevezése: a francia *gitans*, a spanyol *gitanos*, az angol *gypsy*, *gipsy*), s Vályi István magyarországi protestáns lelkész – aki Leydenben tanult a protestáns egyetemen, és felismerte, hogy általa ismert

cigányok nyelve a malabári diákok nyelvéhez hasonlított – csak 1774-ben fogalmazta meg, hogy minden bizonnyal a cigányok ősei Indiából származhatnak.

A magyar *cigány* elnevezés a görög *αττινγανος* (*atsinganos*) szóból származtatható, amelynek jelentése 'érinthetetlen'. Ez feltehetően egy olyan pogány vagy eretnek vallási közösségre vonatkozott, amelynek tagjaival a keresztényeknek nem volt szabad érintkezniük. Az, hogy a cigányságnak ténylegesen köze volt-e egy ilyen közösséghez, tudományosan nem igazolt, mindenesetre a 11. századi közvélekedés velük azonosította a cigányságot. (A kifejezés több európai nyelvbe is beépült, ilyen például a délszláv *cigani*, a román *țigani*, a cseh *cikáni*, a német *zigeuner*, a francia *tsiganes*, az olasz *zingari*, a portugál *ciganos* vagy a spanyol *zincali*.) Különböző alakjaiban ez a szó vált világszerte az egyik legelterjedtebbé, amely a cigányság megnevezésére szolgál. A kifejezéssel a cigányok többsége is azonosult.

Ma Európában több mint kilencmillió cigánynak/romának mondott ember él. Többségük, közel nyolcmillió a kontinens középső és keleti felén, ahol egyes országokban arányuk meghaladja az össznépesség tíz százalékát. Ilyen ország Románia, Bulgária és Macedónia, de megközelíti ezt az arányt Magyarország és Szlovákia is (→ 50). Ezeken a területeken többféle nyelvi, etnikai és foglalkozási csoportból tevődik össze egy-egy ország cigánysága.

A közép- és kelet-európai cigányság közös jellemzője az alacsony fokú iskolázottság, a szakképzetlenség, a magas munkanélküliségi arány, a rossz lakáskörülmények, a kirekesztettség, a marginalitás és az őket sújtó masszív társadalmi előítéletek. Ezzel magyarázhatók az elmúlt évtizedek Nyugat-Európába és a tengeren túlra irányuló migrációs törekvései is (→ 87).

Ki a cigány? Akit a többség annak tart, vagy aki magát annak mondja?

Az ember etnikus identitását egyfelől saját önmeghatározása és vállalása adja, amelyre másfelől azonban a társadalom kijelölő törekvése és gyakorlata is erősen hat, vagyis az egyén és tágabb

csoportja nehezen tud nem tudomást venni arról, hogy hogyan gondolkodnak, mit mondanak róla és esetleg milyen szerepbe kényszerítik. A 2003–2004-es szociológiai vizsgálati adatok szerint a magyarországi cigányság valószínűsíthető létszáma 550–600 ezer fő között mozgott. Ez az adat azonban nem azok számát mutatja, akik magukat cigánynak mondják vagy gondolják, hanem azokat, akiket a többség és a különböző intézmények cigányként tartanak számon. Ezzel szemben a 2001-es népszámlálás során megközelítőleg mindössze 194 ezer ember mondta magát cigánynak, míg a legfrissebb adatok szerint a 2011-es népszámlálás során 309 ezren. (A legutolsó népszámlálással egyidejű szakértői becslés nem készült.) Feltételezhetjük, hogy nem mindenki vallotta magát cigánynak a statisztikai adatfelvétel során, aki egyébként roma identitású. Ebből következően tehát csak azt tudjuk megmondani, hogy a többség hány embert tekinthet cigánynak, és magát hány ember mondta annak. Azt mindenestre tudjuk, hogy több, mint 110 ezerrel nőtt a népszámlálás során magukat cigánynak vallók száma, s persze nem tudjuk bizonyossággal megmondani, hogy ez mennyire tulajdonítható az Idetartozunk-kampány (→ 28) sikerének. Abban azonban biztosak lehetünk, hogy ilyen mértékű növekedés demográfiai okokkal nem magyarázható.

Az alapján, hogy valaki minek tartja magát, s mások minek tartják őt, négy válaszlehetőséget kapunk, eszerint: cigány vagyok–cigány vagy; cigány vagyok–nem vagy cigány; nem vagyok cigány–cigány vagy, és ami kevésbé érdekes: nem vagyok cigány–nem vagy cigány. Előfordulhat, hogy valaki magát cigánynak gondolja és mondja, miközben mások őt nem tekintik annak. Előfordulhat, hogy valaki „olyan rendes”, hogy már nem is cigány; sőt az 1960-as években létezett is az a politikai-társadalomszervezési törekvés, hogy az összes, magát cigánynak mondó embert ne tekintsék cigánynak.

A cigánynak mondott emberek összességén belül meg kell különböztetni a mások által cigánynak mondott, magukat a népszámlálás során nem cigánynak mondó, de egy más szituációban, például a belső beszédben cigány identitással rendelkező embereket. Így ez azt is jelenti, hogy a szociológiai vizsgálatok

és a népszámlálás eredményei közötti körülbelül 300–350 ezres különbség egy része mégis csak cigány. Természetesen el kell gondolkodni azon, hogy miért is van ez így, miért alakul ki a külső és belső beszédnek ez az egymásnak ennyire ellentmondó tartalma.

Egységesek-e a magyarországi cigányok, vagy különböző etnikai és nyelvi csoportokra oszthatók?

A magyarországi cigányság három nagyobb nyelvi és etnikai csoportból áll. Egy 1971-es reprezentatív szociológiai felmérés szerint a cigánynak mondott népesség 71 százalékát tette ki a magyar anyanyelvű, magát *muzsikus*nak mondó magyar cigányság, megközelítően 21 százalékát a *romani* anyanyelvű, magát *rom*nak, *román*nak mondó oláh cigányság, s megközelítőleg 8 százalékát a román anyanyelvű, magát *beás*nak mondó teknővájó cigányság. (Nem érte el a cigányságon belül az 1 százalékot a *szinto* vagy *vend* cigányok aránya.)

A cigány nyelvi és etnikai csoportokhoz tartozó emberek többségére mind a mai napig az endogámia jellemző, vagyis az egyes csoportokhoz tartozó egyének csak saját csoportjukon belül házasodnak. Az etnikai, nyelvi csoportok további alcsoportokra tagolódnak. A magyar cigányok esetében kisebb a jelentősége a leszármazás számontartásának, inkább a lokalitás elve érvényesül és a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely fontossága figyelhető meg. A muzsikusok, mint a csoporton belül legmegbecsültebb foglalkozással bíró emberek megnevezése etnikus értelmezést kap. A ma is valóban zenélésből élő muzsikuskok így elhatárolódhatnak a nem muzsikálással foglalkozó szegényebb, más foglalkozású, de magukat muzsikusnak mondó cigányoktól, és valódi társadalmi kapcsolatokat nem tartanak velük (→ 43).

Az oláh cigányok számtalan törzsre és nemzetségre tagolódnak. Erdős Kamill klasszifikációja nyomán a következő törzseket ismerjük: a) lovári (lókereskedők, lókupecsek); b) posot'ari („zsebtolvajok”); c) kherari (alkalmi munkások, házzal bírók); d) colari (szőnyegkereskedők); e) kelderari (rézművesek, üstfol-

tozók); f) cerhari („sátorosok”); g) mašari (halászok); h) bugari („dögösök”); i) čurari („késesek”); j) drizar („rablók”); k) gurvar, fodozovo (tapsikészítő, edényfoldozó) (Erdős, 1959).

A különböző törzsek között szintén fennállhat a házassági endogámia. A törzsek elnevezése utal az egykori foglalkozásra, a foglalkozások között pedig hierarchikus viszony alakult ki, amely átalakult a törzsek közötti hierarchiává. Az utóbbi évtizedekben az egyes törzsek között integrációs folyamatot figyelhetünk meg, a talán legtekintélyesebbnek tartott lovári törzsbéliek sikerre törekvő gazdasági stratégiája vált más cigány törzsek és csoportok körében legvonzóbbá és elfogadottabbá, amelynek következtében kialakult a lovári törzsbéliek kultúrájához való igazodás.

A különböző cigány törzsek különböző nyelvi dialektust használnak. A romani irodalmi nyelv csak most van kialakulóban, így még érdemben nem befolyásolja a romani köznyelvet, s a romani nyelv iskolai oktatása sem intézményesült. Ma Magyarországon a nyelvoktatásban inkább lovári nyelvet mondanak a romani helyett, jöllehet az valójában csak egy dialektusa a romaninak. Az elmúlt évtizedekben kisebb divatja alakult ki nem romák körében is a „lovári nyelv” tanulásának, abból az elgondolásból következően, hogy azt gyorsan lehet megtanulni és nyelvvizsgát tenni belőle.

A román anyanyelvű, magukat beásnak mondó cigányok is több alcsoportra oszthatók. Erdős Kamill még csak területi elv alapján osztályozott, az újabb kutatások azonban a Dél-Dunántúl területén élő beás cigányokat – éppen a beások körében élő önelnevezések alapján – argyelánokra, tincsnokra és muncsánokra osztják fel. Az egyes etnikai alcsoportokhoz tartozó beás emberek magukat *frátriák*, nemzetségek alá sorolják be, vagyis erősen számon tartják a leszármazási elvet. A beás cigányok nyelve a nyelvújítás előtti román nyelv egyik dialektusa. Körükben a használt nyelvi dialektusok egymástól kevésbé eltérőek és az egységesülő köznyelv is hamarabb kialakul, hiszen létrejött a beás nyelv intézményesülése, elsősorban az oktatásban való bevezetése révén. Ennek köszönhető, hogy a beás nyelv tanulása iránt is fokozódó érdeklődést tapasztalunk.

Mi az európai roma stratégia várható eredménye?

Az Európai Unióban a romák helyzetének kérdése azért került a politika homlokterébe, mert 2010 nyarán Franciaország megkezdte illegális romatelepeinek felszámolását és a főleg Romániából és Bulgáriából érkezett romák kitoloncolását. Ez az akció komoly tiltakozást váltott ki több európai országban, és felhívta a figyelmet arra, hogy Európa legnagyobb kisebbsége milyen tarthatatlan gazdasági-társadalmi helyzetben él. A romák helyzete még ebben az évben napirendi pontként szerepelt az Európa Tanács csúcstalálkozóján, az Európai Bizottság pedig munkacsoportokat hozott létre „a romákat segítő intézkedések megalkotására”. Célul tűzték ki egy keretstratégia megalkotását. A Bizottság a következő év tavaszán mutatta be *A nemzeti romaintegrációs stratégiák uniós keretrendszer 2020-ig* című javaslatát az Európai Parlament plenáris ülésén. A dokumentum négy támogatni kívánt területet jelöl meg: oktatáshoz való hozzáférés, foglalkoztatás, egészségügyi ellátás és lakhatás. A keretprogramtól a Bizottság 2020 végére kézzel fogható eredményeket vár: a roma lakosság képzettségének és foglalkoztatásának növekedését, a faji diszkrimináció és szegregáció csökkenését, ezáltal pedig a szegénység mérséklődését.

Optimális esetben az eredmények a következők: diszkriminációmentes és integrált oktatás, az elkülönítés tilalma, a roma tanulók támogatása a társadalmi hátrányok kompenzálása érdekében, illetve felnőttek számára másodikesély-programok beindítása és működtetése; teljes és megkülönböztetésmentes hozzáférés a szakképzéshez és a munkaerőpiachoz és az önfoglalkoztatási eszközökhöz, valamint előnyök, illetve extra szolgáltatások biztosítása a foglalkoztatásban a szakképzett roma fiatalok számára – az egyenlő bánásmód elvét figyelembe véve; teljes egyenlőség a minőségi egészségügyi és szociális szolgáltatásokhoz való hozzáférésben; szociális lakások biztosítása a rászorulóknak számára, és normális, egészséges életkörülmények biztosítása mindenki számára, megkülönböztetésmentesen.

Igaz-e a többség körében élő megállapítás, hogy a romák mindig is túltámogatottak voltak?

A túltámogatottság mítosza még a Kádár-korszakban alakult ki. Az 1961-es párthatározatot (→ 104) követően néhány évvel a cigány munkavállalókra is kiterjesztették a „Cs”-, vagyis a „csökkentett értékű lakás”-építési programot. A hatalom felismerte, hogy a lakásépítés a politikai rendszer legitimációjának egyik fontos eszköze. A felismerést tett követte, a program egészen az 1980-as évek közepéig fennmaradt. A szűkös erőforrások miatt csökkentett értékűnek épült lakások többségében nem volt bevezetve a víz, így nem tervezték bele fürdőszobát. Ezen lakások egy része OTP-, másik része helyi tanácsi segítséggel épült. Sokan valóban rá is kényszerültek, hogy éljenek e konstrukciók valamelyikével, hiszen korábbi cigánytelepi házacskaikat a teleppel együtt ledózerolták. Az alacsony kamatozású vagy kamatmentes kölcsön igénybevételének feltétele: legalább egyéves, folyamatos munkaviszony, és abból származó, ezer forintot meghaladó jövedelem, valamint a kölcsön összegének tíz százaléka volt. Az előtakarékosságtól azonban indokolt esetben eltekinthet az OTP és a tanács. Volt tehát rendelet, és a szükséges anyagi keretek is rendelkezésre álltak annak végrehajtásához. A telepek felszámolása azonban nem mindig eszerint zajlott, s erről már az 1971-es, Kemény István vezette vizsgálat is tudósított. Kiderült, hogy 1970-ben és ’71-ben a tanácsok legnagyobb része nem használta fel az erre a célra rendelkezésre álló keretet, és nem élt a rendelet adta lehetőségekkel. A túltámogatottság mítoszának másik táplálója, hogy foglalkoztatás- és népesedéspolitikai megfontolásokból 1967-ben bevezették a gyermekgondozási segélyt (gyes), majd ehhez társult 1984-ben a gyermekgondozási díj (gyed). Ezek a juttatások értelemszerűen ugyanúgy érintették a cigányokat, mint a nem cigányokat. A családi pótlék intézménye különböző megszorításokkal már az 1980-as évek közepén megjelent, de univerzálisra csak 1990 tavaszán vált. Ettől kezdve alanyi jogon (tehát munkaviszonytól vagy a család jövedelmének összegétől függetlenül) minden család minden gyermeke után járt az éppen aktuális összeg.

A cigány családok – amelyekben több gyerek született, mint a nem cigányok családokban – nagyobb arányban hasítottak ki támogatást ebből a közös kasszából.

Eközben jóval magasabb a cigánynak mondott munkaképes korú emberek körében a munkanélküliség, mint a nem cigányok körében, így sokan azt gondolják, hogy ők tartják el a cigányokat, a cigányok a nyakukon élősködnek. Pedig a cigányok körében regisztrált nagyarányú munkanélküliség (→ 30) a korábbi politikai vezetések bűne; jó volt fenntartani és újratermelni munkaerőpiaci megfontolásokból az iskolázatlan és szakképzetlen tömegeket (→ 134).

Valóban „nem szokta a cigány a szántást”?

A magyar közmondások és szólásmondások, formalizált szófordulatok előszeretettel használják – szinte kivétel nélkül negatív konnotációban – a cigány kifejezést. Ha O. Nagy Gábor gyűjteményét böngésszük (*Magyar szólások és közmondások*), ilyen fordulatokra és magyarázatokra lelhetünk: „*Nem szokta (a) cigány a szántást [rég: az eke szarvát; Cigány is szántana, ha megszokhatná]* (akkor mondjak, ha valaki olyan munkát végez, amelyhez nem szokott hozzá, s ezért szemmel láthatóan nehezeze esik); *Nem szokta, mint cigány lova a szántást* (nem szokott hozzá valamely munkához, és ezért nehezen megy neki); *Eltalálta, mint a cigány a búzavetést* (alaposan melléfogott a dolognak). (...) *Biztatja, mint cigány a lovát* (a) üres ígérettel rá akar beszélni valakit valamire; (b) hasztalanul biztat valakit); *Szemmel tartja, mint cigány a lovát* (nem ad rendes abrakot a jószágnak); *Cigány is addig szoktatta (a) lovát a koplaláshoz, míg bele nem döglött* (van olyan helyzet, amelyet nem lehet megszokni, amelybe belepusztul az ember); *Cigány is [minden cigány] a maga lovát dicséri* (mindenki a saját dolgaival dicsekszik, azt dicséri, amije van); *Használt neki, mint a cigány lovának a rakonca* ('a szekér rakományát támasztó rúddal való elverés', vagyis használt neki a fenytés, a szigorú megleckéztetés). (...) *Ha (ótvaros) cigánygyerekek potyognak [esnek] is az égből* (minden akadály ellenére is); *Nem bánom, ha cigánykereket hány is*

(nem törődöm vele, nem engedek neki, bármit tesz is) (→ 70); *Cigányútra megy [szalad] [valami] (a) (étel v. ital) nyelés közben a légsőbe megy; b) valami nem abba az irányba megy, amerre kellene*); „*Ez a hét is jól kezdődik*” –, *mondta a cigány, mikor akasztani vitték* (mondják keserű gúnnyal, amikor nagyon rosszul kezdődik valami); *Húzza-halasztja [halogatja], mint cigány az akasztást* (a legvégsőig halogat valamit); *Elül isten, közbül király, hátul a nagy lompos cigány* (a menés közben a többiektől lemaradó gyereket csúfolják és siettetik így); *Didereg, mint ősz-szel a cigány* (reszket, mert fázik vagy mert fél); *Megkívánja (a verést), mint a nyalkai cigány (teste a csigázást)* (nem ért a szép szóból, verés nélkül nem boldogul vele az ember). (...) *Él-hal érte, mint a cigány a veres nadrágért* (nevetségesen rajong valamiért); *Felöltözött nagy cifrán, mezítláb, mint a cigány* (szépen kiöltözött, de mezítláb van); *Szomorú, mint bőjtben a (muzsikuskus) cigány* (látszik rajta, hogy nagyon szomorú); *Hevül, mint a cigány az aludtjettől* (könnyű munkában is megizzad, kihevül); *Nincs a cigánynak pondrós szalonnája* (aki szeret valamit vagy akinek kevés van valamiből, annál az nem megy tönkre az állásban); *Csak hírét hallotta, mint a cigány a forralt tejnek [Hallotta hírét, mint a cigány lelke a mennyországnak vagy mint a cigány a hiszekegynek]* (csak éppen a hírét hallotta, de semmi közelebbit nem tud róla).” Záró formulaként pedig álljon itt a társadalom legsúlyosabb szentenciája, mintegy jóslata: *Míg a világ világ lesz, Miska cigány cigány lesz* (örökre, mindig – tagadó mondatban vagy tagadó alakú kérdésre adott feleletben: sohasem). A fentiekben idézett fordulatok nem cigányok körében fogalmazódnak meg nem cigányok számára, de a cigányokkal példálózgatva, a róluk gondolt sztereotípiákat mozgósítva. Amikor egy-egy mondas elhangzik, a megszólítottat a cigányokkal való azonosításának lehetőségére figyelmeztetik: vigyázz, mert te is olyan vagy, olyan lehetsz; érts és szokj ahhoz a valamihez, nem úgy, mint a cigány; ne ígérgezz, mint a cigány; ne cifrálkodj, mint a cigány; tudd a dolgokat, nem úgy, mint a cigány. A másik negatív ábrázolása a saját csoport pozitív értékelését fokozza. Ennek során minden esetben az oppozíció eszközét használja: ebben

az esetben természetesen érdektelen, hogy valóban szokta-e a cigány a szántást, mi szoktuk, s ezáltal vagyunk többek.

Mit jelent a csatкаи és máriapócsi búcsú a cigány családoknak?

A magyarországi fotó- és filmművészet, különösen az utóbbi évtizedben erőteljes érdeklődést mutatott a cigányok/romák ünnepi ábrázolása iránt, de a sajtófotósok és egyes dokumentumfilm-készítők körében is általános a romantikus és egzotizáló szemléletmód. A búcsú a temetés és a lakodalom mellett mind a mai napig a legnépszerűbb témának számít, de foglalkozni is ezzel kezdtek a legkorábban, egyszerűen azért, mert nyilvános térben zajlik, s olyan kollektív alkalom, amely egyszerre nagy létszámú csoportokat mozgat meg, s mert erős a reprezentációs funkciója. A fontosabb magyarországi búcsújáró kegyhelyek közül a dunántúli Csátka és a nyírségi Máriapócs váltak olyan helyekké, amelyek az elmúlt évtizedekben cigány búcsújáró helyként ismertek. Csatkára elsősorban római katolikus, Máriapócsra görög katolikus vallású csoportok járnak. Nem kizárólagosan cigány búcsújáró helyek ezek, hanem olyan települések, ahová nem cigány/roma hívek is nagy számban járnak. Az a tény, hogy nagyobb földrajzi körzetből érkeznek a cigány közösségek, azt az értelmezést implikálja, hogy ezek cigány búcsújáró helyek. A búcsún megjelenő két kulturális viselkedés valójában két különböző etnikus magatartásformát is jelent. Egyik oldalon a cigányság – azon belül is különösen az oláh cigányok – kulturális gyakorlata áll, amely a másik oldalon álló hagyományosan búcsújáró paraszti zarándokló közösségek megoldásaival találkozik.

A parasztnak részvétele a búcsún sokkal egyszerűbben és rövidebben leírható, mint a cigányoké. A parasztnak úgy tartják, hogy a búcsú helye alapvetően az a „szent tér”, ami a kápolnát, illetve a templomot, a szabadtéri tábort oltárt és gyülekezeti helyet jelent, a Mária-szobrokat és a könnyező képet, a gyógyító-nak ítélt forrást. A „szent idő” számukra pedig főleg az egyház hivatalos miséit, imaóráit, a gyóntatást s másodsorban azokat a kiscsoportos áhítatos órákat, a laikus népi vallásgyakorlást je-

lenti, ilyen például a különböző egyházközségekhez tartozó rózsafüzér társulatok imádkozása. A búcsú világi terének helyszíneit, így a lacikonyhákat, italos sátrakat elkerülik, batyujukból otthonról hozott ételmet és italt fogyasztanak.

A cigányok számára a részvétel a búcsún sokkal összetettebb és differenciáltabb. A tér, amelyet az egyházi logika szent és világi térre oszt fel, számukra egységesen szent. Az egyház és a többi hívó által oppozícióba helyezett tereket ők valójában egységben látják és egységben kezelik. A cigányok/romák vallásgyakorlása mind az egyházi, mind a paraszti-népi vallásosság kategóriáival nehezen írható le. A búcsún megjelenő cigányok kevésbé élnek az egyház miseszolgáltatásával, a gyóntatással, az ájtatoskodás, éneklés kiscsoportos formáival. Általános ugyanakkor, hogy különböző méretű gyertyákat gyújtanak a Mária-szobrok és képek közelében, virágokat helyeznek el az oltároknál, imádkoznak, és népszerű gyakorlat az is, hogy itt fényképezkednek. Szinte mindenki fölkeresi a forráskutat, ahol legalább arcukat és gyermeküket megmossák.

A cigányok számára a búcsú világi helye legalább akkora fontossággal bír, mint a szent hely. A más cigány csoportokkal való találkozásnak, együttlétnek és mulatozásnak, a másnap reggeliig tartó vigasságnak a helyszíne ez. A cigányok számára a búcsú társas összejövetelt, az ismerősökkel és távoli rokonokkal való találkozást is jelenti, amelyen számtalan olyan rituális előírás gyakorolnak, amely az ember értékmérőjét és önbecsülését fejezi ki. Többen előírásként értelmezik, hogy a búcsúban pénz kell költeni, komoly összegekkel kell érkezni, hogy másokat meg lehessen vendégelni. Számukra szégyennek számít ugyanis, ha valaki batyuból étkezik, s nincs annyi pénze, hogy rendesen egyen és igyon. A reprezentáló cigányok a magyarok számára is üzennek, emberi és társadalmi értéküket akarják kifejezni, ezzel is szeretnék az egyenlőséget kiharcolni.

Valóban a cigányok „vérében van” a zene?

A válasz egyértelműen nem. Senki nem gondolhatja komolyan, hogy a zenei érzék genetikailag meghatározott – mint ahogy a

táncakészség vagy a színészi hajlam, az orvosi hivatás vagy a jogi érzék sem. Pedig sokkal nagyobb esélye van annak, hogy olyan valakiből legyen orvos, akinek felmenői között is sok orvos volt, és számos többgenerációs színészfamíliát is ismerünk. A titok nyitja sokkal inkább a szocializációban rejlik. Abban, hogy a zenészcsaládba születő gyerekeknek nem csak a legenda szerint, hanem ténylegesen is a kezébe adják a vonót már pályás korában. Abban, hogy a felnövekvő fiatal azt látja otthon, hogy apja, nagybátyjai, rokonai mind zenélnek. Hogy kiskorától kezdve zenészek között és zenében nő fel. Aki ezeket a mintákat látja kezdetől fogva, igen nagy eséllyel maga is ebbe az irányba indul el később. Arról nem is beszélve, hogy kiskorától kezdve lehetősége van különböző hangszereket kézbe venni, kipróbálni, gyakorolni. Az egész közösség mindennapjai a zene körül forognak. Ezt a jelenséget jól illusztrálja egy zenésszel készített interjú egy részlete: „Amíg a többiek, az osztálytársaink katonaságot játszottak, meg bunkerben harcoltak egymással, mi bandákat alapítottunk, és azt játszottuk, hogy megyünk zenélni bálba, esküvőre. Kiosztottuk magunk között a szerepeket: egyikünk a prímás, másik a brácsos, harmadik a bőgős és így tovább. De valóságban is ki volt az találva, ki melyik hangszeren fog játszani nagykorában. Én például ki voltam jelölve bőgősnek, mert nagybátyám már idős volt, és kinézett magának, hogy én veszem majd át a szerepét a bandában. Így aztán egész kiskoromtól kezdve úgy nőttem fel, hogy a hangszer folyton a kezemben volt. De így voltak vele a többiek is: a prímások, a kontrások, brácsások mind kisgyerek koruktól ki lettek választva erre a szerepre.”

Valóban van cigány színvilág?

Mint nyelvi kifejezés valóban él, és igazán nagy népszerűséget élvez. Mint valóságos tény azonban nem bizonyítható, így tehát nem létezik. Azt azonban érdemes megvizsgálni, hogy mi a jelentése, miért jött létre, és mi is a „társadalmi funkciója”? A nemzeti, etnikai kisebbségi iskolai oktatás *Kerettantervek a cigány kisebbségi oktatáshoz – Cigány népismeret* c. anyaga egy helyütt az alábbiakat írja: „Ismerjék a cigányság magyarországi

történelmét, főbb sorsfordulóit. Ismerjük a cigány népzene értékeit helyi, magyarországi, nemzetközi viszonylatban is. Ismerjük az irodalmi és képzőművészeti alkotásokat, ismerjük fel a cigány képzőművészet sajátos szín- és formavilágát.” Nem sokkal később pedig ezt ajánlja: „Dramatizáláshoz népviseletbe öltöztetett bábok készítése, »cigányos« környezet ábrázolása. A népviselet színvilágának, hangulatának vizuális technikákkal történő megjelenítése.” Eszerint létezik „sajátos cigány színvilág”.

A Kurt Lewin Alapítvány egyik kutatása arra keresett választ, vajon milyen kép él a pedagógusokban a romákról, mert el akarták érni, hogy a közoktatás hétköznapijában dolgozó pedagógusok, a közoktatás irányításáért felelős szakemberek mind szélesebb köre a hátrányos helyzetű tanulók társadalmi integrációja mellé álljon. Az eredmény: él néhány hiedelem a pedagógusok körében arról, hogy milyenek is lehetnek a romák. Többen kísérelnek meg olyan egyedit találni, mely csak és kizárólag a romák sajátjának tekinthető, és ilyen volt a cigány színvilág is. Emögött egyfelől az a „megfigyelés” húzódik, hogy a cigányok – elsősorban viseletükben – előszeretettel használnak élénk színeket. Miközben a társadalom többsége öltözködésében mérsékelt és konszolidált színeket választ, színharmonióra törekszik, ebből következően szolid és nem feltűnő, nem hivalkodó, addig a cigányok kirívóak, ezzel is fel akarják hívni magukra a figyelmet. A színek megválasztása, egymás mellé helyezése, a létrejövő összkép szándékoltan más, megkülönböztető és elválasztó. Vagyis a cigányok „tőlünk” különbözőek, primitívek, civilizálatlanok, mondhatni „egzotikusak”.

Ez a hétköznapi „tapasztalás” a cigány gyermekek rajzainak, a cigány/roma művészek festményeinek értelmezését is erőteljesen befolyásolja. Ez a szinte megkérdőjelezhetetlen megállapítás persze pozitív kontextusban is elhangozhat. A roma gyermekekkel foglalkozó pedagógusok egy része abból a feltételezésből indul ki, hogy a képességeknek, a hajlamoknak és választásoknak nincs egyéni, személyre szabott szabadsága, a roma gyerekek egységesen viselkednek, a számukra kijelölt tulajdonságoknak így meg kell felelniük. Ez pedig a színek használatának etnikus különbözőségére is igaz kell, hogy legyen. A nem cigány

gyerekekhez képest ez a szabadságot és vadságot, a társadalmi normáknak nem mindig megfelelő, de megértett viselkedést jelenti. A cigány gyerek mégiscsak más, de így szeretjük, így fogadjuk el. Ez sokszor elvezet elfogadó és felmentő mentalitáshoz is. A cigány gyerek gyenge a humán és reál tárgyakban, ám a készségtárgyakban, a zenében és táncban (a „vérében van”), a sportokban (a mozgásigénye sokszorta nagyobb a nem cigány gyerekekénél) és a rajzban (talán az is „a vérében van”) kiemelkedően teljesít, és így valamiben ő is jó lesz, valamiért őt is meg lehet dicsérni. És máris az etnikai kategorizációnál tartunk.

Ha a kérdést a cigány/roma művészekre szűkítjük, akkor is nemleges választ kell adnunk. Ha Orsós Teréz vidám és csordultig van a szíve szeretettel, akkor élénk, jobbra piros és ahhoz közel álló színekkel fest, míg ha szomorú és magányos, a barnát és tónusait használja; Balogh Balázs András gyermekkorát idéző világa komor, benne a fekete dominál; Oláh Mara (Omara) egyik korszakában csak kéket használt, máskor pirosat, de sohasem sok színt egyszerre; Bada Márta pasztel színei pedig tavaszi rétet idéznek. Csak néhány művész színvilágát idéztük fel, de láthatjuk, hogy a színválasztás nem etnikus, hanem egyéni, szubjektív, a hangulatnak és művészi kifejezésnek alárendelt.

A sün valóban a cigányok címerállata?

Amikor Markó Miklós 1896-ban megjelentette a *Cigányzenészek albuma* című könyvét, a kötet borítója egy a szájában tölgyfaágot tartó sünt ábrázolt, a sündisznócskát pedig a cigányok címerállatának nevezték. Nem ismerünk olyan történetet, eredetmondát, amelyben a sündisznó akárcsak apróbb szerepet is játszana. Azt ugyanakkor tudjuk, hogy cigány emberek hosszú ideig büszkén meséltek a sün elkészítésének rejtelméről, a belőle készült sült vagy pörkölt fenséges ízéről és illatáról.

A sün mellett az ürge és a varjú is a cigány emberek, pontosabban a szegény emberek ínségelede volt. A jobb módú társadalmi csoportok lenézték és megvetették azokat, akik olyan állatok húsát is megették, amelyeket ők nem, mert azok fogyasztása a szegénységet és az ínséget jelentette. A sünnel azonban az

történt, hogy a cigányok egyszer csak megváltoztatták a negatív előjelet, idealizálták mint étket, a kiváltságosok eledelének nevezték, és beemelték a kultúra ősi tartott rétegeibe. Cigány „nemzeti eledelt” konstruáltak belőle, miként tették azt a 19. század közepétől a magyarok a pörkölttel. Az ürgéből és a varjúból ugyan nem lett nemzeti eledel, de a sünhöz hozzátapadt a leleményesség, az ügyesség és bátorság, és persze az ingyenség, illetve a beavatottság érzése.

Milyen közép- és felsőoktatási kezdeményezéseket ismerünk, amelyek sikeresen járulnak hozzá a romák értelmiségivé válásához?

Magyarországon a rendszerváltás óta több olyan alulról szerveződő kezdeményezés nyomán alakultak ki jó gyakorlatok középfokú oktatási intézmények területén, amelyek a roma fiatalokat segítik, illetve segítették abban, hogy diplomával rendelkező értelmiségiként jelenhessenek meg a munkaerőpiacon.

Az egyik első közülük a Gandhi Gimnázium és Kollégium, amely létrejött, azaz 1994 óta mind a mai napig az egyetlen olyan intézmény, amely roma nemzetiségi középiskolaként működik. Az 1996-ban közalapítvánnyá váló fenntartó szándéka szerint a közalapítvány óvodákat, általános és középiskolákat alapít és tart fenn, óvodai, általános iskolai, középiskolai és felnőttképzést szervez, oktatási intézményeket működtet, kiadói munkát folytat, és egyéb kulturális tevékenységet fejt ki (pl. kiállítások szervezése). Az 1996-ban Mánfán alapított Collegium Martineum létrehozói az integráció mellett tették le voksukat, azaz azt tűzték ki célul, hogy az egyébként integrált oktatásban részesülő fiataloknak olyan háttérrel biztosítsanak, amelyet családjaik nem tudtak megadni – a tanulásban nyújtott segítség, a lakhatás és a szabadidős tevékenységek terén egyaránt. Legjobb éveiben 200 körüli tanuló lakott a kollégiumban, és a fiatalok 50-80%-a tanult tovább felsőoktatásban. Finanszírozási gondok miatt a kollégium 2008 szeptemberében jogutód nélkül megszűnt.

Egy elveiben az eddigiektől is különböző kezdeményezés az, amelyet a 2004-ben a Tan Kapuja Buddhista Egyház által alapított Kis Tigris Gimnázium vállalt fel. Minőségi oktatást vitt el olyan településre (nevezetesen Alsószentmártonba), ahonnan a fiatalok csak kis számban mehettek középiskolába tanulni, és úgy, hogy az érintetteket nem szakította ki természetes családi és közösségi rendszerükből. Jelenlétének köszönhetően az iskola a családokkal és a közösséggel együttműködésben volt képes a közoktatás által taníthatatlannak ítélt fiatalokkal megszerettetni a tanulást.

Hasonló megfontolások vezérelték a sajkókazai Ambedkár Gimnázium alapítását is. A gyakorlatban kiderült, hogy hatékony iskolai nevelés és tanítás nem képzelhető el ezekben az etnikailag és szociálisan is szegregált közösségekben hatékony szociális munka nélkül. A családok mindennapos problémáiban is segítő szervezet képes csak hitelesen mozogni a helyi közösségben, és e munkának köszönhetően lesz az iskolai háttér is nyugodtabb a tanulók számára.

Mindezek a kezdeményezések alapvető, az állami közoktatás által hagyott űrt töltik be, ennek ellenére folyamatosan finanszírozási gondokkal küzdenek. Valódi megoldást egy olyan megálapodás jelentene, amely nyugodt és biztos működési feltételeket biztosítana a helyi viszonyokat jobban ismerő és a speciális feltételeknek jobban megfelelő kezdeményezéseknek. Ehhez azonban szükség van annak felismerésére, hogy az állami közoktatás bizonyos területeken alkalmatlan arra, hogy elsődleges feladatát ellássa.

A felsőoktatásban tanuló roma fiatalokat 1997 óta a Roma-aversitas segíti képzési és ösztöndíjprogramjával. A Romaversitas egy olyan, láthatatlan kollégiumként működő szervezet, amely a hátrányos helyzetű fiatalok számára igyekszik komplex segítséget biztosítani. Az anyagi támogatás mellett a fiatalok készségeit fejlesztő, hátrányaikat kompenzáló képzési programot is nyújtanak, tehát nem elsősorban ösztöndíjakat biztosító intézményként, de közösségként igyekeznek működni.

Mi volt a célja az „Ide tartozunk! Népszámlálás 2011” kampánynak?

Magyarországon 1870 és 1990 között tízévenként tartották népszámlálást. A cigányok/romák valóságos számáról hozzávetőlegesen két „hivatalos” adat áll rendelkezésünkre: egyfelől Kemény István és munkatársai 1993-as és 2003-as szociológiai kutatásai, illetve az azok során keletkezett becslések, és a népszámlálás önkéntes bemondáson alapuló számsorai. A 2011. évi megelőző népszámlálásokon a magukat cigány/roma nemzetiségűeknek vallók száma jóval alulmaradt az azonos időszakban folytatott szociológiai kutatások által becsült létszámnál. Az Idetartozunk-kampány a népszámlálást megelőző időszakban éppen azért indult, hogy a magukat a saját közösségükben cigánynak/romának mondó emberek a kérdezőbiztos felé is vállalják identitásukat. A szervezők azt várták a kampánytól, hogy a létszámbeli növekedés a belső szolidaritást, az identitás bátrabb vállalását és az öntudat erősödését hozza majd el a romák számára. A kampány kritikusai szerint a nyerhető etnikai adatok csupán arról szolgálnak majd információval, hogy ma Magyarországon hányan szeretnék és merik magukat cigánynak/romának vallani, legyőzve az Olaszliszka és a cigány sorozatgyilkosságok okozta félelmet.

Ma már a legfrissebb adatok ismeretében tudjuk, hogy a hazai nemzetiségek létszáma egy kivétellel jelentősen magasabb adatokat mutat a tíz évvel ezelőttihez képest. A két adatsort összevetve a magukat cigánynak vallók száma mintegy 60%-kal növekedett a 2001-es adathoz képest (190 ezerről 309 ezerre). Ez a növekedés azonban nem kiugró, ha például a hazai németiség megkétszereződésével hasonlítjuk össze. Valószínűsíthetjük tehát, hogy a népszámlálást megelőző kampánymunka, amelynek célja minden nemzetiség esetében az volt, hogy tagjai merjék felvállalni nemzeti identitásukat, hatásos volt. A tényleges szám valószínűsíthetően most is kisebb, mint ahányan valójában romának tartják magukat (→ 13); és jóval kisebb, mint ahány embert mások cigánynak látnak, és akként kezelnek.

Miért olyan kevés a roma parlamenti képviselő?

A kisebbségek parlamenti képviselete a rendszerváltás óta területen lévő probléma. A nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXXVII törvény 20.§ (1) bekezdése kimondja: a kisebbségeknek – külön törvényben meghatározott módon – joguk van az országgyűlési képviseletre (például kétkamarás parlament esetén a felsőházban). Ennek a jognak az érvényesítésére azonban eddig még nem került sor. Időközben néhány cigány képviselő pártlistáról bekerült az országgyűlésbe, de számuk soha nem volt olyan jelentős, mint amilyen mértékben indokolt lenne a hazai társadalomban való arányukat tekintve. 1990–94 között összesen három roma képviselője volt a Magyar Parlamentnek: Hága Antónia, Horváth Aladár (SZDSZ) és Péli Tamás (MSZP). 1994–98 között ebből már csak ketten maradtak: Hága Antónia (SZDSZ) és Péli Tamás (MSZP). 1998–2002 között nem volt roma országgyűlési képviselő, 2002–2006 között négyen jutottak be: Farkas Flórián, Varga József és Lukács Mihály a Fidesz, illetve Teleki László az MSZP listájáról. 2006–2010 között három roma képviselő ült a patkóban: a Fidesz soraiban Farkas Flórián és Varga József, az MSZP képviseletében pedig ismét Teleki László. 2010-től négy roma képviselő van jelen a padsorokban: Farkas Flórián, Varga József, Berényi László (Fidesz–KDNP), és Osztolýkán Ágnes (LMP, 2013. március 12. óta független képviselő).

Ma már jó néhány fiatal roma értelmiségi áll készen arra, hogy akár a hazai romák parlamenti képviseletét is ellássa – ez ma már nem tekinthető akadálnak. A roma képviselők alacsony száma így elsősorban annak következménye, hogy a választásokon induló pártok roma jelölteknek nagyobb számban nem ajánlanak fel biztos befutó helyeket listáikon. A vezérlőelv ebben a stratégiában az, hogy a népszerűségért küzdő politikai szervezetek a választók nagy részének cigányellenességére számítva attól tartanak, hogy a cigány jelöltek miatt több nem roma szavazatot veszítenek, mint amennyit a roma választók körében nyernének. Önmagában a roma képviselők jelenléte az országgyűlésben nem jelentené automatikusan az országos

szintű roma érdekképviselőt megoldását. A rendszerváltás óta elmúlt több mint két évtizedben számos példa bizonyítja, hogy a frakciófegyelem, a pártérdek gyakran írja felül a roma érdekeket jó néhány képviselő esetében. Így jogosan merül fel újra és újra, hogy a kisebbségek politikai képviseletét más alapokra kell helyezni. Ennek egyik útja lehetne a fent nevezett 1993. évi törvény alkalmazása, azaz a hazai kisebbségek meghatározott számú képviselőt küldhetnének az országgyűlésbe, másik lehetőség pedig az etnikai alapú pártszerveződés vagy választási koalíció. A jelenlegi helyzetben kevesen látják akár egyik, akár másik megoldást reálisnak.

Miért mondjuk, hogy a rendszerváltás legnagyobb vesztesei a cigányok?

Azért, mert amíg az 1970-es évektől a munkaképes korú cigány férfi munkavállalókat a nem cigányokkal azonos arányban foglalkoztatták, addig a rendszerváltást megelőző esztendőekben, de különösen azt követően tömegével váltak munkanélkülivé, jóval nagyobb arányban, mint a nem cigányok. A teljes foglalkoztatottság idillinek látszó helyzete a '80-as évek közepétől kezdett megrendülni. Az ésszerűtlen iparszerkezet, a túlfoglalkoztatottság és általában a rendszer gazdasági válsága a gazdaság szerkezetének több pontján gazdasági racionalizálást indított el. Az elbocsátott szakképzetlen segédmunkások és betanított munkások között elsősorban a cigány munkavállalókat találjuk. Közülük is különösen az ingázó, munkásszálláson lakó munkavállalók kerültek utcára. Most bosszulta meg magát az a korábbi munkaerőpiaci stratégia, amely fenntartotta a mindenkori olcsó és szakképzetlen munkaerő tömegeit, és nem törekedett a munkaerő magasabb szintű újratermelésére (→ 34). Az ipari városokba áramlást a tényleges munkaerő-kereslet teremtette meg, a krízist azonban az ipari üzemek bezárása, s az azt követő tartós munkanélküliség hozta. Korábbi munkáskolóniák teljes népessége csúszott le, majd szegregálódott. Mindezek következménye kétirányú belső migráció lett. A városiak, akik nem találtak munkát, falvakba húzódtak, mert ott könnyebben

reméltek megélhetést. A vidéki munkanélküliek pedig éppen a teljes társadalmi kilátástalanság és elszegényedés elleni védekezésként, munkát remélve költöztek a fővárosba. Így kialakultak olyan területek, ahol az alacsony státuszúak lakhattak: oda költözhetek, ahol már, vagy még senki sem akar lakni. A '90-es évek elejére ezek a szegregálódott területek több nagyváros és Budapest belvárosában etnikai gettó kialakulásának rémével fenyegettek, s ahol a város vezetése ez ellen nem tett, ott az be is következett.

A vidéki cigányság legszegényebb rétegeinek megélhetését ezekben az évtizedekben ismét a korábban elfelejtett gazdasági megoldások felelevenítése biztosítja: a gyűjtögetés, mezgerelés, böngészés, ürgézés, halászás, guberálás, élelem és színesfémhulladék gyűjtése a szeméttelen, az üres üvegek szelektálása. E háztartások bevételében ismét egyre nagyobb hányadot foglalt el a csigák, gombák, erdei gyümölcsök és gyógynövények értékesítéséből származó alkalmi jövedelem. A családok munkaképes korú tagjai ismét rákényszerültek, hogy egy tál ételért napszámba álljanak, vagy a munkáért természetbeni fizetést fogadjanak el.

Mik a szegregált oktatás legfőbb ismérvei és következményei?

A szegregáció alapjelentése szerint elválasztás, elkülönítés. Gyerekek egy csoportjának különoktatása, szétválasztva más csoportoktól akár szociális, akár etnikai alapon olyan súlyos hosszú távú következményekkel jár, amely mind az egyes gyerekekre, mind a szegregáció által érintett csoport egészére nézve behozhatatlan hátrányokkal jár, ezen felül össztársadalmi szinten is negatívak a hozadécai. A gyakorlatban azt látjuk, hogy a hátrányos helyzetű, vagy cigány gyerekek számára létrehozott szegregált osztályokban és iskolákban az oktatás színvonala jóval alacsonyabb, mint az ezekkel párhuzamosan működő normál oktatási keretek között – akár azonos településen belül is. Mind eszközellátottság, mind az épületek állapota, mind az oktatás színvonala szempontjából gyengébb minőségű oktatási

helyek jönnek létre a szegregáció mentén. Az itt tanuló gyerekek nem kapják meg azt az elemi tudást, amelynek köszönhetően felnőttként eséllyel tudnának megjelenni a munkaerő-piacon. A szegregált oktatás ebből a szempontból tehát egyértelműen oktatási zsákutcának tekinthető (→ 99).

A szegregált oktatásnak van egy ennél még súlyosabb következménye, amely akkor is fennáll, ha az oktatás színvonala esetleg megfelelő. Ismeretes, hogy egy gyerek életében a család mellett az iskola az a kiemelt jelentőségű közeg, ahol társadalmi lénygé válik, azaz megtanulja annak normáit, szabályrendszerét, értékeit, a másokkal való együttműködés technikáit is. Ha a különböző háttérű gyerekeket külön neveljük, nem adjuk meg annak lehetőségét, hogy felnőttként képesek legyenek a harmonikus együttélésre. Társadalmakat hozunk létre a társadalmon belül: ráerősítünk az egymástól való különbözőzés, a másság, a különállás kultúrájára. Olyan szociálisan és kulturálisan homogén, de egymással kommunikálni képtelen csoportokat termel ki a szegregált oktatási rendszer, amelyből egyenesen következik egy szélsőségesen szegmentált, etnikai és szociális konfliktusokkal terhelt társadalom.

E két dolog mentén teljes joggal mondhatjuk ki, hogy a szegregált oktatási gyakorlat egyértelműen újratermeli a létező társadalmi egyenlőtlenségeket, ráerősít a meglévő különbségekre, lehetetlenné teszi a csoportok közötti párbeszédet – ezzel teljes mértékben elvágva a megbélyegzett csoportokat a társadalmi felzárkózás esélyétől. A szegregált oktatás hátrányos következményeiről azonban nem csak az eddigi gyakorlatokból következő alacsony oktatási színvonal és a negatív szocializációs folyamatok alapján lehet beszélni. Az az elv, amelynek mentén a szegregált oktatási környezetet létrehozzák az iskolafenntartók, diszkriminatív, és egyértelműen sérti az oktatási törvényt, az egyenlő bánásmód törvényét és európai uniós jogszabályokat egyaránt. Az a szegregáló oktatási gyakorlat tehát, amely hazánkban kialakult, és amelyet a rendszerváltást követően sem sikerült felszámolni, törvény- és emberellenes is egyben.

Mi volt a szerepe a Gettóellenes Bizottságnak?

1989 februárjában a miskolci városi tanács úgy döntött, hogy csökkentett komfortfokozatú (→ 18) lakótelepet épít a város szélén, és oda költözteti a romló állapotú miskolci és diósgyőri belvárosi részekről a cigány családokat. Összesen háromszáz földszintes, 30 négyzetméteres, fürdőszoba, WC és folyóvíz nélküli lakást terveztek létrehozni egy olyan területre, amelynek nagy része a Sajó árterébe tartozik. Jogosan vetődik fel a kérdés, hogy vajon hogyan kerültek a cigány családok a belvárosba.

Mikor a hetvenes évek elején árvizek sújtották a várost, a városszéli cigánytelepek házainak nagy része elpusztult vagy lakhatatlanná vált. Az ily módon hajlék nélkül maradtakat a város vezetése az akkor már meglehetősen rossz állapotú, elhanyagolt, többségében komfort nélküli polgári lakásokban helyezte el a történelmi belvárosban. Mikor 1989-ben a városi tanács rászánta magát a városrész régen esedékes rehabilitációjára, a leghatékonyabb és leggyorsabb (bár egyáltalán nem a legolcsóbb) megoldásnak azt látták, hogy az ott élő családokat nevezik meg felelősnek a lakások állagáért és ezzel indokolják, hogy egyrészt a város szélére, másrészt komfort nélküli lakásokba kívánják őket költöztetni. Döntésük alátámasztására cigányellenes kampányba kezdtek, sikerült is felkorbácsolni az indulatokat.

A tanács tervéről a Horváth Aladár által megszervezett Gettóellenes Bizottság és a Raoul Wallenberg Egyesület még februárban tényfeltárási jelentést készített, az MSZMP miskolci pártbizottsága pedig azt tanácsolta a helyi tanácstagoknak, hogy szavazzanak az egy hónappal korábban elfogadott elképzelés ellen. Így sikerült megakadályozni, hogy a város akkori vezetése szociális és etnikai gettót hozzon létre a település cigányai számára, őket akarattal ellenére oda kényszerítve.

Az akciónak nagyobb jelentősége is van: kiderült, hogy a magyarországi cigányok képesek összefogni és saját érdekeiket hatékonyan képviselni a hatalommal szemben. Ez az akció és a Gettóellenes Bizottság tekinthető a hazai roma polgárjogi mozgalom kezdetének. Ebből női ki magát később a Roma Polgárjogi Mozgalom, szintén Horváth Aladár kezdeményezésére.

Hogyan nevezik romani nyelven a cigányok holokausztját?

A II. világháború kitörését követően, az ország jobbra tolódásával és a baráti Németország példája nyomán a zsidótörvények mintájára cigányokat korlátozó helyi rendelkezések jelentek meg. 1944 nyarán előbb csak munkára vezényeltek cigány családokat, majd szeptembertől katonai munkásszázadokat állítottak fel, jobbra megyei hatáskörben, nem központi utasítás nyomán. A nyilas hatalomátvételt követően, október 15-e után – elsősorban az ország nyugati megyéiben – megkezdődött a polgári lakosság deportálása is. A háború utolsó szakaszában a nyilas önbíráskodás következtében feltehetően több ezer, elsősorban dunántúli cigány ember került megsemmisítő táborokba, vagy lelte halálát útközben, illetve gyűjtőhelyen. A cigányok holokausztjáról ennek ellenére hosszú időn keresztül alig esett szó. Az utóbbi két évtizedben kezdett a hivatalos emlékezés tudomást venni a romák sokáig magukban tartott traumájáról.

A *holocaust* szó kezdetben a zsidóságra vonatkozott, mindenféle jelző nélkül, s amikor a '80-as, '90-es évek fordulóján a cigányokra is kezdtek utalni vele, mindig hozzátettek egy megkülönböztető jelzőt, előbb így volt *cigány holocaust* vagy *cigány-holocaust*, majd lett *roma holocaust*. A holokauszt szó romákra vonatkoztatása és használata kezdetben az emancipálódást jelentette: a közös szenvedés tényének meg- és felismerését, sőt elfogadását; valahol az egyenrangúságot szimbolizálta tehát. A jelzős szerkezet állandósulása egy idő után azt a képzetet keltette, mintha etnicizálható lenne a szenvedés és a népirtás. Ebben a küzdelemben vált kézenfekvővé egy olyan szó feltalálása, amely nem etnicizálja, de mégis megkülönbözteti a két népet egyformán ért sérelmeket. Egy olyan cigány szót kellett találni, amely leginkább visszaadja a holokauszt szó jelentését, s azzal, hogy erre romani kifejezést találtak, gyakorlatilag egyetlen más nyelvvel sem vált összetéveszthető a romák sérelmének, jogfosztásának és megsemmisítésének története. Ez a szó egy ideig a *Porrajmos* volt. A Roma Sajtóközpont 2000-ben megjelent háromnyelvű könyvének címe *Porrajmos*, s ez a címe Varga Ágota dokumentumfilmjének is. A vita akkor kezdődött, amikor a

már köznyelvivé vált a kifejezés jelentéstartalmát romani anyanyelvű értelmiségiek megkérdőjelezték. A konszenzus pedig 2004 tavaszán, a Páva utcai Holokauszt Emlékközpont megnyitása előtti hetekben köttetett, amikor is a *Pharrajimos* kifejezés használatát javasolta és ilyenformán „engedélyezte” az egyik korábbi bíráló, Choli Daróczi József.

Magyarországon a Pharrajimosról megemlékezők körében feltétlen konszenzus jött létre a megemlékezés időpontjáról. 1944. augusztus másodikáról harmadikára virradóan az auschwitzi tábor több ezer cigány lakóját semmisítették meg. (A tábornak nem volt magyarországi cigány áldozata, hiszen csak a nyilas hatalomátvétel után – október 15-ét követően – kezdődött a deportálás.) Ebben az időpontválasztásban egy fontos gesztust kell észrevennünk: a szolidaritás és együvé tartozás kinyilvánításának gesztusát, vagyis azt, hogy a különböző országokban élő nyelvi és etnikai csoportokon felülemelkedve a „minden cigány a testvérem” gondolata érvényesült. Azzal a gesztussal, hogy nem csak ott, és nem csak azok emlékeznek, akiknek a településéről áldozatokat vittek el, hanem egyre inkább mind több helyen és minél többen virrasztanak, gyertyát gyújtanak, majd pedig emlékművet emelnek, azt jelenti, hogy a romák egyetemesen közösséget vállalnak minden roma áldozattal, s azt tételezik, hogy saját közösségük korábbi tagjai is potenciális áldozatai voltak a romákat ért népirtásnak. A helyszínek tehát átlényegülnek; s átlényegül az idő is. Nem csak a virrasztás és a temetés folyik egybe, hanem a múlt és a jelen is. A múltban történt népirtás jelen idejűvé válik, s a mai társadalmi viszonyok metaforájává lesz. A fasiszmus és a nyilas uralom alatti szenvedéstörténet, a jogtól, a szabadságtól és az élettől való megfosztás kiegészül a munkától, iskolától és az emberi életkörülményektől való megfosztással, a társadalmi egyenlőtlenségek fokozódásával, és általában a romákat ért köznapis és intézményi diszkriminációval mint lassú, ám szisztematikus népirtással.

Milyen foglalkozásokat neveznek cigány mesterségeknek, és miért?

A 19. századi munkamegosztásban elfoglalt helyük szerint állandósult a hagyományos cigány mesterségek megnevezése és felsorolása. Egy jobbára mezőgazdasági országban, a gyenge iparosodottság körülményei között tevékenykedő cigány kézművesek egy része vándoriparosként, másik része letelepedve, a falusi társadalom hierarchiájának alsó harmadában kezdetleges körülmények között dolgozott. Az akkori, jobbára jellegzetes foglalkozásokat űző, a rendi társadalomból kiszorított csoportokat gyakran nemzetiségi, etnikai jelzővel látták el. Így lettek drótosítók, ablakos tótok, számos mesterség megnevezése kötődött cigányokhoz (cigánykovács, cigányzenész). Mind a nem cigányok, mind a cigányok előszeretettel hangsúlyozták, hogy ezen „cigány mesterségek” még Indiából származnak (→ 12), s ilyenformán ősi mesterségek, figyelmen kívül hagyva, hogy a foglalkozásoknak s így a megélhetéseknek is van története, mi több, történelme. A „cigányzene” a 18. század harmadik harmadában, a kosárkötés az önálló paraszti üzem felbomlása után, a 19–20. század fordulóján, a szegényparasztoktól átvéve lett „cigány” foglalkozássá.

Az 1893-as „cigány összeírás” megbízható adatsort kínál számunkra. Ekkor iparúzó népességnek több mint 50 ezer embert jelölnek meg a források. Ezek egy része a hagyományosnak nevezett ágazatokban dolgozott, illetve hagyományos mesterséget űzött. A fémiparban több mint 16 ezren keresték kenyerüket, legtöbben kovácsok, közel 13 ezren, üstkészítők és üstfoltozók több mint 2 ezren, szegkovácsok több mint másfél ezren. A fémiparba sorolhatók még a bádogosok, csengő- és fúrókészítők, kolompárok, rézművesek, lakatosok. A kovácsok elsősorban a Duna-Tisza közén éltek. Hagományos mesterségnek számít a közel 17 és fél ezer tapasztó és sármunkás, vályogvető, tégl- és cserépegető, illetve kőműves. E foglalkozások elsősorban a Tisza bal és jobb partján voltak jellemzőek. Famunkával több, mint 6 ezren foglalkoztak, legtöbben, közel 3 ezren teknőcsinálók, közel 2 ezren fakanálcsinálók. Ide sorolhatók még az orsókeszi-

tők, rostások, favágók is. A famunkások elsősorban a Duna jobb partján, főként Somogy és Baranya megye területén dolgoztak. A nők közül több mint 3 és fél ezren foglalkoztak kézimunkával, fonás-szövessel és csipkekötéssel. A közel 6 és fél ezer, az egykori paraszti háziiparból átvállalt mesterséget űzők nagy része is nő volt. Így seprűkészítéssel, gyékény- és kosárfonással, madzagkészítéssel, kötélveréssel, kasornyaszövessel (edényhordó kantár, pánt készítésével), kefe- és meszelőkötéssel foglalkoztak. Egyéb iparokban közel 2 és fél ezren tevékenykedtek, közülük legtöbben lábbelit készítettek illetve reparáltak.

Az összeírások közel 17 ezer zenésről tudnak, ők elsősorban a Duna jobb partján és a Duna-Tisza közén éltek. Szolgáltató mesterségük elsősorban azokon a területeken virágzott, ahol a paraszti népesség tehetősebb volt, az országos átlagnál előbbre járt a polgárosodási folyamatban. A fentebb felsorolt iparosok és muzsikások léte egyaránt szorosan kötődik a paraszti népesség szükségleteihez, és mindkét alapesetre elmondható, hogy konzerválja a függőségi viszonyt, és nehezen teremt lehetőséget az önálló egzisztencia fenntartására. Természetesen azok a cigányok, akik az összeírás során teknővjóként, vályogvetőként vagy zenészként határozták meg magukat, szintén megjelentek a helyi társadalom munkaerőpiacán, és főleg bérjellegű, napszámos munkát végeztek, mert mesterségük önállóan nem biztosította maguk és családjuk megélhetését. Különösen a két világháború közötti időben tűnnek el a tiszta megélhetési formák, és kapcsolódik hozzájuk számtalan kiegészítő és kisegítő kereseti forrás. Így tehát számos olyan megoldást említhetünk, amelyekre az 1893-as összeírás nem derített fényt, mint például a gyógynövények, gombák, erdei gyümölcsök gyűjtögetése, kagylószedés, csigagyűjtés.

Jelentős még a kereskedelemmel foglalkozók száma is. A közel 4 és fél ezer ember közül több mint 1800-an kereskedtek valamilyen iparcikkal vagy házaltak, több mint ezerhatszázan pedig ló- illetve sertéskupeckedéssel foglalkoztak. A cigány népesség többsége azonban már az 1893-as összeírás szerint is alapvetően napszámos munkából tartja el magát. A közel 173 ezer, 15 év feletti ember több mint egyharmadának alapvető megélhetését

a napszámos munka adja. E munkalehetőséget a mezőgazdaság, ilyenformán a paraszti üzem és az uradalmak időszakos munkaerő-szükséglete határozza meg. E megélhetési forma tehát nem tekinthető állandónak és folyamatosnak, nem jelent a keresők számára biztos jövedelemforrást, hanem az a mezőgazdasági év és a konjunktúra függvénye. Az összeírások önálló földművesként csak 2200 embert tartottak számon, tehát csak nekik volt esélyük önálló egzisztencia fenntartására.

A romák kultúrája a kívülállás kultúrája?

Romano Rácz Sándor használta először 2008-ban *Cigánysor* című szociográfiájában, majd bő egy esztendővel később, a *hvg.hu* vitaindító cikkében a *kívülállás kultúrája* kifejezést. „Igen nagy tájékozatlanság uralkodik a magyar társadalomban (de persze más európai társadalmakban is) a cigányságról, vagy ha úgy jobban tetszik, romaságról. Ez ugyanis nem csak eltérő etnikum, hanem egy hosszú évszázadok vándorlása során kialakult sajátos, külön civilizáció, a kívülállás kultúrája. Amely – rendkívül ökonomikus életvitel mellett – a többségi társadalmak tagjai számára el sem képzelhető, alacsony igényszintű életfeltételeket nyújtott, ám azt mindig a szegénység szolidaritásának biztonságával.” (Romano Rácz, 2009.) Az eredeti könyv gyakorlatilag reflektálatlan marad, míg a cikkben bedobott kategóriára többen lecsaptak, s érvelésük hivatkozási alapjául használták. A kívülállást oknak és nem következménynek tekintve sikerült újabb érvet találni a cigányság megbélyegzésére. A hozzászólók jelentős része egyszerre bírálta a cigányokat – mondván: nem akarnak integrálódni – s bírálta a cigányokat védő/mentető értelmiséget, és eközben kijelölte a „közepet”, vagyis azt a tudományos mezőt, amelyben ők képviselik a helyes álláspontot. Ez a közép egyszerre húzott határvonalat maga és a szélsőjobb-oldali cigányozó, rasszista csoportok és törekvések közé s az azt megelőző évtizedek szociológusai, antropológus-interpretálói és jogvédői, vagyis a baloldal közé.

Valójában azonban sokkal inkább a kirekesztettségéről (a kirekesztettség kultúrájáról?) kellene beszélnünk, s nem a cigányok-

ban keresni a felelőst azért, mert szegénységben és marginalitásban élnek. A hivatalos álláspont és filozófia szerint a cigányok maguk tehetnek sorsukról – azokon kell segíteni, akik maguk is szeretnének felzárkózni, s nem felzárkóztatnunk; mert az integráció erőltetett dolog, és a közmunkában való részvétel hozza majd vissza a munka becsületét, mert a közmunkaprogram célja a munkához való hozzáállás és azon keresztül az életmód megváltoztatása.

Szegény Romano Rácz Sándor akarata ellenére egy olyan érveléshez nyújtott legitimációs alapot, melyre talán sohasem gondolt. „A roma lét alapismérve a permanens kényszer az alkalmazkodásra, változásra vagy távozásra. (...) A cigány ember ezért állandóan résen van. Előfordult, hogy havonta, hetente, sőt naponta kellett az egyes csoportoknak váltaniuk; soha nem tudhatták, hogy mi lesz holnap. Ezért szükségszerűen kizárták a tudatukból a múltat és a jövőt, és az állandó „most”-ban élés lett a roma kultúra vezérelve. (...) Létezik egy figyelemre méltó, de kevesek által ismert elképzelés a roma kultúra eredetéről. Ez a komplex eredetelmélet, amely azt jelenti, hogy a világ több pontján jelentek meg ilyen típusú közösségek, oly módon, hogy a társadalmak kirekesztettjei egy saját kultúra megteremtése révén menekültek a permanens páriálétból. (...) Megszületett a kirekesztettség, a kívülállás kultúrája. Szakértőink gondolkodásának merevségéről árulkodik, hogy nem tudnak elszakadni a fix helyhez kötött őshaza, ősnyelv képzetétől. Az egyetlen dolog, amit mindenki biztosan „tud” rólunk, hogy a cigányok őshazája India.” (Romano Rácz, 2008.) Helyesebb tehát kirekesztettség-ről s nem kívülállásról beszélnünk.

Beszélhetünk-e cigány képzőművészetről?

Igen, mert sok, képzőművészettel foglalkozó művész magát cigányként/romaként határozza meg, s mert tudatosan olyan világot próbálnak megteremteni, amely láthatóan magán viseli az etnikus identitás és az ebből következő azonosság jegyeit és ismérveit. És nem, mert noha az alkotó magát világosan cigányként/romaként definiálja, de az egyetemes művészet részének

tekinti műveit, mi több, magát is egy nemzetek felett álló alkotói közösség tagjának tartja, s küzd mindenféle beskatulyázás ellen.

Egy másik megközelítés szerint a közbeszédben, amelyben a műkritikusok és művészettörténészek művészekről beszélnek, alkotásokat csoportosítanak és stílusokat tipizálnak, szintén egyidejűleg van jelen az „igen” is és a „nem” is. Előbbiek az etnikus önrendelkezésről, a többség sztereotip cigány képe el- leni önkép megfogalmazásáról és a kulturális emancipációról beszélnek, míg utóbbiak egy része nacionalizmust kiált, másik részük pedig karanténról, elzárkózásról és kirekesztettségéről beszél.

Amikor tehát cigány/roma képzőművészetről beszélünk, folyamatos vitára kell gondolnunk. Az egyes országokban csak az 1970-es évek végétől beszélhetünk a cigány/roma képzőművészek megjelenéséről, majd csoportos tárlatokról (→ 60), amelyek előfeltételei a cigány/roma képzőművészet megkonstruálásának. Az országokon átívelő cigány/roma képzőművészet ideológiai megfogalmazása az 1990-es évekre esik, ennek példája a *Rom Som Világfesztivál* európai roma művészek műveiből rendezett budapesti kiállítása volt, majd 2007-tel kezdődően a Velencei Biennále Roma Pavilonja roma művészeinek közös bemutatkozása (→ 80).

Van-e cigány irodalom?

Természetesen van; s itt a népköltészetet, a dalokat, balladákat és meséket is az irodalom részének tekintjük. Nincs teljes egyetértés a kutatók közt abban a kérdésben, hogy ki is tekinthető cigány írónak, mely műveket is sorolhatjuk az írott cigány irodalom csak látszólag egyszerű kategóriájába. Vannak olyanok, (például Choli Daróczi József), akik csupán a cigány nyelvű műveket tekintik a cigány irodalom részének, s vannak olyanok, (például Beck Zoltán, Kelemen Zoltán), akik azokat az alkotásokat is idesorolják, amelyekben akár egyetlen cigány szereplő is „átmegy a színen”. Az előbbi felfogás figyelmen kívül hagyja a szerzők származását, identitását, az utóbbi a tematika alapján ítél. Az magától értetődő, hogy egy cigány szerző által nem cigány

nyelven írt mű az adott nyelv irodalmába is tartozik. A népek azonosságtudatához, önértékeléséhez szorosan hozzátartozik a saját kultúra létének tudata. Ezek ismeretében a következőképp határozhatjuk meg a cigány irodalmat: Cigány irodalom a magukat cigánynak valló szerzők által cigány vagy bármilyen más nyelven írt szépirodalmi művek összessége, amely művek ugyanakkor részei az adott nyelv irodalmának s az egyetemes irodalomnak is. Mivel a népköltészet a mindenkori irodalom része, a (magyarországi) cigányságnak mindig is volt irodalma. A cigány népköltészetet a 19. század utolsó évtizedeiben kezdte el gyűjteni Herrmann Antal és Wlislocki Henrik. Munkájuk – amelynek jelentős része még kézirat formában elveszett – sokáig folytatás nélkül maradt. Csak az 1940-es évek elején végzett újabb népdalgyűjtéseket Csenki Imre és öccse, Csenki Sándor, aki a szülőfalujában, Püspökladányon élő román cigány nyelvű mesekincsét is lejegyezte – a gyűjtést csupán 1974-ben adták ki magyarul, *A cigány meg a sárkány* címmel. 1955-ben jelent meg a népdalokat tartalmazó *Bazsarózsa* című kötet. Az ötvenes évektől Erdős Kamill és Hajdu András végzett komoly gyűjtést. Munkájukat többen folytatták, köztük Erdész Sándor, Görög-Karády Veronika, Kertész Wilkinson Irén, Kovalcsik Katalin, Mészáros György, Nagy Olga, Szuhay Péter, Vekerdi József, Vig Rudolf. Az utóbbi gyűjtéséből készült az első, cigány népdalokat tartalmazó album 1976-ban (Magyarországi népdalok, I-II.). Külön említendő Bari Károly (→ 114), aki néprajztudóssá képezve magát rendkívül áldozatos munkával rengeteg dalt és mesét gyűjtött s jelentetett meg könyvben és lemezen. Több mesemondó – így a romungró Ámi Lajos és Babos István, az oláh cigány Rostás Mihály, a beás Balogh Mátyás és Karádi Antal s mások – meséi is megjelentek kötetben. Volt azonban olyan kutató is – Vekerdi József –, aki tagadta az íratlan cigány irodalom, sőt a teljes cigány népi kultúra önállóságát.

A magyarországi írott cigány irodalom első alkotásai az 1960-as évek második felében jelentek meg, a kezdetek két jelképes dátumhoz köthetők: 1970-ben látott napvilágot Bari Károly rendkívüli figyelmet kapott első verseskötete, a *Holtak arca fölé*, 1975-ben Lakatos Menyhért regénye, az első cigány értelmisé-

giek közt kultikus művé vált *Füstös képek* (→ 79). Az indulás azért ilyen késői, mert a cigányok közül csak kevesen tudtak írni, egy adat szerint még 1971-ben is az akkor 20–29 éves cigányoknak csak 27 százaléka végezte el az általános iskolát, a többiek majdnem teljesen analfabéták maradtak. Ettől függetlenül már a 19. században születtek Magyarországon olyan művek, amiket a cigány irodalomhoz sorolhatunk: fordítások (Boldizsár József Petőfi verseit, Ipolysághi Balogh Jancsi a legelső „cigány imádságokat” fordította le), sőt önálló alkotások (a szótárt is készítő Nagyidai Sztojka Ferenc művei).

Mára, a 2010-es évek elejére gazdag és sokrétű cigány irodalom virágzott ki s gyarapszik tovább, ha korántsem olyan mértékben, mint a múlt század végén. Ez a cigány irodalom a szélesebb olvasóközönség előtt gyakorlatilag ismeretlen, sőt, ha a kritika megjelenésük idején netán figyelmére méltatta is az egyes alkotásokat, a reprezentatív irodalomtörténetek csak elvétve vesznek róluk tudomást. Így a pillanatnyilag legutolsó, a Gintli Tibor szerkesztette kiváló összefoglalás, a *Magyar irodalom* (2010) csak Osztójkán Béla *Átyin Jóskának nincs, aki megfizessen* című regényét említi, elismerően. Az írott irodalom legkiemelkedőbb alkotói a teljesség igénye nélkül: Balázs János, Balogh Attila, Bari Károly, Holdosi József, Jónás Tamás, Kovács József Hontalan, Lakatos Menyhért, Osztójkán Béla, Szepesi József, Szécsi Magda. Mindenképp megemlíthendő még Choli Daróczy József, Csemer Géza, Farkas Kálmán, Horváth Gyula, Kalányos Mónika, Nagy Gusztáv, Orsós Jakab, Rigó József, Rostás Farkas György és Szolnoki Csanya Zsolt neve.

A Magyarországon kívüli cigány irodalmakról – az erdélyi szerzőktől eltekintve – keveset tudunk. 2002-ben ugyan német nyelven megjelent Rajko Djuric Szerbiában született, 1991 óta Németországban élő cigány költő *Die Literatur der Roma und Sinti* című könyve – magyar fordítását Zsidó Ferenc készítette el és a Pont Kiadó adta ki 2004-ben. Ez az úttörő munka azonban sok pontatlanságot tartalmaz, maguk az alkotások pedig, amelyeket bemutat, egy-két kivételtől eltekintve, nem jelentek meg magyarul. 1996-ban Bari Károly állított össze egy vaskos antológiát *Madarak aranyhegedűn* címmel. Milyen jó lenne pe-

dig, ha Magyarországon is ismernénk a máshol élő roma alkotók műveit!

Cigány zene-e a cigányzene?

A cigány zenét sokféle módon meg lehet határozni. Attól lesz egy zenének etnikus jellege, hogy egy népcsoport a zene eredetét sajátjának tekinti? Vagy attól, hogy ők játsszák? Vagy esetleg attól, hogy előszeretettel hallgatják, kedvelt műfajnak számít körükben? Netán valami előadási módban keresendő a válasz? És egyáltalán, beszélhetünk-e egy egységes zenei irányzatról, vagy akár előadásmódról, ízlésvilágról egy olyan, egyébként meglehetősen heterogén népcsoport esetében, mint amilyen a cigányság? Még akkor is jogos ez a kérdés, ha leszűkítjük Magyarországra a probléma taglalását.

De kezdjük azzal, mi a különbség a kérdésben szereplő *cigányzene* és *cigány zene* kifejezések között. A magyarországi cigányok zenéjén belül meg kell különböztetnünk a cigány népzénét és a cigányzenét. A cigány népzénén a különböző csoportokhoz tartozó, eredendően nem muzsikus cigányok folklórzenéjét értjük. Azokat a népdalokat és népzéneket, amelyeket e közösségek saját maguk szórakoztatására, közösségen belül játszottak, énekeltek. A cigányzene kifejezést pedig a cigányzenekarok által kialakított sajátos műzene meghatározására szokás használni.

A zenélés mesterségének hagyománya a cigányoknál egyes kutatók szerint valószínűleg még az őshazában alakult ki. Erre utaló feljegyzést *Hamzaal Iszfahán* történetírónál találhatunk i.sz. 950 körül, majd mintegy ötven évvel később *Firdauszi* is említést tesz *Bahrám Górn* (421–438) perzsa királyról, aki Indiából (→ 12) hozatott muzikusokat, hogy szórakoztassák alattvalóit. Őket *lurik*nek nevezték, az arab világban ma is így hívják a cigányok egy csoportját.

A vándorlás során a különböző országokban zenei szolgáltatást végeztek, emiatt nem lehet beszélni egységes cigány zenéről, ellenben a más népek zenéjét olyan mesterien ötvözték saját előadásmódjukkal és zenei világukkal, hogy ennek következtében jellegzetes műfajok alakultak ki, így például Andalúziában

a flamenco, vagy Magyarországon a cigányzene. A cigányzene két nép zenei kultúrájának egymásra találásából született meg. A kérdés amúgy óriási vitákat kavart, amelynek egyik elindítója Bartók Béla volt: „Kijelentem, hogy amit önök cigányzenének neveznek, az nem cigányzene. Nem cigányzene, hanem magyar zene; újabb magyar népies műzene.”

Mint ahogy azt a cigányzene és magyar nóta elnevezések szemléletesen mutatják, a műfaj egyaránt kötődik a magyar és a roma kultúrához. Magyar igények szerint, de a cigányok játéktízlusa és zenei megközelítése alapján alakul ki. A magyarországi cigányzenében egy sajátos munkamegosztás alakult ki: a zenészek és a zeneszerzők cigányok, míg a szövegírók és énekes előadók nem cigányok. Sárosi Bálint neves népzenekutató a vita kapcsán, amely gyakorlatilag Liszt Ferenc cigányzenéről írott műve nyomán indult (*A cigányokról és a cigány zenéről Magyarországon*), a következőket írja: „A magyarok zenéje természetesen a cigányoké is. Azoké a cigányoké, akiknek néhány évszázadon át tartó magyarosodás után elég okuk és joguk van magukat teljes értékű magyarnak vagy annak is tekinteni.”

Igaz-e, hogy a cigányok mind katolikusok?

A magyarországi köznévelkedés a cigányokat alapvetően katolikusnak gondolja, s ehhez még gyakran hozzáteszik, hogy a cigányok valójában Mária-hívők, s Jézust kérik, járjon közben a Szűz Máriánál. Ezek a megállapítások persze még a katolikus többségű mai Magyarországra sem érvényesek, hát még az 1893-as Magyarországra, amikor az „első cigány összeírást” végrehajtották. Akkoriban a cigányként összeírt emberek alapvetően követték környezetük uralkodó vallását. Azokon a részeken, ahol a többség katolikus volt, a cigányok is katolikusak voltak, így a Dunántúl nagy részén, de már az Alföldön, református környezetben, jobbra a cigányokat is a református egyház keresztelte. Erdély görögkeleti románok lakta részein a cigányok is görögkeletiek, míg ahol görögkatolikusok a románok, ott ők is azok; a felvidéki vagy erdélyi evangélikus közegben pedig a cigányok is evangélikusok. A Balkánon jellemző a mohamedán vallású

cigányok jelenléte, s ahogy közeledünk Törökország illetve azon területek felé, ahol leghosszabb ideig tartott a török uralom, ott egyre nagyobb lesz az iszlám hívők aránya. Egyet biztosan állíthatunk: Európában semmi nyoma sincs és nem is volt semmiféle cigány ősvallásnak, de „pogányságnak” sem.

Ha saját társadalmunkra tekintünk, s a jelenlegi felekezeti viszonyokat és tendenciákat vizsgáljuk, akkor két szembevetendő tényt kell rögzítenünk. A romák hitéletében egyre jelentősebb a szabadkeresztény és a neoprotestáns egyházak szerepe (→ 130), valamint megindult az érdeklődés a cigányok iránt a történelmi egyházakban is (→ 139). A katolikus egyház az utóbbi években hivatkozhat az egyetlen boldoggá avatott cigány emberre, hogy erősítse a hitet cigány híveiben. „A cigányság az Egyház szívében érezte magát, amikor 1996. május 4-én, II. János Pál pápa boldoggá avatta Ceferino Gimenez Malla-t, a spanyol lókereskedő cigányt, aki szentségi házasságban élt, kitűnt a felebaráti szeretetben, az üzleti életében is az embertárs tisztelete és szeretete vezette. 1934-ben vértanúként életét áldozta hitéért egy katolikus pap védelmében.” (Dúl, 2007.)

Miért olyan sok a cigány családban a gyerek?

Egy társadalmi csoport demográfiai viselkedése alapvetően kulturális elhatározás és döntés kérdése, még ha a csoporton belüli egyéni eltérések tapasztalhatók is. A 18–19. század fordulóján az arisztokrácia körében sem volt ritka a tíz fölötti gyermekszám – a sok gyermek volt az általános érték. Mára a sok gyermek vállalása egyes vallási közösségek, értékazonosságon alapuló kiscsoportok és kiváltképp a szegény, marginalizált közösségek jellemző demográfiai magatartása. Azokban a cigány közösségekben, amelyeket a helyi társadalom emberszámba vesz, ahol a fiatalok továbbtanulását az iskola segíti, ahol a gyermekek számára az iskola a társadalmi integráció eszköze, ott a társadalmi átlag szerint a házasságkötés jóval húsz év fölött lesz, a vállalt gyermekek száma is 2-3 körül lesz. Ahol semmi perspektíva nem áll a fiatalok előtt, ott a korai házasság, s ezzel az önállóság, a szülőktől való függetlenedés tűnik megoldásnak, s a gyerme-

kekben találják meg a boldogságot, az élet örömét. Mindenféle hiedelmekkel szemben kijelenthetjük, hogy a gyermekekből nem lehet megélni (→ 46).

Neményi Mária a különböző cigány csoportokhoz tartozó anyákkal készített interjúk nyomán a következő megállapítást tette: „a hagyományos, zárt romaközösségekre a magas gyermekszám, a termékenység fenntartás nélküli elfogadása jellemző – és erre interjúalanyainkkal lefolytatott beszélgetéseink során valóban többször is utaltak –, akkor nehezen kérhető számon ezekben a közösségekben a gyermekvállalással kapcsolatos, a többségi vélemény szerint racionálisnak minősülő mérlegelés. Tisztán logikai úton azt kellene gondolnunk, hogy a hagyományörző romaközösségekben a magas családonkénti gyerekszám minősül tervezettnek, míg ugyanitt a kevés gyerek vagy a véletlen műve, vagy a hagyományok felrúgása, tehát közösségi szempontból deviancia, míg a nem tradicionális életmódot folytatók körében az alacsony gyermekszám a tervezett – hiszen ez felel meg a többségi társadalom normáinak –, és a magas gyermekszám minősül devianciának (Neményi, 1998).

Mik voltak az emberevő-perek?

A magyarországi kutatók számára az emberevés cigányokkal szemben emelt vádja az 1782. évi Hont vármegyei, másképpen kemencei bűnperről született különféle publikációkból ismert. A korabeli hazai és külföldi tudósításokat hamar elfeledték, 100 évnél is hosszabb szünet után, a 20. század elején fedezték fel az emberevéssel gyanúsított honti cigányok történetét a büntetőjogászok és jogtörténészek. Az emberevés vád magyarországi történetének másik, kevésbé ismert fejezetét a szeptemberi cigányok 1929. évi kassai törvényszéki pere jelenti. Ez a per a hontihoz hasonlóan európai, sőt világméretű hisztériát és máig élő tévedéseket váltott ki a korabeli sajtó jóvoltából. Mindkét esetben felerősödött a környezetére veszélyes, a civilizált létnek ellenszegülő, ősi, fékezhetetlen ösztönöket átörökítő, szélsőséges viselkedésre hajlamos cigány képe.

Az emberevő, gyermekrabló, gyermekcsonkító, eredendően bűnös, hitehagyott, betegségeket terjesztő cigány alakja régóta állandó eleme az európai népek cigányképének. A népi gondolkodásban, az egyházi irodalomban, a joggyakorlatban és a modern kori sajtóban egyaránt felbukkannak e sajátos sztereotípiák, hasonlóan a Krisztus-gyilkos, Európába pestist behozó, vérváddal illetett zsidóhoz. A mindenre képes cigány mint bűnbak a 17. századtól jelenik meg a magyarországi cigányképben, az állatias ösztönlényként ábrázolt cigány figurája is a 17. századtól válik tipikussá, de nem társult hozzá a vérszomjasság, kegyetlenség attribútuma. A 17–18. században az állatias karaktert a naiv, mulatságos, nemiségét kordában tartani nem tudó, a szokásszerűtől eltérő szexuális viselkedésű cigány képéhez társították. Az emberevésre is képes cigány 20. századi változata a civilizációból érthetetlen módon kiszorultakat, az emberi nem sötét természetének archetipusát jeleníti meg. Az emberevés mindkét esetben az elhatárolás, a lealacsonyítás, a „nem ember”-ként történő meghatározás metaforikus eszköze. A cigányok magyarországi történetében mindkét ízben az „antiszociális magatartás univerzális szimbólumaként” értelmezhetjük. Az anthropophagiát (emberevést) mint delictumot a büntető törvénykönyvek nem is ismerték.

A cigányokkal szembeni emberevés vád nem egyedi jelenség. Az emberevő cigánynak a honti és a kassai per nyomán kirajzolódnak képe kísértetiesen hasonlít arra, ami az emberevéstől sem visszariadó, vadnak, vérszomjasnak, állatiasnak, istentelennek jellemzett magyarokról a nyugati társadalmak kollektív emlékezetében időről időre felidéződött.

A honti per

1782-ben a Hont vármegyei hatóságok cigányokat tartóztattak le betörések vádjával. Mindannyian beismerték tettüket és további kisebb lopásokat. A vizsgálat során ezt követően váratlanul bevallották egy gyilkosság elkövetését is. A vármegye ekkor igyekezett megtalálni az áldozat holttestét, ám a *corpus delicti* nem került elő, és a cigányok is más-más helyszíneket neveztek

meg tetthelyként. Újabb váratlan fordulatként a gyanúsítottak azzal magyarázták a holttest „eltűnését”, hogy áldozatukat fel-darabolták, megfőzték-megsütötték és megették. Hisztérikus folyamat indult el, a vármegye elfogott egy állítólagos cigány rablóbandát, amelynek Sárközi György volt a vezére. A letartóztatottak újabb korábbi gyilkosságokat ismertek be, ezek elkövetésének körülményeit nem tárták fel. Holttesteket ezúttal sem találtak, végül a cigányok ismét azt vallották, hogy megették áldozataikat. Ezúttal sem jutott eszébe a hatóságoknak, hogy legalább csontoknak maradniuk kellett volna. A fennmaradt iratokból nem állapítható meg, hogy a honti perben folyamodtak-e (tiltott) kínvallatáshoz. Abban nem lehetünk biztosak, hogy a honti cigányok tudtak-e a tortúra betiltásáról, így nem zárhatjuk ki, hogy a testi gyötrelmekből való félelemnek szerepe volt a képtelen cselekedetek beismerésében.

1782. augusztus 10-én 41 vádlottal szemben hozott ítéletet Hont vármegye törvényszéke. Sárközit és két másik cigány férfit felnégyelésre, további hatot kerékbetörésre, másik 16-ot kötéltre ítélték. Tizenhat nőt, akik állítólag részt vettek a cselekményekben és a kannibál-lakomák szakácsnői voltak, pallos általi fővesztésre ítélték. Hont vármegye azzal az indokkal, hogy a befogottak őrzése gondot jelent, és a lakosság önbíráskodásától lehet tartani, az ítéletek gyors végrehajtása mellett döntött. 1782. augusztus 21-én kivégezték a 41 elítéltet, a II. Józsefnek szóló jelentést csak ezután küldték el. Az uralkodó a Bécsi Naplóból értesült a honti perről a hivatalos jelentés előtt. Felháborodott a történeten, és azon is, hogy az újságból kell róla tudomást szereznie. Utasította gróf Pálffy Károly alkancellárt, hogy vizsgálja ki az ügyet. A kancellária 1782. szeptember 4-én ellentmondásos információkról tett jelentést, és ugyan nem tudott biztosat, de elrendelte a további kivégzések leállítását. Időközben ugyanis Antalón 55 újabb cigányt tartóztattak le, akik Sárköziékkel ellentétben egyöntetűen tagadtak. A legfelsőbb kormányszékek úgy ítélték meg, hogy Hont vármegyében nem követtek el törvénysértést. II. József eltérő állásponton volt, szerinte Hont vármegye adminisztrátora, gróf Erdődy János hibázott, amit súlyosbít, hogy nem volt tekintettel az alispán és két táblabí-

ró halálbüntetéssel szemben tett ellenvetéseire. Az uralkodó felmentette Erdődyt, Kelcz Józsefet nevezte ki a helyére. Kelcz rendet tett a vármegyei tisztikarban, lezárta a honti pereket. További halálos ítéletek nem születtek, szívszorító fejlemény volt azonban, amikor a nagyobb cigány gyermekeket a tallósi javítóházba küldték, a legkisebbeket (köztük csecsemőket is) pedig szekerekre rakták nyakukban a nevüket, az életkorukat és úticéljukat feltüntető fatáblával, és útnak indították Bereg, Zala, Szerém, Zágráb, Pozsega és Varasd vármegyékbe, ahol nevelőszülőkhöz kerültek.

A kassai per

A Kassa közelében található Szepsi községben 1927-ben rablógyilkosság gyanújával cigányokat tartóztattak le. A kihallgatások során felmerült a gyanú, hogy a korábbi években elkövetett több bűncselekményért is ők a felelősek. Egy sor bűncselekményről kiderült azonban, hogy nem volt hozzá közük, ugyanakkor ők maguk olyan tetteket ismertek be, amelyet vagy kitálatk, vagy nem ők követtek el. 1927 elején már 35 cigány volt a törvényszéki börtönben, 1928 júliusában pedig már 63 cigány ellen emeltek vádat. Tisztázatlan körülmények között 1927 márciusában a cigányok egyike hajmeresztő vallomást tett: legyilkolt áldozataik holttestét megfőzték-megsütötték és megették. Ezúttal is elindult a lavina, a szlovák vezető ügyész a börtönbe hívta az újságírókat, és gúnyosan ecsetelte nekik a magyaroktól örökölt „emberevő cigányok” ügyét. A hír New Yorkig gyűrűzött, és a sajtó az emberevési történetek számos verziójával örvendeztette olvasóit itthon és külföldön. Az emberevésre is képes, nihilista, belső erkölcsi parancsot nem ismerő egzotikus cigány alakja a büntethetőség, a moralitás, a faji degeneráció és a kultúrfölény kontextusában egyaránt megjelent. Arra, hogy a cigányok miért vallották be az emberevést, sem a jogászok, sem a pszichológusok nem adtak kielégítő választ. Gábor Gyula a *Jogtudományi Közönyben* (1927. április 15.) rámutatott az emberevés lehetetlenségére, felhívta a figyelmet az ellentmondásokra, a cigányok vallomásait részben „psychopatológiaiilag

megmagyarázható” szuggesztiónak tulajdonította, ugyanakkor viszont a cigányokat degenerált, hisztérikus befolyásokra hajlamos fajnak tartotta. Turnowsky Sándor volt az egyetlen, aki a *Keleti Újságban* megjelent cikkében nem a cigányokban, hanem a környezetben kereste a magyarázatot. Az előítéletességet és a tömegpszichózt jelölte meg okként, párhuzamot húzva a cigányok elleni emberevés és a zsidók elleni vérvád között.

Két évig tartó vizsgálat után 1929-ben hat gyilkosság, illetve rablógyilkosság vádjával 14 cigányt (köztük két nőt) állítottak törvényszék elé, és két hónapig tartó, megrázó jelenetektől sem mentes tárgyalás után el is ítélték őket, 2–15 év közötti börtön-, fogház- és fegyházbüntetésre. A sajtó és a közvélemény példát statuáló halálbüntetéseket várt, és szenzációt remélt, arra számítva, hogy az emberevés misztikus titkaira derül majd fény. Az emberevés be sem került a vádiratba, a tárgyaláson pedig a felkészült és korrekt Mórítz József tanácsvezető bíró nem is engedte szóba hozni.

Az első bécsi döntést követően, amikor a Felvidék visszatért Magyarországhoz, négy szepsi cigány volt még börtönben. Hasonlóan több más, a cseh-szlovák impérium alatt lefolytatott bűnperhez, az ő ügyüket is felülvizsgálták. Újabb tanúkat hallgattak ki, a cigányokat elmeorvos vizsgálta meg, végül perújrafelvételre és újabb tárgyalásra került sor 1940. május 21-én. Az ítéletek csaknem teljesen megegyeztek az 1929-ben kihirdetettekkel, de a újabb vizsgálatok és a tárgyalás arra is fény derített, hogy a szlovák csendőrök konyakkal és pofonokkal „tanították” a cigányokat az emberevésre.

Mely európai országokban a legrosszabb, illetve a legjobb a cigányok helyzete?

Az elmúlt évtizedekben jelentősen változott a cigányok helyzete a különböző európai országokban, és az egymáshoz viszonyított, relatíve jobb vagy rosszabb lehetőségek is ártrendeződtek. A volt szocialista országokban lezajló gazdasági-társadalmi átalakulás, valamint néhány nyugat-európai ország kisebbségpolitikai illetve társadalompolitikai stratégiájának változásai

többségükben jelentős mértékben hatottak a cigányok helyzete is.

Ismert, hogy a szocialista nehézipar összeomlásának következtében nagyarányú munkanélküliség keletkezett, és hogy a rendszerváltásnak – elsősorban, de nem kizárólag strukturális okokkal magyarázhatóan – legnagyobb vesztesei a cigányok voltak nemcsak hazánkban, de több kelet-európai országban is. Országok alakultak át, illetve szűntek meg, és újak jöttek létre. Az egykori Jugoszlávia területén például a háború idején, illetve az ezt követő határrendezés időszakában az új országok egy része azon igyekezett, hogy megszabaduljon cigány lakosságától. Békeidőben ennek bevett módja volt a cigányok „áttolása” a határ túloldalára. Így tett például Szlovénia, amely Horvátország felé üldözte el saját cigány lakosságának jelentős részét a délszláv háborút követően.

Ez utóbbi gyakorlatot követte Csehország is: az egykor szlovák területről a cseh területre költöző cigányok a határrendezéskor nem kapták meg a cseh állampolgárságot, és a cigány családok nagy részét visszakényszerítették Szlovákiába akár azután is, hogy már több évtizede éltek cseh területen. Azonban még a Csehországban maradók helyzete sem nevezhető jónak. Mind Csehország, mind Szlovákia gyakorta hívja fel magára a figyelmet olyan ügyek kapcsán, amelyek elszenvedői cigányok: az éhezés, munkanélküliség, mélyszegénység problémái mellett oktatási és munkaerő-piaci egyenlőtlenségek, diszkrimináció, durva területi szegregáció (esetenként még akár falat is építettek a cigányok lakta településrészek köré), etnikai konfliktusok jellemzik mindkét országot egyaránt. Ezek a jelenségek sajnos azt jelzik, hogy sem Csehországban, sem Szlovákiában nem jó cigányként élni.

A Bulgáriában élő cigányok helyzete sem jobb – bár a területi szegregáció itt mást jelent. Az etnikailag homogén, egy tömbben koncentrált közösségek nem csak a cigányokra jellemzőek, hanem az ország más etnikai és vallási közösségeire is. A szegénység, a nélkülözés, az éhezés itt is jelentős problémát jelentenek: az etnikai alapú diszkrimináció akár az oktatás, akár a munkaerőpiac területén egyértelműen kimutatható. Ha a mélyszegény-

ség arányát nézzük a cigány lakosság körében, Bulgária számít kétségtelenül az egyik legrosszabb helyzetben lévő országnak.

A bulgáriai adatokhoz hasonlóak a romániaiak is – bár az elmúlt évek migrációs gyakorlata (→ 87) némileg változtatott ezen. A területi szegregációs mutatók itt sem jobbak, mint a fent említett országokban. Bár első ránézésre a területi statisztikák más képet mutatnak, de ennek oka csupán a közigazgatási rendszer, illetve ezzel összefüggésben az adatgyűjtés sajátos módszere. (Romániában ugyanis egy közigazgatási egységbe, illetve statisztikai körzetbe több kisebb település is tartozik. Ha a teljes közigazgatási egységre vetített adatokat vizsgáljuk, a lakosság vegyes, azonban az oda tartozó falvak között egyértelmű az etnikai szegregáció.)

Magyarországon mind az oktatást és a munkaerőpiacot illető súlyos jogegyenlőségi problémák, mind a területi egyenlőtlenségek illetve a mélyszegénység erőteljesek és súlyosan érintik a cigány lakosságot. Ezt a helyzetet fokozza az elmúlt évek radikalizálódó hangulata, amelynek legdurvább megnyilvánulása az a 2008-as gyilkosságsorozat volt. Az erőszaknak összesen hat ártatlan roma esett áldozatul.

Ehhez képest Spanyolországban, ahol nagyjából két évtizeddel ezelőtt hasonló nyomorban és kirekesztettségben éltek az ottani cigányok, mára azonban a helyzet rengeteget javult. Ez nyilván több tényezőnek köszönhető, önmagában a gazdasági fejlődéssel azonban biztosan nem magyarázható. A spanyol intézkedések sikerének legfontosabb tényezője, hogy az államnak sikerült helyi társadalmi szervezetek bevonásával olyan lokális programokat indítania, amelyek az egy-egy közösségben felmerülő problémákra igyekeztek reagálni – az érintettek közvetlen bevonásával.

A Franciaországban vagy a Németországban élő cigány családok anyagi körülményei messze jobbak, mint a kelet-európai cigányságé, és hasonló a helyzet például a skandináv és más nyugat-európai országokban is. Nem szabad elfeledkezni azonban néhány fontos dologról ennek kapcsán: ezekben országokban egyrészt a roma lakosság aránya nem éri el a 0,5 százalékot, másrészt az általános életszínvonal jóval magasabb, mint

a kelet-európai országokban. A cigány lakosság nagy részének többséghez viszonyított relatív helyzete ezen országokban is rosszabb.

Hány faedényt lehet készíteni egy ölnyi átmérőjű fából?

Milyen fából dolgoztak legszívesebben és leggyakrabban a teknősök? Orsós Jakab író és fafaragó, aki 1928-ban született teknős családban, s már felnőtt fejjel tanulta ki a mesterséget, így ír erről: „A teknő, melence, lapát készítéséhez öt fafajtát használtak: nyárfát (*plutā*), hársfát (*tyij*), fűzfát (*szalkā*), jegenyenyárfát (*plop*) és égerfát (*ányin*). Ezeknek a fáknek minden tulajdonságát ismerték. A fák felsorolásának sorrendje egyben értékelésüket is jelenti. Nemcsak a felsorolt fákat, hanem minden fát, benne a természetet tisztelték a teknővájó cigányok. Hadd álljon egy-két példa a fenti állításomra. A teknővájó cigányok csak alvó állapotban vágták ki a feldolgozásra szánt fát. Úgy tudták, hogy a fa, amikor él, akkor fájdalmat érez, tehát sajnálták a fát. Ezért csak lombhullás után vágták ki – november közepétől február közepéig. Ha néhány lombon itt-ott még láttak leveleket, azoknak a lehullását is megvárták, csak a teljesen kopár fához nyúltak. Ugyanis tudni kell azt, hogy lombhullás után – november közepén – a fa törzséből a fa életereje leáramlik, leszáll a gyökerekbe. Ezt a folyamatot úgy hívták a teknővájó cigányok, hogy „sz-o kulkát», tehát *elaludt a fa*. Csak ekkor álltak neki kitermelni. A kivágott fát, ha abban az évben nem tudták feldolgozni, feldarabolták – úgy mondták: kinagyolták – a következő évre. Forgáccsal letakarták, hogy a szél és a nap hatásától megvédje a fát. Ugyanis, ha a törzset nagyobb darabokban hagyták, abba még tavasszal beáramlott valami kis élet, és ki volt téve annak, hogy az elkészített edény bizony elrepedt. Igen nagy szégyennek számított, ha a teknővájó cigány alkotása, lehetett az melence [kisebb méretű faedény, téstagyúrásra, mosogatásra használták], lehetett az teknő, elrepedt.” (Orsós, 1997, 40.)

A teknős, s ezt már az etnográfus Petercsák Tivadar írja, „a megfelelő hosszúságú – általában 140–160 cm – fatörzs lefűrészelése után kettéhasítja a fatörzset, s ebből két teknőt tud készí-

teni. A hasítást ékek segítségével végzi. A következő mozzanat a nagyolás, amikor kiszedi a félbevágott fa belsejét. A nagyolást végig a baltával végzi, így mélyíti ki a fatörzset. Egyszer bal, egyszer jobb oldalról vág a baltával, s így fokozatosan – egy-egy darabot kihásítva – halad a munkával. Az időközben kitompult baltát a féknővel élesíti. Miután a belsejét kinagyolta, a két végét durván lefaragja gömbölyűre, és kiformálja a füleket is. Ekkor veszi elő a kapocskát. A tisztálást a teknő belsejével kezdi. Először szélesebb pengéjű kapocskával kezd dolgozni. Mivel a pengéje görbülő, ezért egyenletesen görbülő lesz a teknő belseje is. Miután belülről kifaragta a teknő egyik végét, az alját simítja le szintén kapocskával. A teknő egyik felének lesimítása után megfordítja és a másik végét faragja le egyenletesen görbülő formára. A füleket és a teknő alját véglegesen a kétnyelvű késsel alakítja ki. Ezzel gyalulja le a teknő hátulját, tetejét, s körül az oldalát. Ugyancsak ezzel faragja le teljesen simára a füleket, s adja meg a végleges formát.” (Petercsák, 1975, 101.) A kiszedett fa belsejéből aztán (mint a mesében) kisteknő, a kisteknő belsejéből melenca, annak belsejéből lisztes kanál, a lisztes kanál belsejéből fakanál készült; tovább is van, mondjam még?

Mi volt a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége és ki volt László Mária?

Az 1950-es évek a cigányok széles tömegeinek soha nem látott szegénységét hozta. A cigányok helyzete már-már a kommunista rendszer vallott értékeit kérdőjelezte meg, ezért az 1950-es évek második felében előbb a különböző minisztériumok, majd a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága (MSZMP KB) szintjén foglalkoztak a „cigánykérdéssel”. A többi nemzetiségi szövetség mintájára, a Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Osztályának alárendelve 1957. október 26-án létrehozták a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségét (MCKSZ), amelynek első vezetője főtitkári rangban a cigány származású László Mária volt. Ebben a pillanatban a minta a Szovjetunió cigánypolitikája volt. Ezért aztán az MCKSZ megalapításakor még arra törekedtek, hogy megteremtsek az eredeti cigány iro-

dalmat, zenét, megőrizték a cigány nyelvet. Szerepelt az alapító okiratban a munkahelyteremtés, iskoláztatás, egészségügy, az életkörülmények javításának általános igénye is, lényegében azok a szempontok, amelyek majd lényegi elemei lesznek az 1961-es párthatározatnak (→ 104). Jelentős szerepe volt a szövetségnek a háború után alakult cigány szegkovács kisipari szervezetek patronálása is, hiszen több százan dolgoztak ebben a kisipari ágazatban, s szimbolikus jelentőséget is tulajdonítottak annak, hogy fenntartsanak egy több száz éves munkáshagyományt. A Szövetség működésének kezdeti időszakában hatékonyan törekedett arra, hogy valódi érdekvédő szerepkört alakítson ki, s orvosolja az egyéni panaszokat, sérelmeket. Néhány fős munkatársi gárdája rendszeresen végzett „terepmunkát”, vagyis közvetlen kapcsolatba került a panaszosokkal. Ennek a tevékenységnek hozadéaként legalább két jelentős, a kor értelmiségi felelősségvállalását jelző mű született: Bartos Tibor *Sosem volt cigányország* című szegkovács-cigány meséi, történetei, és Sára Sándor és Gaál István előbb fotódokumentációja, majd az ebből kinövő *Cigányok* című megrendítő dokumentumfilmje. A hatalomnak hamar kényelmetlenné vált a szervezet érdekvédő és kultúraszervező tevékenysége, a főtitkár, László Mária aktív politizálása, aki munkáját olyan elszántsággal végezte, hogy 1959-ben, párhuzamosan a politikai koncepcióváltással, elmozdították beosztásából.

A Cigányszövetség 1960. évre készített munkatervében pontosan megfogalmazták a korábbi időszak „bűneit” is: „a Szövetség munkájának kezdetén hosszú ideig téves elvi álláspontból kiindulva dolgozott. A cigányságot nemzetiségként, a Szövetséget pedig érdekvédelmi szervezetként fogta fel, ebből a hibás kiindulópontból torz intézkedések születtek.” A szövetség munkája az 1961-es párthatározatban nyerte hát el értelmét. Ez egyben halálát is hozta, még abban az évben ugyanis feloszlatták, jogutód nélkül megszüntették.

Milyen szerepet játszott a Soros Alapítvány a romák oktatási, szociális, egészségügyi és foglalkoztatási helyzetének változtatásában?

A Soros György által 1983-ban létrehozott, hazánkban 1984-től működő Soros Alapítvány számos, romákat érintő kezdeményezést támogatott több mint két évtizedes hazai működése alatt, amelyek közül az oktatási programok kiemelkedő jelentőséggel bírtak. Az oktatást tekintették a roma integráció kulcsterületének. Olyan, korszakot meghatározó oktatási intézmények tartoztak a támogatottak körébe, mint a Gandhi Gimnázium, a Collegium Martineum vagy a Józsefvárosi Tanoda. Az egyes oktatási intézmények támogatása mellett specifikusabb programok is folytak, amelyek közül legkiemelkedőbb a tanulók és patronáló tanáraik számára létrehozott közös ösztöndíjpályázat volt. Ezenkívül középiskolai továbbtanulást segítő ösztöndíjrendszert, a pedagógiai innovációt támogató és roma fiatalok pályaeorientációját segítő szervezeteknek szóló pályázati rendszert is működtettek éveken keresztül. Az oktatási programok kiemelt jelentőséggel bírtak, és komoly hatásuk volt a hazai közoktatást tekintve. Emellett a felsőoktatásban tanulók ösztöndíjtámogatása is igen fontos volt. Közel 2000 roma tanulót segítettek diplomájuk megszerzésében. Több száz diplomás és szakmát szerzett fiatal köszönheti ma indulását a Soroshoz kötődő különböző támogatási formáknak.

Szintén kiemelkedő jelentősége volt a jogvédelem területén nyújtott támogatásnak. Számos ma is működő jogvédő szervezet köszönheti létrejöttét, illetve megerősödését a Soros Alapítvány *Roma jogvédő programjának*. Nagy érdeme ennek a támogatási elemnek, hogy sikerült Magyarországon egy egészen új jogi kultúrával megismertetnie a területen mozgó szervezeteket, többek között az ide delegált külföldi szakértőknek köszönhetően. Amíg a Soros Alapítvány működött hazánkban, az összes diszkriminációval foglalkozó jogeset mögött olyan szervezet állt, amelyet az alapítvány támogatott. E programok hatása a mai napig érződik; az ekkor kiképzett és gyakorlatot szerző jogászok jó része továbbra is ezen a területen igyekszik aktívan

eljárni olyan ügyekben, amelyek a romákat ért jogsértéseket igyekeznek orvosolni.

A foglalkoztatás területén a Soros Alapítvány az Autonómia Alapítvánnyal karöltve igyekezett hatékony támogatási formákkal segíteni a rászoruló pályázók körét. A megélhetést segítő mezőgazdasági vállalkozások támogatásában két fontos szemléleti elem érvényesült: egyrészt igyekeztek a pályázókat szakmai és szervezeti képzésekben részesíteni, amellyel a hatékony, racionális munkaszervezésben kívántak segíteni; másrészt egy olyan szemléletváltást igyekeztek a hátrányos helyzetűek körében elérni, amelynek köszönhetően egyfajta vállalkozói szellem és önálló gazdálkodásra való képesség elsajátításával sikerülhet saját maguk számára hosszú távú megélhetést teremteniük.

Az alapítvány az egészségügy (→ 83) területén is mintaértékű programokat igyekezett létrehozni. Mind a telepszerű körülmények között élők higiénés viszonyainak javítása terén, mind a romák egészségügybe történő bevonása területén (foglalkoztatottként, például képzésekkel) igyekeztek támogató programjaikkal változásokat generálni. Számos program jött létre és működött a támogatásnak köszönhetően, bár a képzésben részt vevő roma védőnők sajnos csak a program ideje alatt álltak szerződéses viszonyban – továbbfoglalkoztatásuk a tanulságok szerint nem valósult meg.

A Soros Alapítvány 1984 és 2004 közötti tevékenysége során kiemelt jelentőséget tulajdonított a romák integrációjának. Több területen is olyan mintaértékű programokat és jó gyakorlatokat hoztak létre, amelyek sikerességükkel bizonyították, hogy ha megvan a szándék, az akarat, akkor lehet változtatni a változtathatatlannak tűnő helyzeteken. Egy magánalapítvány azonban nem vállalkozhatott, nem vállalkozhat arra, hogy komplex és széles körű társadalmi problémákat egészében szüntessen meg. A rendszerváltás óta eltelt közel negyed században ezek a mintaértékű programok sajnos csak csekély mértékben hatottak a kormányzati politikákra és a romákkal kapcsolatos intézkedések tartalmára.

Hogyan képes az oktatásban az integráció egyes társadalmi csoportok jelentős társadalmi hátrányait kiegyenlíteni?

A szegregáció negatív következményeiből (→ 31) következően világos, hogy az oktatásban nincs alternatívája az integrációnak. Az oktatási színvonal emelése mellett is megmarad egy negatív szocializációs hatás, amelyet csak az együttneveléssel lehet elkerülni. Az integráció azonban csak szükséges, de nem elégséges feltétele a társadalmi hátrányok kiegyenlítésének. A módszertanilag kellőképpen nem felkészített pedagógus egy társadalmilag és kulturálisan heterogén osztályközösségben önmagától nem lesz képes a létező társadalmi különbségek ellenében egységes tartalmakat közvetíteni, és hasonló eredményeket elérni az egymástól sok szempontból különböző gyerekek körében. Ez a kudarc löki vissza gyakran az oktatást a törvénysértő és súlyos következményekkel járó szegregatív gyakorlat felé.

A modern pedagógia számos olyan módszertani megoldással rendelkezik, amelyek révén a pedagógus hatékonyan tanít heterogén csoportokat. Ahol ilyen elvek szerint tanítanak, rendre kiderül, hogy az nem csak a hátrányos helyzetű, problémásnak minősített gyerekek szempontjából előnyös, de már rövid- és középtávon is több pozitív hozadéka van a középosztályi családok gyerekei szempontjából is. Így a megoldás az integráció, az eszköz- és módszertani fejlesztés együttesében rejlik.

Egy heterogén közösségben esély van nem csak arra, hogy a hátrányos helyzetből iskolába érkező gyerekek együtt haladjanak társaikkal, hanem arra is, hogy heterogén társadalmi kapcsolatokat építsenek ki és mindannyian megtanulják az együttműködés mikéntjét. Ennek hosszú távú következménye az olyan heterogén társadalmi kapcsolatok kiépülése, amelyek mentén a szimbolikus erőforrások (állásszerzésben segítő kapcsolati hálók, információhoz való hozzáférés, érdekérvényesítés) egyenlőbb megoszlása lehetséges. A magasabb szintű tudáshoz való hozzáférés mellett a társadalmi térben történő mozgás mintáinak és stratégiáinak elsajátítása, illetve a heterogén társadalmi kötések mentén működő forrásmegosztásnak köszönhetően

nyílna esély arra, hogy a társadalmi hátrányok továbbörökítésének ördögi körét megszakítsuk.

Van-e, volt-e vajdarendszer Magyarországon?

Volt, ám nem úgy és nem azért, ahogy azt ma sokan szeretnék. Ma azonban nincs, noha sokan azt állítják, hogy van; ám mi sokkal inkább azt gondoljuk, hogy legfeljebb lesz. A témában egyszerre szólalnak meg a nem cigányok (a többség, annak is romanticizáló képviselői) és a romák (annak is a többség elvárásait meglovagoló, egzotizáló képviselői). Zsigmond király idejéből fennmaradt ugyan egy vitatott dokumentum, amely szerint „László vajda” menlevelet kapott, de történetileg nem bizonyított, hogy a vajdaság valóban a cigányok létező belső intézménye volt. Gróf Esterházy Péter 1717-ben a galánthai uradalomban kelt rendeletét idézzük: „Engedtem tovább is említett Barják Ferencz vajdának oly erőt és hatalmat, hogy ezen levelemnek ereivel akárhol találja és tapasztalja afféle protection alá tartozandó szökevény Czigányokat, szabadon megfoghassa és birodalmam alá hajthassa. Parancsolom is kemény büntetés alatt reája bízott Czigánságnak, hogy ki-ki, mint általam rendeltetett és eleikben állítottatott Vajdának és Főbb-Bírájoknak mindenekben szavát fogadják és obtemperáljanak (engedelmeskedjenek); másként a kire szófogatatlanságért helyes panasz tételik, – érdemlett büntetését pálczával, tömlöczczel és vassal is elvészti.” (Nádasi, 2002.) A vajdaság esetében eredendően tehát egy feudális intézményről van szó, amely aztán átmentődik a modern korba is. Volt, ahol a cigánybíró, és volt, ahol a cigány tanács tag kifejezést használták. Gyakorta a cigány csoportnak kellett egy vezető, aki a többséggel, a hatalommal valamilyen módon kapcsolatot tartott.

Voltak a beás cigányoknál *vujvodu* néven szereplő emberek, akik az időszakos vándorlás során a munkavégzésre, fakitermelésre, teknővájásra szerveződő családoknak, közösségeknek lettek a szószólói. Ők igazából az uradalommal, a földesúrral – éppen kinek a birtokáról, erdejéről volt szó – állapodtak meg a csoport nevében. Ők tehát voltaképpen képviselők voltak, s nem saját kompiániájuk vezetői.

A mai vajdarendszer kiépítésének gondolata az oláh cigányok köréből indult ki. (A mai Románia területén élő, romani nyelven beszélő *kelderások* előszeretettel használják a „cigánykirály” kifejezést. Egyes „királyok” még pénzt is verethettek és szórhattak a közösségüknek.) Tehát a „vajda” és a „király” is egyfajta társadalmi státusz kifejezése, de nem arról van szó, hogy bármelyik közösségnek választott előljárója volna, vagy hogy a magukat vajdának tituláló, és az adott közösség által ezt elfogadó emberek összeülnének és megtárgyalnák a cigányok ügyeit.

A többség, vagyis a nem cigányok azt várnák a vajdaság intézményétől, hogy ő tartson rendet a cigányok között. Így volt ez Kétegyháza 1992 őszén, az úgynevezett etnikai háború idején is, amikor a helyi polgármester és a rendőrség vezetője az egyik tekintélyes cigány férfit vajdának „nevezte ki”. A magát 2006-ban országos vajdává kikiáltó újszászi Kállai Csaba is erre a többségi társadalmi elvárásra érzett rá. Ugyanígy a miskolci Lakatos Attila is, aki azt a hiedelmet terjeszti, hogy vajdának születni kell, ő például foggal és hat ujjal született (a magyar néphitben a táltosokhoz kötötték ezt), s hogy a vajdák örökölhető tisztséget viselnek.

Az egyik elmélet szerint a cigányok adott közösségei egyenlőségben alapuló, mellérendelő lokális társadalmak, közös leszámazási csoportok, míg a *romani kris* (cigány törvénykezés) magyarázata szerint létezik egyfajta tanács, ahol a bölcsek, öregek fogalmazzák meg a követendő szabályokat, s ítélik meg, ha kell. Ha a magyar társadalom és a hatalom legitimálná ezt a vajdaelméletet, s az ennek nyomán létrejövő törekvést, akkor maholnap még erősebb lenne a cigányok és nem cigányok két külön társadalomban való létezése.

Melyek a cigány képzőművészeti mozgalom legfontosabb állomásai?

Első állomása 1974, Balázs János felfedezése (→ 123), majd első kiállításainak megrendezése, ezzel párhuzamosan pedig művészeti kánonba való beemelése volt. Balázs János példája nyomán szűk egy évtized alatt lett ismert majd' egy tucat alkotó, köztük

Orsós Teréz, aki később a *Cigány bölcsődal* című antológiát illusztrálta; de említhetjük itt Kalányos Gyöngyit is, akinek rajzai bekerültek a pécsi Pannónia Filmstúdió *A hét iker szarvaskígyó* című animációs filmjébe, amelyet a Cannes-i Filmfesztiválon is bemutatott.

1979-ben rendezte meg a Népművelési Intézet a Pataki Művelődési Házban *A magyarországi cigány autodidakta és naiv művészek I. országos tárlatát*. Ezen Balázs János, Horváth Vince, Fenyvesi József, Kiss József, Orsós Jakab, Pongor Beri Károly, Balogh Balázs András, Oláh Jolán, Orsós Teréz, Kalányos Lajos, Hock Lajos és Bada Márta alkotásai szerepeltek. Az időszak meghatározó diskurzusa volt annak tárgyalása, hogy létezik-e egyáltalán cigány kultúra, avagy a cigányok csak a szegénység kultúrájával, másfelől a hiánnyal jellemezhetőek. Ez a kiállítás ebben a kontextusban értelmezve az emancipációról, a megmutatkozásról, az egyenlőség kivívásáról szólt, annak a kijelentésnek a deklarálásáról, hogy a cigányoknak is van kultúrája. A másik oldalon talán először vetődött fel annak kérdése, hogy mi értelme van etnikai alapon válogatni és kiállítást rendezni, nem „nacionalizmus”-e mindez. Daróczi Ágnes így beszélt erről egy interjúbán: „...az volt az igazi ereje [ennek a kiállításnak, hogy] az emberek valahol érzékelték, hogy mindaz, amit a politika mond és állít, hazugság. Cigányok nemcsak hogy vannak, hanem arra, amit ők mondanak önmagukról, arra figyelni kell. És az a képzőművészet, amelyet teremtettek, az egy csodálatos, fantasztikusan gazdag, nagyszerű dolog, amit érdemes megnézni.” (Kőszegi-Szuhay, 2011.) Akik a kezdetek kezdetén fogtak ecsetet és vásznat, azok jobbára még csak saját önmegvalósításuk ösztönös szándékával dolgoztak, a nyolcvanas évek végén indult generáció tagjainál azonban már gyakran érzékelhető a „programfestészet” szándéka.

A '80-as évek elején a kecskeméti Naiv Művészetek Múzeumának panteonjába Balázs János mellé bekerül Oláh Jolán és Orsós Teréz több munkája is. Bada Márta, Balogh Balázs András és Oláh Jolán több nyugat-európai kiállítást jár meg. 1989-ben megnyílik egy újabb fontos kiállítás, sokkal kedvezőbb helyszínen és feltételek között, a Néprajzi Múzeumban. Több művész

több képpel szerepel, s köztük van Balázs János több festménye, az első tárlatról már megismert alkotókon túl pedig Dilinkó Gábor, Gyügyi Ödön, Palotai Lajos, Radics Szilveszter, Ráczné Kálános Gyöngyi, Szécsi Magda, Szomora Kálmán. A kiállításon részt vett Kerékgyártó István művészettörténész, a Népművelési Intézet munkatársa is, aki az utóbbi évekig leginkább tematizálta a cigány képzőművészetről szóló közbeszédet. Ő írta *A magyarországi cigányok/romák* c. kötet képzőművészeti fejezetét, 1995-ben a *Roma Som Világfesztivál* keretén belül nemzetközi roma képzőművészeti tárlatot rendezett, rendszeresen meghívott roma alkotókat a Tállyán nyaranta rendezett Közép-Európai alkotótáborba, s 2005-ben illetve 2007-ben jelentetett meg monográfiát Péli Tamásról és Szentandrassy Istvánról.

Daróczi Ágnes munkatársaival 2000-ben és újra a Pataki Művelődési Házban immár harmadik alkalommal rendezte meg a roma művészek országos tárlatát. Oláh Marát, vagyis *Omarát* érdemes kiemelni a kiállítók sorából, mint aki mind a művészettörténészek, mind az újságírók körében permanens érdeklődést tudott fenntartani saját személyisége iránt. Kezdetben művészetének lényege a személyesség, és élettörténetének egyszerű vizuális és narratív elbeszélése, s mindez folyamatos performansz során s ezáltal hiteles előadásban.

Az 1980-as évek végétől a roma kultúra reprezentációjában fontos szerepet vállalt a Fővárosi Tanács Cigány Szociális és Művelődési Módszertani Központ. Munkatársai Zsigó Jenő vezetésével nyári alkotótáborokat szerveztek cigány/roma művészek számára. A kéthetes táborozás során keletkezett művekből „ajándékoztak” alkotóik a Központnak, amely ezzel gyűjtő munkába is kezdett. A mára többeszes gyűjtemény töredéke látható „élőben” a Roma Parlament nagytermében, jelentős része pedig a Romano Kher honlapján, illetve megjelent CD-n, 2010-től pedig egy vaskos képzőművészeti albumban is tanulmányozható. A műalkotások nagy része ma a FROKK-hoz (Fővárosi Roma Oktatási és Kulturális Központ, www.frokk.hu) tartozik.

A Néprajzi Múzeum keretén belül a '90-es évek közepétől a Soros Alapítvány támogatásával egy leendő roma múzeum

gyűjteményének megteremtése kezdődik. Ennek talán legkidolgozottabb része a képzőművészeti gyűjteményi egység, amelyben azoknak a roma alkotóknak alkotásait gyűjtötték, akik képeikben és szobraikban a cigányság történeti múltját, „ősi” mesterségeit, hiedelemvilágát és életérzését örökítették meg. Fontos állomásnak tekinthetjük a múzeum 1998-as Romák Közép- és Kelet-Európában című nemzetközi kiállítását, amely szembeállította egymással a cigányokról, cigány művészekről formált többségi képet a roma művészek saját önképével. A múzeum 2007-ben előbb a kínai Magyar Kulturális Évad keretében Pekingben, majd a Nemzeti Galériában rendezett cigány képzőművészeti kiállítást, amelynek üzenete a kisebbségi művészet és művészek elismerése, elfogadása, az autodidakta és naiv kategóriák érvényességének visszavonása.

A 2000-es években Junghaus Tímea művészettörténész megjelenése és újszerű megközelítése pezsdítette fel a roma képzőművészeti életet és az iránta való érdeklődést. Előbb a Romano Kher munkatársaként a Balázs János Galériát, a Roma Parlament helységeiben működtetett kiállításokat rendezte meg, majd a Nyílt Társadalom Intézet (OSI) munkatársaként a Romák Kulturális Részvételét Támogató Projekt keretén belül a roma reprezentációt hivatott megjeleníteni különböző kiállítások és kiadványok segítségével. Előbb az *Elhallgatott holokauszt* című közös tárlat roma művészeket bemutató kurátora volt (Műcsarnok, 2004), majd a *Roma elemi ösztön* (Berlin, Collegium Hungaricum, 2004) kiállítás rendezője. Oláh Jolán halálát követően emlékkiállítást rendezett a műveiből (Roma Parlament, 2005), majd részt vett a *Közös tér* (Ernst Múzeum, 2006) munkálataiban. Az ő nevéhez fűződik a velencei biennále roma pavilonjának nagy sikere is (→ 80).

A cigány/roma képzőművészet legújabb fejleményei közé tartozik a bódvalenkei „freskófalu”. Ebben az alig 200 lelkes, többségében cigányok lakta faluban roma művészek 2009-től kezdődően Pásztor Eszter ötletére, Horváth János miskolci festőművész mint művészeti vezető irányításával a házak hátsó, rendbe hozott és alapozott falára, átlagban 3 méter magas és 14 méter hosszú felületre előzetes vázlatok és tervek alapján

freskókat készítettek. Így ebben a pillanatban mégiscsak van a roma képzőművészetnek egy állandó helye, éjjel-nappal nyitva tartó kiállítása: az egyik legszegényebb kistérségen belül is egy erőteljesen gettósodott falu ad otthont a gyakorlatias és önmegvalósításra vágyó művészek számára. Mert itt a terek végtelennek tűnnek, s a művészet maradandóbb is, mint minden egyes monumentális kisebbségi üzenet.

2012 tavaszán Budapest belvárosában nyílt egy magángaléria, a KuglerArt Szalon Galéria, amely kezdetben egy polgári lakás szalonjában kínálta roma művészek alkotásait szemlélődésre és vásárlásra, valamint havi rendszerességgel szervezett találkozásokat és hosszú beszélgetéseket művészekkel. Mára e kezdeményezés az egész házat benőtte, földszinttől a padlásig lépcsőház-kiállítás látható, itt működik a Romani Design műhelye és itt talált otthonra és műteremre egy fiatal művészpár, Bogdán János Amigó és Simon Erika is.

Van-e cigány nyelvű irodalom?

Van. Elsősorban magától értetődően létezik cigány nyelvű népköltészet (régebben sokkal több cigány beszélt cigányul vagy beásul), s létezik cigány nyelvű írott irodalom is. A *Nagyvilág* című világirodalmi folyóirat 1971. márciusi számában jelent meg József Attila *Ars poetica* című verse – cigány nyelven, Choli Daróczi József fordításában: „Poeto som – che grizha xalas / man e poetika numa?” („Költő vagyok – mit érdekelne / engem a költészet maga?”) Megjelenését a címlapon is jelezték, Szegő László pedig hosszú bevezetőt írt elé. Choli Daróczi aztán az 1975-ben megjelent *Rom Som* (Ember, roma vagyok) című újságban is közölt műfordításokat és saját nyelvű szövegeket, azóta is mindkét nyelven ír. Akárcsak Szegő László (annak ellenére, hogy nem volt cigány) vagy Nagy Gusztáv, aki 1997-es *Szívboldogd körül* című kötetébe cigány nyelvű verseket és műfordításokat is válogatott s aki *Az ember tragédiáját* is megszólaltatta romaniul. Több szerző van, aki szerint megteremthető és megteremtendő a cigány nyelvű irodalom s megszólaltathatók cigányul a világ-irodalom nagy alkotásai is. Ennek a szándéknak a bizonyítéka a

2001-ben megjelent, Choli Daróczi József és Nagy Gusztáv által szerkesztett *Roma kincses kalendárium* (Széphalom Könyvműhely) is. Többen írtak szótárakat, nyelvkönyveket is.

A cigány nyelvű irodalommal kapcsolatban két kérdés merül fel. Az egyik, hogy megteremthető-e a pillanatnyilag még csak nyelvjárásokban létező, egységes cigány nyelv, s ha megteremthető is a lovári nyelvjárás alapján, ismertté, általánossá tehető-e, olyanná, amit a világ cigányságának többsége ismerne és használna? A másik, hogy a műfordítások és az eredeti cigány nyelvű alkotások érthetőek-e a nyelvet beszélők számára, vagy pedig annyi „nyelvújítási” elemet tartalmaznak, ami gyakorlatilag lehetetlenné teszi a megértést? Réger Zita, a cigányság felemelkedésének ügye mellett egyértelműen elkötelezett nyelvész 1984-ben arról írt, hogy az önálló cigány nyelvű kultúra megteremtését szorgalmazó cigány értelmiségiek „figyelmen kívül hagyják a cigányság nyelvi heterogenitásának tényeit”, túlbecsülik a cigányul tudók számát s főleg „erősen túlbecsülik a cigány nyelv aktuális kommunikációs lehetőségeit”. Szavai ma is megfontolásra érdemesek.

Mik a cigányzene legfontosabb műfajai?

Bár műfajilag nem lehet igazán pontosan behatárolni, mégis vannak a cigányzenére inkább jellemző zenei műfajok. A következőket érdemes kiemelni:

Nóta vagy hallgató, asztali nóta, kesergő. Lassú dallamú, parlando (beszédszerű) előadásmódú dalok, a népzene keserveiseivel rokon műfaj. Azonban a nagyobb szótagszám, és a jellegzetes előadásmód élesen megkülönbözteti azoktól.

Verbunkos, régiesen: toborzó vagy magyar. Lassú, de feszes ritmusú, *dűvő* kísérettű, páros ütemű, eredetileg szóló vagy csoportos férfitáncot kísérő zene. Sokszor nincs szövegük. Az új stílusú néptáncok – a verbunkosok – zenekíséretével rokon, sőt időnként azonos dallamok.

Csárdás. Kötött ritmusú, általában 4/4-es, de mindenképpen páros ütemű dalok. Szinte mindig van énekelhető szövegük.

A verbunkoshoz hasonlóan a csárdászenének a néptáncok csárdástáncait kísérő népzenevel van szorosabb kapcsolata.

Friss csárdás vagy röviden friss. A csárdások gyorsabb ritmusa, *eszta* kíséretű változata.

A felsoroltakon kívül a zenekarok mint zeneszolgáltatók minden igényt igyekeztek kielégíteni. Így a repertoárba hamarosan beépültek romantikus zeneszerzők (pl. Vittorio Monti, Liszt Ferenc, Johannes Brahms) művei, akkori divatos indulók, keringők, polkák és más polgári táncok. Ugyancsak megjelentek a repertoárban a népszerű operett-dalok, későbbiekben a divatos filmzenék.

Itt fontos megjegyezni, hogy a cigányzene fenti műfajai a városi magyar cigány (romungro) együttesekre volt jellemző. Falusi környezetben a zenészcigányok többnyire az adott település lakosságának igényeihez alkalmazkodva magyar, román, szerb, sváb autentikus népzene és tánczenét játszottak (Sárosi, 1971).

Képesek-e megváltoztatni a tehetségkutató műsorok hősei a romákról kialakított, negatívan tematizált képet?

Az elmúlt években számos tehetségkutató televíziós műsorban szerepeltek roma énekesek, és néhányan komoly sikereket értek el. Jogosan vetődik fel a kérdés, vajon ez a fajta siker és az ismertség és népszerűség segíti-e a romák társadalmi elfogadását? A tisztelet vagy elismerés egy-egy tehetséges roma zenész iránt vajon kiterjed-e arra a közösségre, amelyből származik? A válasz nem teljesen egyértelmű. Vannak, akik megszeretik a sikeres fiatalokat, és vannak, akiknek egyszerűen nem tetszik a zene vagy az előadásmód – ez ízlés kérdése is. És akadnak olyanok, akik nagyobb lelkesedéssel szurkolnak egy roma versenyzőnek, mint ahogy akadnak ellendrukkerek is. Kétséges, hogy a zenei életben vagy egyéb művészi pályán sikeres karriert befutó tehetségek bármit is változtatnának a cigányságról kialakított képen. Ha ez az út önmagában hatékony lenne az előítéletekkel szemben, már rég meg is szűnt volna minden negatív vélemény és sztereotípa, amely a cigánysággal kapcsolatban a köztudatban él. A többség számára ugyanis nem okoz semmiféle tudati

ellentmondást az, hogy kedveli Caramelt vagy Csányi Sándort, de közben a cigányokról kialakított képe erősen negatív. Az ilyenkor leggyakrabban felmerülő magyarázat az, hogy természetesen vannak néhányan, akiknek sikerül kikerülniük, felemelkedniük – őket a nagy többség nem is igazán tartja cigánynak, sőt, gyakran meg is feledkeznek származásukról. A kevés kivételek közé sorolják őket, de a túlnyomó többséggel kapcsolatos negatív tévképzet ettől még többnyire sajnos fennmarad.

Mi a roma évtized program célja és eszközkészlete?

A Roma Integráció Évtizede Program (RIÉP, www.romadecade.org) európai szinten 2005. február 2-án került meghirdetésre azzal a céllal, hogy felgyorsítsa a romák társadalmi és gazdasági integrációjának felgyorsítását, s egyben hozzájáruljon a romákról alkotott kép pozitív irányú átalakulásához. Hazai meghirdetésére 2005. május 19-én került sor. A RIÉP-ben részt vevő országok (Bulgária, Cseh Köztársaság, Horvátország, Macedonia, Magyarország, Montenegró, Románia, Szerbia, Szlovákia) a programban megfogalmazott keretek között saját gazdaság- és szociálpolitikájukkal összhangban foglalták meg nemzeti romapolitikájukat, megvalósulását pedig rendszeresen ellenőrzik. A részt vevő országok aziránt is elkötelezték magukat, hogy mind a tervezés, mind a megvalósítás szintjén biztosítják a roma szakemberek részvételét, illetve kiépítenek egy roma szakemberekből álló hálózatot, akik a döntéshozatalban is részt vesznek. A RIÉP Stratégiai Terve elvben négy fő területet jelölt ki (oktatás, foglalkoztatás, lakhatás és egészségügy), emellett az egyenlő bánásmód érvényesítésével kapcsolatban a kultúra, a média és a sport területén határozott meg átfogó célokat.

A Kurt Lewin Alapítvány 2010-es kutatása szerint a Roma Integráció Évtizede Program hazánkban nem hozott jelentős eredményt. Csak egy-két részterületen érezhető változás, a megkérdezettek összességében inkább jóindulatú, szimbolikus eljárásnak tekintik a programot és nem olyan tevékenységnek, amelynek valós tartalma van. A legkomolyabb probléma, hogy a program megalkotásakor nem foglaltak meg konkrét mu-

tatókat, amelyekhez képest mérhető lenne annak eredménye. A magyarországi cigányok helyzete az oktatás, a lakhatás, a foglalkoztatás és az egészségügy területén (ezekre helyezi a hangsúlyt a program) sokkal rosszabb, mint a nem roma csoportoké, és a RIÉP indulása óta nem történt javulás ebben a kérdésben – sőt, a társadalmi feszültség jelentősen nőtt. E probléma mögött az a zavar húzódik meg, hogy a RIÉP fő célkitűzése (roma integráció) és a kormányzati támogatások fő célkitűzése (szociális felzárkóztatás) nem ugyanarra a problémára koncentrálnak. E két terület között nyilván van átfedés, azok összemosása, azaz a cigányság és a szegénység kérdésének keveredése azonban értelmezési zavart és komoly társadalmi feszültséget okoz, ami gátolja az egész program fő célkitűzését, a roma integrációt.

Zámolyból 2001-ben több roma család egészen Strasbourgig menekült. Mi történt?

1997 késő őszen szélvihar rongálta meg a zámolyi cigánysoron élők házainak egy részét. Ekkor az ott élő hat családot a falu művelődési házába költöztették, és arra hivatkozva, hogy a házak lakhatatlanná váltak, külön értesítés és szabályos határozat nélkül néhány nappal a vihar után ledózerolták otthonaikat. Mivel a művelődési ház közüzemi díjait az ott élő romák nem tudták kifizetni, egy idő után az áramot, később a vizet is lezárták. (A kultúrház színháztermének légtérét elektromos hőszugárzókkal lehetett csak fűteni, ennek költségei érthetően hatalmasra duzzadtak a hideg télen.) Több gyermeket kórházba kellett szállítani, mert a hidegben tüdőgyulladást kaptak. A vízszolgáltatást az ÁNTSZ állíttatta vissza, hogy megelőzze a járványveszélyt. Mindezek tetejében több esetben érte fizikai atrocitás a ház nélkül maradt roma családokat. Többször kövekkel dobálták be a kultúrház ablakait, és néhányan fenyegetően léptek fel a zámolyi romákkal szemben. A rendőrségi bejelentések semmilyen eredménnyel nem jártak. Eközben a község polgármestere folytatta a romákkal szembeni hisztériakeltést a faluban: aláírást kezdeményeztek a kultúrházban élő családok kitelepítését követelve. A házukat veszített családoknak nem segítették új in-

gatlanhoz jutásban, de önerőből történő házépítési próbálkozásukat is megakadályozták arra hivatkozva, hogy nincs a településen rendelkezésre álló építési telek. Később arra is fény derült, hogy a falu vezetői nem hivatalosan arra buzdítottak mindenkit, nehogy cigánynak adjanak el telket. Az önkormányzat központi támogatási forrásokat is elutasított, amelyekből a zámolyi romák lakhatási problémáit lehetett volna megoldani.

1998 őszén a zámolyi romák az Országos Cigány Önkormányzat (OCÖ) épülőfélben lévő művelődési házába kerültek Budapestre, ahol megtiltották nekik az épület elhagyását, a bejárathoz pedig biztonsági őrköt állítottak. Közben lakhatásra alkalmatlan, fűthetetlen bódékból és konténerekből alakítottak ki ideiglenes szállást Zámolyon, ugyancsak az OCÖ kezdeményezésére. Ezt követően az OCÖ néhány építési vállalkozó bevonásával és az érintettek szociálpolitikai lakásépítési támogatására alapozva építkezésbe kezdett – a zámolyi romákat segéd munkásként alkalmazva a projektben. Eközben a cigányellenes hangulatok tovább fokozódtak, többször nyilvánosan provokálták, gyakran tettleg is bántalmazták őket. Mindezek után következett be az az eset, amelyet a jobboldali sajtó már okként tált: csákvári fiatalok érkeztek egyik éjszaka Zámolyra, hogy egy korábbi sérelmet kérjenek számon a romákon. A szóváltást verekezés követte, amelyben az egyik csákvári fiatalember olyan súlyos sérüléseket szenvedett, hogy másnap belehalt a sérüléseibe. A halálesetet követően cigányellenes fenyegetések és támadások sora indult el Zámolyban. Egy tüzesetet követően – mikor felgyújtották házaikat – a roma családok az OCÖ segítségével Budapestre költöztek, majd néhány hónap múlva az ügyüket felkaroló Krasznai Józsefnek, a Fejér Megyei Cigányok Független Szervezete elnökének csóri házában leltek szállást. Krasznai eközben elkezdte megszervezni a végletekig elkeseredett cigányok Strasbourgba utazását. 2000. július 24-én a zámolyi és a hozzájuk csatlakozó csóri romák, összesen 12 család, 47 személy, köztük 27 gyermek autóbusszal érkeztek a kelet-franciaországi városba, ahol menedékjogot kértek. Ügyüket a strasbourgi emberi jogi bíróság megvizsgálta, és többségük számára megadta a menedékjogot. Néhányan továbbutaztak Kanadába.

Mindeközben magyar állam véleménye változatlan maradt, azaz kitartott amellett, hogy a zámolyi romákat nem érte üldöztetés.

Mi a cigánykerék?

A cigánykerék „az a testmozgás, amelyben valaki oldalirányban lendülve talpáról a tenyerére, majd újra a talpára fordul”, cigánykereket hányni pedig annyit tesz, mint „sorozatosan ilyen mozgást végezni” (a Magyar Értelmező Kéziszótár szerint). „Nem bánom, ha cigánykereket hány is” – azaz ha a feje tetejére áll is, szól a mondás (→ 19). De miért is „cigány” e kerék? Minden bizonnyal maga a mozdulat a cigányokhoz tapadt, annak ellenére, hogy nem cigányok is tudhattak kerekét hányni. Nem tudjuk biztosan, hogy azért-e, mert az eszköz nélküli cigány gyerekek időtöltése volt inkább, vagy mert eredetileg adományszerző mutatványos műsorszám volt, de etnicizálódott a mozdulat és így az elnevezés is.

A cigány kerék másik, legújabb kori jelentése az 1971-es I. Cigány Világkongresszushoz köthető. Ekkor fogadták el a cigányok himnuszát, jelmondatát és zászlaját. Ennek mára kanonizált magyarázata terjedt el. A zászlóban központi helyet kapott a cigány kerék. A vörös kerék, vagy – ahogy szanszkrit kifejezéssel gyakran illetik – a „csakra” többszörösen összetett szimbólum. Utal az „őshaza”, India zászlajára (→ 12), ahol a „csakra” a „törvény” (*dharma*) szimbóluma. A dharma jelentése a hindu vallásban nemcsak a földi igazságszolgáltatást, a társadalmi igazságosságot jelenti tudományos értelemben, hanem a kozmikus törvényszerűségeket, a „lét örök törvényét” spirituális értelemben is. A kerék jelképezi az utazást, a vándorló életmódot és a cigányságnál máig tapasztalható migrációt is. A kerék formájával és színével a lemenő és felkelő napot jelképezi, utalva ezzel az idő ciklikusságára, a folyamatos újjászületésre is. A vörös szín a vér színe, amely önmagában is kettős jelkép. Egyfelől a testet életben tartó jelkép, másrészt mint a kiontott vér, a történelem ártatlan cigány áldozatait jelképezi.

Mit jelent Hodász és Alsószentmárton a cigányok vallásosságának szempontjából?

Az első magyarországi cigánypasztorációs (→ 139) kezdeményezést a katolikus egyház Sója Miklóshoz köti. Az 1912-ben született, 1937-ben pappá szentelt Sója Miklóst 1941-ben helyezte püspöke a nyírségi Hodászra. 1981-ig, nyugdíjba vonulásáig szolgált itt. 1946-ban kezdődött a pasztoráció. A görög katolikus lelkész megtanult cigányul és lefordította Aranyszájú Szent János liturgiáját. A gyerekekkel való kapcsolat okán egyre többször jelent meg a cigánytelepen. „A családokkal szövődő további kapcsolatok révén a cigányok az egyházon belül kezdték érezni magukat.” A cigányok hívekké, templomlátogatókká lettek. De mert a helybeli parasztok nem igazán szívelelték a cigányokat, előbb külön kápolnát emeltek számukra, s létrejött egy külön cigány egyházközség is, majd – már Sója Miklós nyugdíjazása után –, a ’90-es években fölépült a cigány templom is. S miközben a templom épült, elhagyva a görög katolikus egyházat, sokan az Evangéliumi Pünkösdi Egyház majd a Hit Gyülekezet tagjai lettek.

Természetesen előbb a tudományos és szociográfiai, majd a jelentős médiaérdeklődés teszi híressé a hodászi görög katolikus romákat és a gyülekezetet, ezen keresztül Hodászt, majdan a cigányok vallásosságát. Diósi Ágnes *Cigányút* c. szociográfiája, benne Horváth Dávid máriapócsi búcsús képeivel, később pedig a húsvéti ételszentelést megörökítő fotói (ahol a hodászi cigányok, mint a parasztok, a földre terítik sonkájukat, kalácsukat, hogy papjuk megszentelje azt) sokat tett azért, hogy ez a kép rögzüljön bennünk. És minden bizonnyal sokat tett ehhez Sója Miklós is, s ezt érezzük, amikor emlékezéseit olvassuk: „Hát igen, itt e volt dögtéren voltam én király, a rongyosok, a koldusok királya. 40 éven át ez volt az én birodalmam, melyben ott jobbra egy kissé fentebb vagy 50-60 méterre innen a dombocskán volt a dögkút, a cigányok titkos húsboltja, körülötte pedig itt lent, mint a sírok, földbe ázott veremfélék voltak, amelyekben nem halottak feküdtek, hanem élő emberek laktak. Én erre a bűzös élőember temetőre felírtam láthatatlan betűkkel, amit a

temetők kapujára szoktak kiírni: Feltámadunk! Feltámadunk! Ki fogunk mászni, vergődni ezekből a sírvermekből az emberhez illő életet élő emberek sorába. E telepi kápolna ajtajára is ugyanúgy kiírtam felfelé mutató két tornyával szinte hangosan kiáltva: Feltámadunk!” (Juhász, 2004, 10.)

Alsószentmárton már 1977-ben Tamás Ervin és Révész Tamás *Búcsú a cigányteleptől* című könyvében szerepelt, mint egy beás cigány faluvá akkor váló dél-baranyai település. Az egykori sokácok (horvátok) és svábok (németek) helyére költöző cigányok közösségé formálódását innentől kezdve kísérte a média és tudományok érdeklődése. A község római katolikus plébánosa 1980-ban költözött a faluba. Hamar megtanult beásul, próbált is a helybeliek anyanyelvén misézni, prédikálni, de az archaikus román nyelvi alapra épülő beás nyelvnek „nyelvújításra lett volna szüksége”, hogy számos dogmatikai fogalmat meghonosítsanak. A plébános intenzíven részt vett a falu mindennapi életében, különösen az óvodai képzésben és az iskolai oktatásban. 1998-ban Kovalcsik Katalin készített Lankó József plébánossal egy hosszabb interjút, amelynek alábbi részletéből képet kaphatunk arról, hogy miért is övezi oly nagy érdeklődés a falut, plébánosát, és immár Kistigris buddhista iskoláját: „...van egy másik mód és út, amikor nem az én rendszeremből indulok ki, a teológiából, hanem odafigyelek a másik emberre: megpróbálom megismerni, megérteni, elfogadni az ő hitét, és megpróbálunk attól kezdve közösen menni egy úton, ahol az én hitem meg az ő hite időnként találkozik, és építi egymást, vagy hat egymásra. Ez nyilván nem lesz egy kattogó katekizmuszerű vallásosság, de az biztos, hogy sokkal több köze van az élethez.” (Kovalcsik, 1998.)

Milyen példaértékű civil kezdeményezéseket ismerünk, amelyek javítják a szegregált környezetben élők oktatási esélyeit?

A rendszerváltástól kezdődően számos helyi civil szervezet igyekezett a formális oktatási rendszerben sikertelennek minősített gyerekeken segíteni, felismerve azt aényt, hogy lemara-

dásuk oka nem szellemi képességeiből fakad, hanem a családi háttér és az iskolai elvárásrendszer között feszülő ellentétből. Mint ismeretes, a magyar oktatási rendszer sajnos erősen selektív jellegű (→ 131), és ebből fakadóan ráerősít a társadalomban meglévő különbségekre. Párhuzamosan a deszegregációs politikával (→ 58) szükség van arra is, hogy az akár szegregált, akár integrált körülmények között oktatott hátrányos helyzetű gyerekek megkapják azokat a segítségeket, amelyeket a közép-osztályi szülők nagyrészt képesek biztosítani saját gyermekeik számára: korrepetálás a tanulási nehézségek leküzdése érdekében, kiegészítő tudások megszerzése, külön foglalkozások, tananyaghoz kapcsolódó kulturális programok (film, színház, kiállítás stb.) látogatása.

Léteznek nyugat-európai, ezen belül is elsősorban francia jó gyakorlatok, hogy hogyan lehet a hivatalos tanórákon kívül biztosítani a fentieket. Ezen ötletek alapján és a korábbi magyarországi civil kezdeményezések nyomán indult el 2003-tól az a tanodaprogram, amely szakadozottan és korlátozott mértékben ugyan, de hálózattá szerveződve ma is igyekszik kitölteni a közoktatás tökéletlen működéséből fakadó hiányosságokat. Mindenképpen említésre méltó a tanodák közül a pécsi Amrita Egyesület, és a mai napig működő bátonyterenyi tanoda, a Toldon és környékén működő Igazgyöngy Alapítvány, a Bhim Rao Egyesület által működtetett szendrőládi tanodából kinövő Kincses Sziget Edelényi Térségi, vagy a Dzsaj Bhim Közösség által az ózdi kistérségben működtetett Tanoda Hálózat.

Mit köszönhetnek a társadalmi kirekesztettségben élő romák a jogvédő szervezeteknek?

Az első olyan civil jogvédő iroda, amely kifejezetten a nemzeti és etnikai kisebbségek (kiemelten a romák) jogainak védelmére jött létre, a Nemzeti és Etnikai Jogvédő Iroda (NEKI), amely 1994 óta működik. Főbb tevékenységei a diszkriminációellenes jogsegélyszolgálat működtetése és stratégiai pereskedés diszkriminációs ügyekben – elsősorban a hazai roma kisebbséget ért sérelmek mentén. A NEKI az elmúlt húsz évben több száz

jogi eljárást indított lakhatási, szociális, munka-, vendéglátó, ipari, oktatási, rendőrségi ügyekben. A bírósági peres eljárásokon kívül egyéb hatósági utat is igénybe vesz a közigazgatási hivatalokon, fogyasztóvédelmi felügyelőségeken, munkaügyi felügyelőségeken kezdeményezett eljárások indításával. 2005 óta az Egyenlő Bánásmód Hatóságával együttműködve fejti ki tevékenységét. Számos diszkriminációs ügyet göngyöltettek fel, pereket indítottak és nyertek – ezzel nem csupán az adott ügy sértettjeinek érdekeit képviselve, hanem rámutatva: a hátrányos megkülönböztetés hazánkban törvényellenes. A NEKI legfontosabb szolgáltatása az ingyenes jogsegélyszolgálat, amelynek célja, hogy közvetlen jogi segítséget nyújtson azoknak a főváros területén élő halmozottan hátrányos helyzetű roma panaszosoknak, akiknek anyagi helyzete nem teszi lehetővé, hogy térítés ellenében vegyenek igénybe egyéb jogi szolgáltatásokat. A NEKI ügyeinek összefoglalóihoz az általuk kiadott Fehér füzetekben lehet hozzáférni (www.neki.hu).

A Társaság a Szabadságjogokért 1994-ben alakult, pártoktól, egyházaktól, államtól független civil jogvédő szervezet. Az alapítók előtt az *American Civil Liberties Union* amerikai jogvédő szervezet példája lebegett, és a hitvallás, hogy demokráciában is szükség van hatékonyan működő és független jogvédő szervezetekre. Mára a TASZ az egyik legismertebb hazai jogvédő szervezet. A TASZ egyik legjelentősebb programjának, a roma programnak a célja, hogy a mélyszegénységben élők, elsősorban a közöttük felülreprezentált romák jog- és érdekérvényesítését tegye hatékonyabbá. Magyarországon az egyik legégetőbb emberi jogi probléma a romákkal szembeni előítéletesség és hátrányos megkülönböztetés az élet számos területén. Legfőbb céljuk, hogy az etnikai hovatartozáson és mélyszegénységen alapuló diszkrimináció ellen lépjenek fel – ehhez magukat az érintetteket is igyekeznek bevonni, és a szükséges tudással illetve jogtudatossággal felfegyverezni. A szervezet legfontosabb megcélzott területe Észak-Magyarország, ahol az etnikus szegénység erős területi koncentrációját figyelhetjük meg az elmúlt két évtizedben. Az elmúlt néhány évben az ország leginkább konfliktusokkal sújtott településein TASZ-pontokat állítottak

fel, hogy a fővárostól elzárta élők is élni tudjanak a jogérvényesítés lehetőségeivel (www.tasz.hu).

A NEKI és a TASZ tevékenységének köszönhetően számos etnikai alapú diszkrimináció került napvilágra, és e két szervezetnek köszönhetően rengeteg ügyben sikerült a sértettek érdekeit jogi úton megvédeni. Ezek az ügyek komoly üzenetek a társadalom tagjai és intézményei felé: a származási és szociális alapú diszkrimináció jogellenes cselekedet. Emellett szociális helyzetükből és lakhelyükből fakadóan az érdekérvényesítés és a jogtudatosság alacsonyabb fokán élők tájékoztatásával, jogaik megismertetésével esélyt nyújtanak arra, hogy a diszkriminációs ügyek áldozatai megfelelő választ tudjanak adni az őket ért sérelmekre, és tisztában legyenek vele, hol és hogyan kereshetnek jogorvoslati lehetőséget.

Mi az Orbán-kormány közmunkaprogramjának viszonya a szociális ellátórendszerhez?

A rendszerváltást követő években a közfoglalkoztatás három formája alakult ki Magyarországon, s volt érvényben 2011-ig. Ezek a közhasznú munka, a közmunka és a közcélú munka. 2011. január 1-jével megszűnt a közmunkaprogram, a szociális igazgatásról szóló és szociális ellátásokról szóló 1993. évi III. törvény által szabályozott közcélú munka, valamint a foglalkoztatás elősegítéséről és a munkanélküliek ellátásáról szóló 1991. évi IV. törvényben szabályozott közhasznú munkavégzés. Helyükbe az egységes közfoglalkoztatás lépett.

A közcélú foglalkoztatás története az 1980-as évek közepéig nyúlik vissza. A rendszer már érzékelhető gazdasági válsága egyes nehézipari üzemek és bányák bezárását vonta maga után, s ennek következtében a munkaerő-kereslet és -kínálat közötti egyensúly felborult, a rendszer munkások tömegeit képtelen volt már felszívni. 1987-ben engedélyezték először, hogy egyes településeken a negatívan alakuló jövedelmi viszonyok kompenzálására közhasznú foglalkoztatást szervezzenek a leginkább rászoruló helyzetben lévő csoportok tagjai számára. Ezt tekintetjük a modern közfoglalkoztatás első állomásának. A sza-

bályozó rendelet szerint a közhasznú foglalkoztatás céljából teremtett munkakörben csak az alkalmazható, aki „önhibáján kívül elhelyezkedni nem tudó személy”, legalábbis őt annak minősítik, így megteremtődött az „érdemes szegény” kategóriája, és vele párhuzamosan az „érdemtelen szegényé” is. A közhasznú munkavégzést először a Foglalkoztatás elősegítéséről és a munkanélküliek ellátásáról szóló 1991. évi IV. törvény rendezte. Meghatározott mértékű támogatást igényelhetett a munkaadó, ha a lakosságot vagy települést érintő közfeladat vagy önkormányzat által önként vállalt, a lakosságot illetően a települést érintő feladat ellátása vagy közhasznú tevékenység folytatása érdekében a munkaügyi központ által kiközvetített munkanélküli foglalkoztatását vállalta munkaviszony keretében. A közhasznú munkák leggyakrabban kommunális, egészségügyi és szociális területen adódtak.

A következő jelentős állomás a közmunkaprogramok bevezetése volt. Ennek jogszabályi hátterét a 6/1996. (VII. 16.) MÜM és a 49/1999. (III.26.) Kormányrendelet adja. A program szervezésére Közmunkatanács alakult, amelynek közvetlen célja a foglalkoztatáspolitikai élénkítése volt, minél több munkanélküli rendszerbe kapcsolása, hogy ezáltal is csökkenjen a passzív segélyezettek száma. Elsősorban tehát a regisztrált munkanélkülieket próbálták elérni, s nyújtani nekik határozott idejű, átmeneti foglalkoztatást. A jellemző munkalehetőségek az infrastrukturális beruházások, közműépítések, árvízvédelmi építkezések és vasútépítések során kínálkoznak.

A rendszer legfiatalabb eleme az 1998-ban bevezetett közcélú munka. Az 1993. évi III. törvény többedik módosítása eredményeként született meg, s lényege, hogy a rendszeres szociális segély hozzáféréseinek mintegy előfeltétele a részvétel. A közcélú munka szervezője és biztosítója a települési önkormányzat. Minden olyan helybeli munka ideértendő, aminek ellátását a törvény önkormányzati feladatként határozta meg, így például szelektív hulladékgyűjtés, szemétszedés, utcatakarítás, ároktisztítás és csatorna-karbantartás. A 2004. évi CXXXVI. törvény módosította a rendszeres szociális segélyezettek együttműködésével kapcsolatos szabályokat. Az új szabályozás a segélyezettek-

től a korábbinál nagyobb aktivitást és felelősségvállalást várt el, az önkormányzatok számára pedig előírta a munkától tartósan távol levők „beilleszkedési programjának” elkészítését. A segély folyósításának feltétele a valamilyen formában történő munkavégzés lett, s ezzel párhuzamosan a munkát nem találók újabb megbélyegzése.

Az *Út a munkához* program helyi (egész pontosan monoki) kezdeményezésből vált országos programmá. A 2008. évi CVII. törvény rendelkezett a rendelkezésre állási támogatásról is, amennyiben az önkormányzat nem képes közfoglalkoztatást biztosítani. A Méltóságot Mindenkinnek Mozgalom tagjai ekkor fogalmazták meg kritikájukat: „A törvény nyilvánvalóan azt célozta, hogy a helyi cigány gettók szociálpolitikája szervezetenként és eljárásrendileg is elkülönüljön a többségi szegények támogatási rendszerétől. E program az »aktív korú szociális segélyezettek« (magyarán: a tartós munkanélküliek) körét életviteli szempontok szerint kettéosztotta, az egyik csoport esetében továbbra is jogosnak látja a közpénzek segély formájában történő odaítélését, a másik csoportot azonban munkakerülőnek tekinti, és hatósági foglalkoztatási kényszer alá helyezi. Nem vitás, hogy az életviteli szempontok burkoltan ugyan, de a roma szegények elkülönítésére szolgálnak.” (Fleck et al, 2010.) A rendszer alapos kritikáját máig érvényesen fogalmazta meg Kertesi Gábor: „A szegénységben élő romák – és más szegények is – leginkább attól szenvednek, hogy megélhetési forrásaik rendszertelenek; hogy jövedelmük, amelyből élnek, személyes módon függ másoktól; hogy a társadalom intézményeivel szemben kiszolgáltatottak; továbbá hogy a munka, amelyet végeznek, megalázónak számít a helyi társadalomban, amelyben élnek. (...) Különösen nagy felelősséget kell éreznünk az érintettek gyermekei miatt. Vajon milyen jövő vár azokra a gyermekekre, akiknek a szülei e társadalomalatti lét körülményei között vegetálnak? A „köz”-foglalkoztatottak nagyfokú cserélődése miatt az egy időpontban támogatottak számát többszörösen meghaladó számú személyt, családot és gyermeket érint ez.” (Kertesi, 2006.)

„Mi építettük fel Budapestet!”

1993-ban, amikor a Néprajzi Múzeum *A világ létra, melyen az egyik fel, a másik le megy. Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből* című kiállítását nyitották meg, az ünnepség egyik vendége, Rostás Mihály, aki előbb Gyarmati Livia *Koportos* című filmjének főszereplője, majd Kovalcsik Katalin „mese-mondója” volt, a kiállítás munkásszállót idéző termében elsírta magát. A vaságyakkal, éjjeliszekrényekkel berendezett terem falán fotónagyítások idézték az 1960-as, 70-es évek vidékről Budapestre feljáró munkásainak életét. Az építkezéseken dolgozó cigány férfiakat, kit az épülőfélben lévő épület tetején vasbetont szerelni, kit a teherlift alján betont keverni, kit csatornát ásni vagy éppen aszfaltozni, kit a metró alagútjában járatot fúrni, vagy a bánya mélyén szenet fejteni. Ezek a képek felidéztek „a boldog és dolgozó évek” világát, az extenzív iparosítás korát, a szocializmus hol erőltetett nehézipari beruházásait, hol szociális gondoskodását. Az egykori szegényparasztok, cselédek le-származottai és a jobbára iskolázatlan és szakképzetlen romák adták az olcsó és könnyen mobilizálható munkaerő javát. Segéd munkások, jobb esetben betanított munkások ezrei lakták a munkásszállókat és dolgozták végig nehéz és sokszor veszélyes, egészségtelen munkával a hetet. Egy-két évtizeddel később azonban a korábbi munka a büszkeség és a megbecsültség, az öntudat és önbecsülés érzését hozta el: „Lám, mi építettük fel Budapestet, nélkülünk mindez nem lenne.”

Milyen a klasszikus cigánybanda összetétele?

A cigányzenekar alapja a vonós kamarazenekar, amelyet egy vagy több hegedű, egy vagy több brácsa, cselló és nagybőgő alkot. Kisebb létszám esetén is legalább három vonósból és egy cimbalmosból áll. A vonós hangszerek családja az itáliai reneszánsz zenekultúra öröksége. A zenekarban kiemelkedő szerepe van a prímásnak. Ő a szólóhegedűs, aki játékaival egyben irányítja a zenekart. Emellett egyfajta együttesvezetői-menedzseri feladatkört is ellát. A cimbalom a zenekar elengedhetetlen része.

A hangszer Perzsiából származik, elterjedésében jelentős szerepe volt a cigányságnak. Népi hangszerként ma is ott használatos, amerre a cigányság egykori vándorlási útvonala vezetett, illetve ahol a cigányság nagy létszámban jelen van (Törökország, Bulgária, Románia, Magyarország).

A ma ismert és elterjedt klarinét a korábban inkább jellemző tárogató vagy töröksíp, *zurna* szerepét vette át. A töröksíp a Közel-Kelettől a Balkánig a cigány zenészek jellegzetes hangszere volt. Magyarországon a Rákóczi-szabadságharc leverése után a bécsi udvar utasítására a cigányság tárogatóit elkobozták és elégették, mert a „kuruc szellemiség” életben tartása miatt veszélyes eszköznek tartották. A tárogatót *Schunda Vencel József* hangszerkészítő a XIX. század végén megreformálta, azonban mégsem ez a típus, hanem a klarinét vált a korábbi töröksíp utódává. A cimbalom tökéletesítése, modern hangszerré formálása szintén Schunda nevéhez fűződik, ő készített először pedálos cimbalmot is. A cigányzene és e hangszer népszerűségét is mutatja, hogy a hangszerkészítő mester műhelyéből 1872 és 1906 között 10 ezer cimbalom került ki (Sárosi, 1971).

Miért tekintik sokan fontos műnek Lakatos Menyhért *Füstös képek* című regényét?

A *Füstös képek* 1975-ben jelent meg, azóta négy kiadása látott napvilágot, az utolsó 2012-ben, Szentandrassy István (→ 97) illusztrációival. Az első cigány értelmiségiek közt kultuszkönyvvé lett a *Füstös képek*. Valóban megkerülhetetlen: ez az első olyan híradás a magyarországi cigányok ismeretlen világáról, amit olyasvalaki írt, aki maga is részese volt ennek a világnak. Úgy is fogalmazhatunk, hogy ez a regény emelte be az irodalomba a cigányságot, törekedve annak a népnek a hiteles ábrázolására, amelyik mindaddig jobbára csak torzításban, romantizálva vagy komikusan jelent meg a művészetben. Az igazsághoz hozzátartozik – s erről maga Lakatos Menyhért beszélt egy interjúban –, hogy Kardos Györgynek, a Magvető könyvkiadó nagyhatalmú igazgatójának jelentős szerepe volt a regény „megíratásában”, s azoknak az akkor ellenzékinek számító értelmiségieknek (Sze-

lényi Ivánnak, Konrád Györgynek) pedig a „megírásában”, akik biztatták a fiatal író, volt téglagyári igazgatót (Kőszegi-Szuhay, 2002). Tegyük rögtön hozzá: a mű szépirodalmi és nem szociográfiai, nem antropológiai; a leírt cigánytelep, bármennyire is a saját élményeit veti papírra az író, fikció. A szereplők beszéde például aligha képezi le a telep lakóinak valóságos beszédét: tekintettel kellett lenni a „szocialista erkölcs”-re, amely sajátosan szelektált a trágárnak minősített szavak között. Az olvasó számára mindenestre hiteles a harmincas-negyvenes évek rajza, a múlt felidézése. Lakatos az elbeszélő fejlődése mellett a telep, a Cigánypárizs életéből is sok fontos apróságot megörökített – érdekes módon a közeli város, Vésztő nevét névmágiából nem írja le (ahogy Závada Pál sem Tótkomlósét a *Jadviga párnájában*). A telep mindennapjait az olvasó – beállítottságától függően – láthatja távoli, egzotikus világnak és láthatja más szokások, más szabályok szerint élő, de mégis hozzá hasonló emberek küzdelmeinek. E más szokások, más szabályok bemutatása a regény egyik nagy erőnye, ami néprajzi szempontból is értékes teszi. A mű legmegrendítőbb része az utolsó néhány oldal, amely azt írja le tárgyilagosan, higgadtan és épp ezért megrendítően, hogy a háborús nélkülözéseket már elviselni alig bíró, éhező cigányokat hogyan indítják a csendőrök egy megjelöletlen távoli cél, talán egy koncentrációs tábor felé – miközben ők maguk azt hiszik, végre munkát kapnak. Hogy a holokausztban nemcsak a zsidókat, hanem a cigányokat is meg akarták semmisíteni, az a hetvenes években még tabunak számított, miként az oly tevékeny magyar részvétel is a deportálásokban – egészen a rendszerváltás előtti időkig.

Mi a jelentősége a velencei biennále roma pavilonjának, a *Paradise Lost*-nak?

A *Paradise Lost* (az *Elveszett Paradicsom*) az első igazán „európai” pavilon a biennálék eddigi történetében, hiszen az itt kiállító művészek nyolc európai országot képviseltek. A rendezők szerint a kiállítás egyik művészeti-politikai érdeme, hogy a különböző országok pavilonjai mellett létrejövő kisebbségi pa-

vilon megtöri a művészet nemzeti alapú bemutatásának majd százéves hagyományát.

A Velencei Biennále történetében ekkor először jelentkező roma pavilon nyolc országból tizennégy kortárs roma alkotót mutatott be. A kezdeményezés Budapestről indult. A roma pavilon a Nyílt Társadalom Intézet (Open Society Institute, OSI) Roma Kulturális Projektjének (→ 110) kezdeményezésére valósult meg. Az OSI-n belül már korábban is működtek roma kultúrát támogató programok, de egy 2006-os paradigmaváltásnak köszönhetően a kultúratámogatás új fordulatot vett. Ennek értelmében a roma kultúrának a többségi kulturális infrastruktúrán belül, annak tereiben is meg kell jelennie. Az OSI ígéretet tett arra, hogy a teljes költségvetés 60%-át állja, és a sikeres mozgósításnak köszönhetően az európai kulturális és politikai élet fontos szereplői, köztük az Európai Bizottság elnöke, José Manuel Barroso is támogatta a pályázatot.

Junghaus Tímea kurátor már 2005-ben megfogalmazta a későbbi kiállítás alapvetéseit: „Egyre több bizonyíték van arra, hogy a sajtószabadság és demokrácia hiányában a művészet válik a szegények és elnyomottak (a keleti diktatúrák, az arab nők, az afrikai börtönök) nyilvánosságához, szabadsághoz vezető csatornájává. A roma kultúra jelenleg »trendi« jellegzetességeket hordoz a kortárs művészet számára, amely most éppen fogékony a kisebbségi és aktivista álláspontok közvetítésére: a hátrányos helyzetű közösségek produktumaira, a kívülállókra, a környezetvédelem aktivistáinak mondanivalójára és az eddig marginálisnak tekintett jelenségekre. A roma kultúra sikerei sokkal nagyobb nyilvánosságot kapnak, mint a szociális terület, így hatékonyabban járulnak hozzá a roma közösség önbizalmához, és elvezethetnek egy új cigány tudat(osság) kialakulásához, amit akkor érünk el, amikor a sikeres, gazdag és képzett cigányok is büszkén vallanak származásukról, ahelyett, hogy az asszimilációt és kulturális örökségük feladását választanák.” (Junghaus-Székely, 2007.) „A kiállítás címe – írja elemzésében Szentesi Csaba – a szervezők elképzelése szerint utal arra, hogy a többségi társadalomnak fel kellene már adnia a romákkal kapcsolatos negatív előítéleteket és a pozitív romantikus sztereotípi-

ákat, és talán jelzi a kurátoroknak azt a szándékát is, hogy ebben segítséget nyújtson a közönségnek a pavilon anyaga. A címválasztás így két irányból is értelmezhető: Megjelenítheti a projekciót és a sztereotipizálást, mint a többségi társadalom számára fontos, olykor örömteli vagy biztonságérzetet adó lelki szükségletet, ami persze az ezt elszenvető romák számára teherként. (Szentesi, 2007.) A kiállítás természetesen szólt a romáknak is, felhívja figyelmüket arra, hogy nem a sztereotípiák ellen kell küzdeniük, hanem megteremteniük saját művészi képüket és identitásukat a többségi képtől függetlenül.

Mi a cigány kenyér, és létezik-e cigány konyha?

Bokolyi, bodag, punya, vakaró, mindezek a „cigány kenyér” megnevezései. A vízzel felengedett és szódabikarbónával összekevert lisztet meggyúrnák, lángos alakúra formálják, és a spárga platniján a keletlen tészta mindkét oldalát megsütik. Ezt a kenyeret eheti az ember főtték és sülték mellé, eheti szalonnával vagy zsírral meglocsolva, de bizony gyakorta csak magában tördeli, harapdálja. Készítik akkor, amikor már kenyérre sem futja, de van még otthon kevéske liszt, vagy kölcsönként hozzájutnak valamicskéhez. Készülhet ünnepi fogások mellé is, közösségi rendezvényeken vagy családi ünnepeken (keresztelőn, lakodalmkor), tehát olyan eseményeken, amikor a „cigány kenyér” immár nem a szegénységet, hanem az identitás kifejezését jelenti. A cigányok táplálkozásában számtalan olyan elem van, amely egy nagy táji étkezési rend rendszerét követi, történetileg korábban kialakult táplálkozási szokásokat őriz, átveszi és megőrzi környezetének korábbi paraszti normáit. A cigányokra egységesen jellemző táplálkozási rendről nem beszélhetünk, s mély szakadék húzódik a szükségben szenvedők, a szegények és a gazdaságilag konszolidált, stabil jövedelemmel rendelkező közép-, és a gazdaságilag sikeres, vagyonosnak mondható rétegek között. Ma a szegények táplálkozási rendjét a rendszertelenség, az ínségeledek fennmaradása és nemritkán az egyoldalú étkezés, sokszor az éhezés jellemzi.

Az ötvenes éveket megelőzően, amikor az önálló mezőgazdasági termelésben még nemigen vettek részt a cigányok, amikor munkájukat vagy a paraszti üzemből végezték, vagy mint ipari termelők és kereskedők a paraszttal voltak kapcsolatban, fizetségüket általában terményben kapták, így értelemszerűen azok a nyersanyagok álltak rendelkezésükre, amelyek a paraszti konyha alapanyagát is adták. Lakásuk és tűzhelyük szintén nagymértékben meghatározta, hogy mit és hogyan készíthettek el. Ebben az időben a cigányok közötti társadalmi különbségek kisebbek voltak. Ezekből a tényezőkből egyértelműen következik, hogy a cigányok konyhája és étkezési rendje közelebb állt egymáshoz, mint ma, jóllehet igaz az a tétel, amely szerint alapvetően nagymértékben követik a helyi paraszti normáit. A táplálkozásuknak van egy mindennapi reális szintje és van egy vágyott, ünnepi szintje.

Az utóbbi évtizedekben többen is írtak cigány szakácskönyvet, ezzel mintegy ellentétét állítva fel a cigányok szegényes konyhájáról szóló közvélekedésnek. Csemer Géza receptjeinek jelentős része élénk varázsolja például az egykori dzsentriknak és a művészvilágnak muzsikáló cigány zenészek asztalára felszolgált ételek képét. Pár éve pedig a nagyközönség számára a cigányok ételeit „cigány kenyérrel” kínálja a Romani Platni étterem, a társadalmi megbékélés jegyében is.

Miért gyakoriak a konfliktusok az egészségügyi ellátórendszer és a cigányok között?

Az egészségügy a cigányokban általában a nem kooperáló betegeket látja, a cigányok szegény csoportjai pedig az egészségügyben a hatalmat, illetve a hatalom közvetlen megtestesülését. Ez az egymást kölcsönösen megkérdőjelező attitűd a valódi együttműködés legnagyobb problémája. Mindkét szereplőt kölcsönös féltelmek, mondhatnánk, hiedelmek és hamis tudások vezérlik. Le kell szögeznünk, hogy azok az emberek, akik cigányok, és akikkel szemben problémák fogalmazódnak meg, nem azért viselkednek az egészségügyben másképp, mert cigányok, hanem mert objektív társadalmi státuszuk nem azonos a középosztá-

lyi státusszal. És azt is kijelenthetjük, hogy nem minden cigány viselkedik az egészségügy számára problémásan, bár a problémásnak gondolt cigányok megítélése átszarmaztatódik és átvődik más, nem szükségszerűen szegény helyzetben élő cigány csoportokra, tehát létrejön egy súlyos általánosítás. Neményi Mária a cigány anyák és a magyar egészségügy kapcsolatáról végzett kutatásának konklúziója: „az egészségügy nem tud hatékonyan beavatkozni a számára kedvezőtlen eseményekbe, illetve folyamatokba, vagyis felelőssé tehető a romák általánosan rossz egészségügyi állapotáért. (...) Az egészségügyi dolgozók és a roma anyák nehezen értik egymást, mintha két világban mozognának.” (Neményi, 1998.) A kutatás a kilencvenes évek végén zajlott, de nem sok változás történt azóta sem.

Gyakran előfordul, hogy az egészségügy dolgozói (orvostól ápolónőig) nem veszik emberszámba cigány betegeiket, vagy éppen helyzetükkel visszaélve a betegnek nem ugyanazt a szolgáltatást nyújtják, mint amit nem cigány betegeknek biztosítanak. Hamarabb kihúzzák egy beteg fogát, amputálják végtagját, küldik haza a kórházból, mint ezt középországi társával tennék. (Előbb Csehszlovákiában, majd Csehországban és Szlovákiában is előfordult, hogy cigány asszonyokat a második, harmadik szülés után sterilizáltak, elkötötték a petevezetéküket, hogy többet ne szülhessenek.) De sokszor értetlenül állnak egyes cigány betegek és családjuk viselkedése előtt is, ingerültek például, ha a beteget egyszerre sokan látogatják, ha a kórházban meghalt hozzátartozójuk halálhírét véve a kórházban hangosan sírnak, jajgatnak, s ott helyben szeretnének virrasztani is. Ezzel szemben a csoportos látogatást az egyik beteg egyenesen normális állapotnak nevezte, mert szerettei úgy gondolják, hogy a gyógyulást legfőképpen azzal tudják elősegíteni, ha mindenki ott van, s mindenki úgy éli az életét, ahogy azt normális esetben teszi. Azért lakják be a kórházat, mert így teremthetnek otthonos állapotot a betegnek. Ha már afölött nincs hatalmuk, hogy a beteget mikor engedik haza, legalább afölött legyen, hogy számára e távoli terepen otthont teremtsenek. Azért nem alkalmazkodnak a kórházi elvárásokhoz, a kórház teremtette világhoz és játéksza-

bályokhoz, mert számukra az egy irracionális világ, elidegenítő s nem beteg-, hanem legfeljebb betegségközpontú.

Hogyan értelmezzük a csicska, illetve rabszolgatartás romáknál meglévő intézményét?

Változó intenzitással közel két évtizede foglalkoztatja a magyarországi sajtót, a bűnüldöző szerveket és közvetett módon a közvéleményt a cigányok kisebb csoportjainak „csicskatartása”, durvább szóval rabszolgatartása. Egy már korábban is működő intézményt – néhány kirívó eset általánosításával – sikerült erőteljesen kriminalizálni. Alapesetben idős, családjuktól elvert, jobbra hajléktalan nem cigány emberek – *gázsók* – szegődnek romákhoz, akik őket nyugdíjuk és munkavégzésük fejében el látják, nem ritkán családtaggá fogadják. (A csicska, csicskás kifejezés még az Osztrák–Magyar Monarchia közös hadseregének idejéből származik, a tisztiszolgákat a zubbonyuk karjára varrt csúcsos jel alapján kezdték így nevezni. A mai magyar nyelvben a jelentés kibővült, illetve átalakult és egyértelműen az alávetett helyzetben lévő szolgát jelöli, míg a belőle származó ige, a csicskáztatás egyenesen sértő és megalázó viszonyt jelöl.)

Normális esetben a „csicskát” tartó romákat az intézmény működtetése során három elv vezérli: egyrészt csicska alkalmazásával elégtételt vesznek a gázsókon, másrészt saját emberi méltóságérzetüket fokozzák azáltal, hogy nem kell számukra alantasnak és tisztátlannak tartott munkát elvégezniük, harmadrészt racionális gazdasági cselekvést hajtsanak végre, amennyiben a csicska tőlük független juttatásaiból (nyugdíj, munkanélküli járulék, szociális segély stb.) részesülnek. Ennek fejében arra törekszenek, hogy a családi melegséget, befogadó közösséget és az ezzel járó étel és ital szabad élvezetét nyújtsák a csicskásnak. A csicskás pedig úgy éli meg a helyzetet, hogy egyrészt tudása és munkabírása nélkül a cigányok semmire sem mennének, s ezáltal méltóságérzetük kiteljesedik, másrészt családi és szolidáris közösséghez jutnak, kvázi tehát az életben elszenvedett hiányokat a romák segítségével pótolhatják.

A szolgatartás intézménye a magyarországi oláh cigányok körében alakult ki. Kezdetben elsősorban a lótartók, lókereskedők alkalmaztak lóhoz vagy más mezőgazdasági munkához értő parasztembereket. A cigányokról élő képzetrendszerek ismeretében „konszolidált” parasztok nem vállaltak romáknál munkát, egyszerűen méltóságon alulinak érezték volna azt, s nem viselték volna el a többségi társadalom elítélő megjegyzéseit, esetleg szankcióit. A romák ezért olyan megrendült társadalmi státuszú embereket kerestek, akik már nem válogattak, illetve akik már nem tartottak egykori társadalmi csoportjuk büntetésétől. Másfelől a parasztok társadalmának periferiájára került emberek, a családból elűzött, kiközösített férfiak a cigányokban általánosan befogadó, szolidáris közösségre leltek. A romák és a lecsúszott parasztok kapcsolata így a „romák társadalmában” valósulhatott csak meg, s nem a többségiek által működtetett struktúrákban, miként tapasztalhatjuk ezt a rendkívül ritka romák és parasztok közötti házassági kapcsolatokban is.

A hajléktalanság életformája az 1980-as évek végére nyerte el mai formáját, társadalmi bázisát az elszegényedett, munkanélkülivé vált, családi-házassági konfliktusból vesztesen kikerült, válás után lakás és gyermek nélkül maradt emberek adták. A hajléktalanok ellátása csak a rendszerváltással intézményszerűsült. Ez nem jelenti azt, hogy minden hajléktalanra kiterjedne a védőháló, s azt sem, hogy ezzel ezeknek az embereknek a sorsa megoldódik. A csicskatartás intézményének kiszélesítéséhez tehát a hajléktalanok százai és ezrei kínálkoztak, immár olyan emberek, akik lógondozásra nem, de más apró házimunkákra alkalmasnak mutatkoztak. A hajléktalanok számára ez egy olyan együttélési formát jelent, amely képes volt feledtetni a kibocsátó család egykori melegét és a szociális ellátó intézmények szigorúságát. A cigányok az együttélés szimbolikus aktusán túl a hajléktalanok ellátását szociális tevékenységnek kezdték tekinteni, amelynek egyértelműen kifejezhető ára van. A hajléktalanok nyugdíjának vagy segélyének nagyobbik hányadéért vagy – alktutól függően – annak egészéért ellátást, szállást, cigarettát, tiszta ruhát ígértek, és ezen felül azt, hogy a családból kiszakadtak újból családban élhetnek. Míg korábban egy-egy roma

családban csak egy-egy befogadott ember élt, addig az elmúlt években, alapvetően jövedelemkiegészítő tevékenységként egyszerre több hajléktalant is befogadnak. Ezt nem nézik jó szemmel a többség „méltóságát” védők.

Az elmúlt évtizedekben milyen irányú a cigányok migrációs mozgása? Miért?

A migrációs folyamatokat számos dolog befolyásolja – függetlenül attól, hogy cigányokról vagy nem cigányokról esik szó. A kibocsátó országra jellemző állapotok épp olyan meghatározók, mint a befogadó országéi. De a családi és közösségi viszonyok, vagy a szűkebb és tágabb lakókörnyezetre vagy etnikus közösségre jellemző, mintaadó stratégiák is befolyásoló erővel bírnak. A cigányok migrációs stratégiáit – mint ahogy egyetlen népet sem – nem értelmes dolog etnikai sajátosságként tárgyalni. A kérdés mindig az, hogy az elindulók hogy látják: vállalják-e a migrációval járó jelentős (anyagi és szimbolikus) veszteségeket a bizonytalan nyereség érdekében, amelyet az elvándorlás hozhat. Ehhez vagy a várható nyereségnek kell nagyon nagynak lennie, vagy a jelenlegi helyzet elviselhetetlenségének kell olyan mértékűnek lennie, hogy a migráció felé taszítson embereket, családokat, közösségeket.

Drasztikus társadalmi változások idején a migráció mértéke többnyire fokozódik. Egy-egy háború, gazdasági válság, súlyosabb társadalmi konfliktusok mind a migráció irányába hatnak. Függetlenül attól, hogy valaki milyen etnikai háttérrel rendelkezik, a jobb élet reményében indul el. Az európai cigányság migrációs célországai is eszerint alakulnak (→ 50). Jellemző iránya a keletről nyugatra mozgás. A legnagyobb kibocsátó ország az elmúlt években egyértelműen Románia volt, de a délszláv háborúk idején a volt jugoszláv államokból is jelentős volt a kiáramlás. A romániai migránsok nagyrészt Spanyolországba és Olaszországba mennek – bár ez a kiáramlás az elmúlt időszakban lassult, részben az Európa nyugati felét is érintő gazdasági válság, részben a sok negatív tapasztalat miatt. Mivel az említett két ország nem a kiugróan magas életszínvonaláról ismert, ez esetben

más hatásokat is feltételezhetünk a célországok kiválasztásában. Az egyik ilyen a nyelvi kompetencia kérdése. Mivel a román neolatin nyelv, mint a spanyol vagy az olasz, e két országban jóval könnyebben tanulják meg a nyelvet a bevándorlók. Fontos megjegyezni, hogy a romániai romák és nem romák migrációs stratégiái azonos mintákat mutatnak mind a célország kiválasztása, mind az ottani munkavállalási stratégiák tekintetében.

Fontos célország Németország is, bár ide nagyságrendileg kevesebben érkeznek, mint a fenti két dél-európai államba. Európán kívül elsősorban Kanada, illetve korábban az Egyesült Államok volt vonzó célország. Kanadába az oda érkezők többnyire nem munkavállalási szándékkal, hanem menekültstátusz reményében mennek. (Bár ha tehetik, többségük itt is igyekszik munkát vállalni akkor is, ha ezzel menekültstátuszát kockáztatja.) Aki ekkora útra indul, óriási áldozatokat vállal: legtöbbjük nem csak saját ingóságaitól és ingatlanától kényszerül megválni, de el is adósodik annak érdekében, hogy össze tudja gyűjteni az utazás költségeit. Ehhez olyan mértékű elkeseredés szükséges, amely nehezebbé teszi a maradást, mint az elindulást. Az elmúlt évtizedben a gazdasági válság fokozódásával a szociális és etnikai feszültségek is jelentős mértékben felerősödtek a kibocsátó országokban. A rasszista indítékú támadásoknak, az intézményes diszkrimináció fokozódásának és a lokális közösségeket jellemző cigányellenes hangulatnak mind migrációt erősítő hatása van. Ebben a helyzetben a felcillanó remény, a jobb élet lehetősége komolyabb migrációs hullám beindítója lehet. Sajnos e történetek jelentős része hatalmas csalódásokkal és veszteségekkel zárul, és családok tömegei kerülnek a korábbinál is rosszabb helyzetbe.

Milyen intézményi lehetőségei vannak a roma kultúra bemutatásának, gyűjtésének?

Gyakorlatilag minimális. Néhány állami fenntartású intézmény, így a Magyar Művelődési Intézet és Képzőművészeti Lektorátus illetve a Néprajzi Múzeum rendelkezik kisebb-nagyobb gyűjteménnyel. Az utóbbi intézmény több alkalommal is rendezett

átfogó társadalomtörténeti és képzőművészeti kiállítást (→ 60). Néhány megyei illetve városi fenntartású intézményben láthatóak bizonyos alkotások, így például a Sóstói Múzeumfaluban több, egykor cigányok lakta épület, vagy a Roma Parlament Balázs János Galériájában látogatható egy állandó képzőművészeti tárlat, de a valóságos roma kultúrának és közművelődésnek intézménye nincsen.

Pedig többen – szövetségben és egymástól függetlenül is – régóta dolgoznak azon, hogy létrejöjjön egy roma múzeum, amely felmutathatná a cigányság néprajzi és képzőművészeti értékeit. Az 1993-ban megszavazott kisebbségi törvény nem vállalt garanciákat olyan bázisintézmények megalapítására, amelyek pedig más hazai – létszámában jóval kisebb – kisebbségnek régtől fogva megadattak. Az 1997-es októberi kiegészítő kormányhatározat rendelkezett ugyan egy cigány művelődési és információs központ megalapításáról, amely intézmény 1998-ban létre is jött Budapest egyik külső kerületében, ám néhány évi működés után elenyészett. 2010-ben megalakult a Fővárosi Roma Oktatási és Kulturális Központ (FROKK), kaptak is egy egykori iskolaépületet a Szentkirályi utcában, amely azóta sem működik (felújításra vár). A FROKK egyúttal a Romano Kher (Cigány Ház) jogutódja is lett.

A kultúrpolitikai törekvések talán legmarkánsabb, elsősorban Zsigó Jenő és Daróczi Ágnes által képviselt álláspontja az, hogy a cigányság a politikai nemzet része, nemzetalkotó tényező, és mint ilyen, teljes mértékben jogot formálhat arra, hogy kultúráját a maga önállóságában mint a nemzeti kultúra részét számon tartsák, oktassák és megőrizték.

Alkalmas-e a rap és a hiphop műfaja a fiatal romák életérzésének kifejezésére?

„Üdvözetemet adom minden tisztelt hallgatónak, innen a nyomorból jelentkezőnk ismét a publikumnak. A híreket általában, meg amit láttam, meg amit tettem, észrevettem és elvettem – vesztett cigánynak születtem. A harcot soha nem adom fel, mert mi sem vagyunk mások, mint a többiek, miért kéne többnyire, te

neked többet mutatom, mint egy ideális társaság az átlagon..."
(Weszélyes Elemek: Csibész kutyák)

Az amerikai, fekete gyökerű rapzene hatására alakult meg 1997-ben a *Fekete Vonat* nevű rap-együttes. A műfaj érdekessége, hogy a szövegekben a saját, etnikai jellegű problémáikat fogalmazták meg magyar és cigány nyelven, erősen merítve a cigány folklór elemeiből is. Ezt követően több rap- és hiphopegyüttes alakult Magyarországon, amelyek hasonló módon igyekeznek kifejezni azokat a napi és általános problémákat, amelyekkel környezetükben találkoznak. Ez a műfaj a szociális és etnikai gettók világának zenéje. A szöveg dominanciája és a szókimondó, szabad verbalitás jellemzi, szellemiségében pedig a hatalom és az elnyomás elleni lázadás. A hip-hop azon társadalmi rétegek kedvelt műfaja volt, akiknek hangja nem, vagy csak nehezen jutott felszínre; azok zenéje, akiknek van mondanivalójuk, de nem kaptak, nem kapnak teret ezek artikulálására. A verbális agreszió és a szitokszavak állandó elemei e műfajnak, de az üzenet az, hogy egy közösség problémáit próbálják láthatóvá tenni.

A Fekete Vonat óta egyetlen roma hiphopegyüttesnek sem sikerült a fősodorba kerülnie – ennek elsősorban társadalmi, és sokkal kevésbé zenei vagy minőségi okai vannak. A cigány hip-hopzene a közösségi médiának köszönhetően a különböző videómegosztókon terjed – és ott elég nagy népszerűségnek örvend. A mainstreamből való kiszorítottság következményeként egyfajta alternatív nyilvánosság épül ki saját rajongótáborral, követőkkel. Innen betörni a mainstream nyilvánosságba nem könnyű, bár elvileg nem lehetetlen. A bandák többsége számára a fő terep mégis az internet és az utca. Ezen igyekszik segíteni az Európai Roma Kulturális Alapítvány által a Visegrádi Alap támogatásával létrehozott Roma Hip-hop Archive (<http://www.romahiphoparchive.org>), ahol a visegrádi országok roma hip-hopbandái mutathatják meg anyagaikat – ám ez sem a mainstream; ha úgy tetszik, ez is egy „gettósított nyilvánosság” annak ellenére, hogy mindenképpen pozitív kezdeményezés.

Néhányan azt is felvetik, hogy az a fajta gengszterrap és -hip-hop, amely a társadalom ellen lázad, és a különállóságot, a szubkultúra sajátosságát hangsúlyozza, nem tesz jót a társadalmi

elfogad(tat)ásnak, azaz a lázadás és a radikális szövegek nem hozzák meg a társadalmi integrációt. Felnőtt azonban egy új generáció, és sikeresen átvettek egy olyan műfajt, amely eleve a lázadás hangja, és amely angolul beszél, mégis az ő anyanyelvük, mert az utcán, „vérben és mocskokban” született, és ezt a nyelvet a többségi társadalom fiatal generációi is beszéli. A lényege, hogy újra és újra hangot kell adni a lesöpört gondolatoknak.

„Ha semmit nem csinálok, akkor is mondom, akkor is vágod. Hova tegyem a becsületed, ha mindegyik gátol – ez a kérdés. Nem vagyok bűnöző, lettem nagymenő, hova tegyem magamat, ha nem vagyok nagyfalat – nem olyan nagy kaland. Meg a wamzerokat utálok. Minden csibész átka szálljon rátok: hogy b.....tok szájba a k.....a anyátok!” (Weszélyes Elemek: Sheriff)

Mit jelent a 3H-s, és valóban jóval több ilyen gyereket találunk a cigány, mint a nem cigány családokban?

A rövidítés a *halmozottan hátrányos helyzetet* jelöli. A halmozottan hátrányos helyzet definíciója a közoktatásról szóló 1993. évi LXXIX. törvény 121.§ értelmező rendelkezéseiben a következő: „Hátrányos helyzetű gyermek, tanuló: az, akit családi körülményei, szociális helyzete miatt rendszeres gyermekvédelmi kedvezményre való jogosultságát a jegyző megállapította; e csoporton belül halmozottan hátrányos helyzetű: az a gyermek, az a tanuló, akinek a törvényes felügyeletét ellátó szülője – a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról szóló törvényben szabályozott eljárásban tett önkéntes nyilatkozata szerint – óvodás gyermek esetén a gyermek hároméves korában, tanuló esetében a tankötelezettség beállásának időpontjában legfeljebb az iskola nyolcadik évfolyamán folytatott tanulmányait fejezte be sikeresen; halmozottan hátrányos helyzetű az a gyermek, az a tanuló is, akit tartós nevelésbe vettek.” A kifejezés 2003-ban jelent meg a közoktatásban. Lényege, hogy a halmozottan hátrányos helyzet megállapításához a szociális helyzeten kívül a szülők iskolai végzettségét is figyelembe veszik. E mögött az a törvényhozói szándék állt, amely a hátrányos helyzet újratermelődését igyekezett megállítani, azt a törvényszerűséget felis-

merve, hogy a szegénység mellett az iskolázatlanság a legfőbb akadály a annak, hogy a szülők eredményesen támogassák gyermekeiket az iskolában. Az ő esélyeik javítását szolgálta az ekkor kiépülő, úgynevezett IPR (Integrációs Pedagógiai Rendszer).

A roma tanulók jelentős része halmozottan hátrányos helyzetűnek minősül, és a 3H-s gyerekek jelentős része roma. Ennek okai azonban nem kizárólag az oktatási rendszerben keresendők. A munkaerőpiaci egyenlőtlenségektől kezdve a területi és lakhatási hátrányok, a formális és informális diszkrimináció mind a romák és nem romák esélykülönbségeit növelő tényezők. Az oktatás szerepe mégis kiemelkedő jelentőségű, hisz az iskola, annak ellenére, hogy a társadalmi hátrányok kiegyenlítésének kiemelt terepe lehetne, jelenleg is a létező különbségek újratermelődésének legfőbb színtere.

Sikeres volt a vidéki romákat segítő szociális földprogram?

Az 1990-es évek elején, a szociálpolitikai reformfolyamat során vetődött fel, hogy a pénzbeli ellátások mellett egy hatékonyabb – és választható – támogatási rendszert is ki kéne „próbálni”. Egy, a területiség és a rászorultság elvét célzottan érvényesítő rendszer bevezetésének gondolata merült fel, talán ebben már szerepet játszott az Autonomia Alapítvány példája is (→ 125). A Népjelölési Minisztérium Válságkezelő Programok Irodájának irányításával formálódott meg a szociális földprogramok koncepciója. A szociális földprogram kiinduló filozófiáját tekintve több ponton is támaszkodott a harmincas évek produktív szociálpolitikai kísérleteire – így például a közjóléti szövetkezetekre. Ám a kilencvenes évek rászorultjainak köre demográfiai és szociológia szempontból jóval összetettebb volt, mint a két világháború közötti időszak zömmel agrárágazathoz kötődő népességéé. A rendszerváltás után a térszerek jelentős részének felbomlásával, a vagyonnevesítés, majd a kárpótlás idején egyre világosabbá vált, hogy a falusi, földközeli népesség jelentős részét teszik ki olyan cigány emberek, akiknek felmenői 1945-ben kimaradtak a földosztásból, s akik azonban több szállal is

kötődtek a mezőgazdasághoz: voltak térsz-alkalmazottak, nap-számosok, kapások, szőlőmetszők, szüretelők.

A szociális földprogram néhány év múltán természetbeni ellátásként, a családi szükségletek kielégítését szolgáló, gazdálkodást segítő támogatások formájában beépültek a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról szóló törvényekbe. A szociális földprogram nyújtotta források az indulás óta eltelt csaknem két évtizedben, ha egyenetlen mértékben is, de minden évben elérhetőek voltak a válságövezetek települései számára. (A leghátrányosabb helyzetű, mikor 33, mikor pedig 47 kistérséget sorolták ide. Komplex mutatók alapján rangsorolták a kistérségeket, az egyik legfontosabb szempont a legmagasabb munkanélküliségi és a legalacsonyabb foglalkoztatottsági mutató volt.) A program kezdetektől fogva meghívásos jelleggel működött: bár a települési kör az évek során folyamatosan bővült, a pályázati források mindig az ország leghátrányosabb helyzetű települései számára voltak elérhetőek.

A legutóbbi évtizedforduló adatai szerint 10 megyében, 46 kistérségben, 173 településen működött szociális földprogram. A szociális földprogramok a keleti és a dél-dunántúli megyékben, elsősorban a többszörösen hátrányos helyzetű kistérségekben működnek (Baranya, Borsod-Abaúj-Zemplén, Békés, Hajdú-Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok, Nógrád, Somogy, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Tolna és Zala megyében). A Minisztérium 2001-ben 262 millió forint, 2002-ben 329 millió forint, 2003-ban 292 millió forint, 2004-ben 145 millió forint, 2005-ben 107 millió forint, 2006-ban 196 millió forint, 2007-ben 292,7 millió forint, 2008-ban 283 millió forint, 2009-ben pedig 134,6 millió forint támogatást nyújtott a szociális földprogramok számára. 2012 nyarán a pályázatra kiírt összeg 170,5 millió forint volt, a kedvezményezettek száma az év végi adatok alapján 42 ezer fő, családokat számítva 16 ezer család. Országos átlagban a kedvezményezett családok közel fele roma származású család volt. (Az eddigi gyakorlat szerint a szociális földprogramot működtetők a program teljes költségének 10 százalékát saját forrásból biztosítják. A pályázati támogatás döntően működtetési költségekre használható fel.) Azt kell látnunk, hogy azért összességében szerény összegek szétosztásáról van szó.

„A szociális földprogram sikere elválaszthatatlan a településvezetés, a polgármester és az iránta lojális képviselőtestület társadalmi egyenlőtlenségekkel kapcsolatos szemléletétől, szegénységkezelési stratégiájától. Ahol a szegénység nem magánügy, ahol a leszakadók sorsáról való gondolkodás nemcsak kevesek kötelezettsége, hanem a faluközösség ügye, ahol a rászorultság megítélése nem erkölcsi megfontolás tárgya vagy a helyi hatalmi viszonyok fenntartásának eszköze, csak ott lehet eredménye a drámai méreteket öltő vidéki szegénység mérséklését célzó jóléti programoknak.” (Rácz, 2009.) Mindemellett a szociális földprogramtól a felzárkózás kormányzati tisztségviselői azt remélik, hogy a munkanélküliek a feudális, önellátó gazdasági modell feltámasztásával fogják tudni biztosítani családjuk élelmiszerellátását, s egyúttal a mezőgazdasági munkán keresztül visszatálnak a munka világába is. Ehhez kapcsolódik Hegedűs Zsuzsa szociológus és miniszterelnöki főtanácsadó „Minden Gyermekek Lakjon Jól” programja, amelyben vetőmagot, baromfikat és malacokat adományoznak szegényeknek azt feltételezve, hogy aki falun lakik, az evidens, hogy ért is a mezőgazdasághoz, és mindene megvan a termeléshez és tenyésztéshez. E logika végső következtetése: aki nem tud élni ezekkel a „lehetőségekkel”, az értelmetlen.

Miért találja meg oly sok cigány muzsikusz zenei anyanyelvét a jazzben?

A cigány zenészek többen már az 1930-as években kirándulást tettek a jazz világában, s már ekkor néhányan jazz-zenekart alakítottak. Ahogy szűkült a hagyományos cigányzene iránti kereslet, úgy igyekezett a zenész családokban felnövekvő fiatalabb generáció újabb zenei irányzatokat keresni magának, melyekben a megélhetés biztosabbnak látszott. Az 1970-es évekre az egykori cigány zenészek leszármazottai a magyar jazz meghatározó alakjai lettek: Bacsik Elek, Csányi Mátyás, a Horváth testvérek, Kovács Andor, Pege Aladár, Szakcsi Lakatos Béla, Babos Gyula, a Peczek Lakatos család tagjai nem csak hazánkban, hanem az egész világon komoly hírnévre tettek szert. Nemkülönben a fia-

talabb generáció tagjai, Snétberger Ferenc, Oláh Kálmán, Tony Lakatos, Balázs Elemér, Oláh Cumó Árpád, Szakcsi Lakatos Róbert, hogy csak néhányukat említsük.

Hozzá kell ehhez tennünk még azt is, hogy a zenész családok már a háború előtt is sokat jártak külföldön, és sokaknak lehetősége volt a háború után is „nyugaton” zenélni. Ezek az utazások nem csak pénzkereseti lehetőségek voltak, hanem a zenei repertoár bővülését is magukkal hozták. A nyugat-európai közönség elvárásaival, zenei ízlésével találkozva, mint jó zenészek, igyekeztek megfelelni a kihívásnak, és a szórakoztató és jazz-darabokat is beépítették a játszott darabok közé (Kállai, 2002).

A jazz azonban nem egyszerűen a biztosabb megélhetés miatt vált a fiatalabb generációk számára vonzóvá. A cigányzenére jellemző virtuóz előadásmód és improvizáció olyan készségek, amelyek a jazz műfajában remekül kamatoztathatók. A klaszikus zene szigorúságával, fegyelmezettségével szemben a jazz megadja azt a szabadságot, amely a cigányzene hagyományán felnőtt zenészek számára nem csak könnyebbé teszi a technikai/stílusbeli alkalmazkodást, de egyből a műfaj legnagyobbjai, a világhíres jazz-muzsikuskok közelébe juttatja őket. Ma a hazai jazzélet elképzelhetetlen lenne az ő határozott jelenlétük nélkül.

Miért volt a kilencvenes évekig arányaiban sokkal több értelmi fogyatékosnak minősített és kiegészítő iskolás a cigány gyerekek körében?

Amikor a '70-es-'80-as évek fordulóján elkezdték megszüntetni az addig sokkal nagyobb számban létező cigány iskolákat és osztályokat, szinte ezzel egy időben elkezdett drasztikusan növekedni a cigány gyerekek száma és aránya a kiegészítő osztályokban és iskolákban. Az oktatási rendszer szinte automatikusan úgy állt ellen az esetleges integrációnak, hogy más utat keresett a cigány gyerekek elkülönítésének.

A minősítő bizottságok a '70-es évektől egészen a közelmúltig olyan tesztekkel vizsgálták a gyerekeket, amelyek erősen kultúra- és élethelyzet-specifikusak voltak. A szegény környezetben, különösen területileg elhatárolt telepeken élő gyerekek rendre

rossz teljesítményt mutattak, hisz általuk nem ismert helyzeteket kellett felismerniük, sosem hallott fogalmakat használniuk. A gyerekeknek például egy ízben azt kellett elmagyarázniuk, hogyan jutnak el a tanácsházára, miután otthon kiléptek a kertkapun. Egy olyan gyerek számára, aki egy szegregált telepen élte le addigi életét, a házuk körül nincs kerítés, tehát nincs kapu se, és életében nem járt még a falu nem cigányok lakta részében, a feladat nyilvánvalóan megoldhatatlan. Ráadásul olyan emberek kérdezik, akikkel soha addig nem találkozott, amely ellenséges helyzetként értelmeződik a számára és tovább fokozza a zavartságát. Ez a teljesítmény pedig semmilyen összefüggésben nem áll a vizsgált gyermek szellemi képességeivel. A kisegítő osztályokba és iskolákba küldés ráadásul súlyos következményekkel jár egy nem csökkent képességű gyerek számára – alacsonyabb elvárásrendszer, könnyített tananyag, szűkített tantárgylisták. Az ilyen oktatásban részesülő gyerekeknek esélyük nincs arra, hogy megjelenjenek a munkaerőpiacon, sem arra, hogy továbbtanuljanak.

A 2002-es adatok alapján a fogyatékosnak minősített gyerekek aránya az Európai Unióban 2,5 százalék körül mozog. Magyarországon ez az arány 5,3 százalék, amely mintegy 49 ezer fogyatékosnak sorolt tanulót jelentett. Az 1993-as adatok alapján (a kisebbségi törvény 1993 óta nem teszi lehetővé a származás szerinti regisztrációt) ezen gyermekek 42 százaléka volt roma.

Az Utolsó Padból program keretében 2002-től átdolgozták a minősítési rendszert, és megkezdődött a kisegítő osztályokba és iskolákba járó gyerekek felülvizsgálata. Ennek köszönhetően a halmozottan hátrányos helyzetű gyerekek jelentős részét áthelyezték integrált, normál iskolai körülmények közé. A fogyatékosná minősítéssel kapcsolatosan egy rendkívüli jelentőségű perben a strasbourgi bíróság két, korábban fogyatékosnak minősített nyíregyházi roma gyerekeknek adott igazat, és elítélte az iskolát és az azt fenntartó önkormányzatot a gyerekeket súlyosan károsító döntés miatt. A roma, illetve a halmozottan hátrányos tanulók körében tehát – ahogy kutatási adatok is igazolták – nem a fogyatékosok voltak többen, hanem a rendszer rossz működéséből következően a fogyatékosnak minősített gyerekek.

Van-e Kossuth-díjas roma képzőművész?

Igen, van: Szentandrassy István. 2012. március 15-én vehette át első cigány/roma művészként a Kossuth-díjat. Az indoklás szerint „a roma származású képzőművész a cigányság ősi, balladisztikus hagyományait és alakjait sajátos színvilággal ábrázoló műveiért, csodálatos Madonna-képeiért, a hazai cigány kultúra megőrzésében és széles körű megismertetésében szerzett elévülhetetlen érdemeiért, külföldön is nagy sikert aratott kiállításaiért, példaértékű művészetéért kapta meg a Kossuth-díjat.”

Szentandrassy István (aki 1995-ben Pro Urbe, 1998-ban Kisebbségért díjban részesült) magáról így beszélt: „sohasem voltam 'sorban álló fiú', talán ezért sem gyakran részesültem mostanáig állami elismerésekben”. A gyermekéveit állami gondozásban töltő későbbi művész tizennégy éves korában került fel Budapestre. Alkalmi munkákból tartja el magát, de hamarosan értesül arról, hogy Csapiban cigány gyerekek számára olvasótábort szerveztek fiatal roma értelmiségiek. Odautazik, s ekkor ismerkedik meg Péli Tamással (→ 135), Choli Daróczi Józseffel, a tábor szervezőivel, rajtuk keresztül pedig Lakatos Menyhérttel (→ 79) és Kovács József Hontalannal. Ez az időszak a roma értelmiségi mozgalom kibontakozása, az ő alkotótársuk lesz Szentandrassy István is.

Kerékgyártó István, aki a művész monográfiáját is elkészítette, 2007-ben születésnapjára köszöntőjében ekként méltatta barátját: „Az emberi teljességet adó figuralitás képezi Szentandrassy művészetének különleges értékét, érzelmi, indulati, hangulatremtő, sorsértelmező erejét, szuggesztivitását és varázsát. (...) A természet elemi erejét idéző lovak, tiszta, harmonikus tekintetű Madonnák, dús érzékiségű asszonyok, keménykötésű, szakállas férfiak, merész tekintetű, az életveszélyes határhelyzeteket megélt torreadorok és kalandorok, meg a szent együgyűség bizalmával a világba tekintő figurák, bohócok és bolondok néznek vissza ránk képeiről. Szentandrassy festményeit sorsszerűség, drámaiság hatja át. Külsődleges cselekményesség helyett a lezajlott dráma után érezhető katartikus csend.” (Kerékgyártó, 2007.)

Melyik zenei műfaj járul hozzá leginkább a közös roma kultúra kialakulásához?

Ahogy a 18–19. században a cigányzenének nevezett zenei irányzatnak nagy szerepe volt a magyar nemzettudat erősítésében, ekképp válik fontos szervező erővé a cigány folklór és folklorizmus is a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójától kezdve (→ 118). Az elsősorban oláh cigány csoportok által játszott autentikus cigány folklór és az ehhez a zenéhez kapcsolódó táncok egyre népszerűbbé váltak, és fontos szerepük volt a cigány politika intézményesülésében is. Számos együttes alakult, amelyek cigány folklórt vagy folklór alapú zenét kezdtek játszani. A gyökereit tekintve oláh cigány eredetű zenét nem csak oláh cigány együttesek játszzák, hanem olyan romungró és beás fiatalokból szerveződött csoportok is, akik a romani nyelvet a zene kedvéért kezdték el megtanulni. A hetvenes évek végétől, de inkább a nyolcvanas évektől kezdődően ehhez a zenéhez komoly tánccházmozgalom is kapcsolódott, amelynek szintén fontos szerepe volt a mozgalmi szerveződésben és a nemzettudat ébredésében.

Egy idő után, elsősorban a kilencvenes évektől kezdődően ez a fajta folklorizmus a nem cigány városi fiatalok körében is megtalálta saját közönségét. De ez már a világzene felfutásának az időszaka, amely a hazai cigány folklór hagyományaira épülő zenére is hatással lesz.

Az elmúlt fél évszázadban a folkloristák miért a cigányok körében találtak inkább mesemondókat?

Több kutató is említette még az 1960-es években, hogy a cigányok, szemben a parasztokkal, továbbra is aktív folklóralkotók és folklórbefogadók. A két háború között, amikor a falvak és mezővárosok lakói, iparosok, birtokos parasztok olvasóköri körben ismerkedtek a magyar és világirodalommal, a mesegyűjtők a szegényparasztok között találtak mesemondókat. Az 1960-as évektől pedig egyre inkább a cigányok körében maradt meg a mesélés hagyománya, illetve a mesék ismerete. Kovalcsik Katalin

szerint a cigányok népzenejével is hasonló a helyzet: „napjainkig élő, noha természetesen egyes helyeken, leginkább városi környezetben már nem a mindennapi élet része.” (Kovalcsik, 1998.)

A mesélés, a mesehallgatás részben az olvasást helyettesítette, hisz tudjuk, hogy a cigányságnak még a hetvenes évek elején is több mint hetven százaléka gyakorlatilag analfabéta volt. De természetesen fontos közösségi, ha úgy tetszik, szakrális szerepet is játszott a mesélés. A laktanyák körleteiben, munkásszállók többágyas szobáiban, kórházban, esetleg a börtön celláiban még akkor is mesével ütötték el az időt, amikor a folkloristák a terepen már nem tudták valódi szituációkban rögzíteni a különböző műfajú történeteket. Lakatos Menyhért *Füstös képek* című regényéből (→ 79) az is kiderül, hogy a közösségben mennyire megbecsülték azt, aki mesélni tudott, s azt is, aki ismerte a betűket, történetesen épp az elbeszélőt. A múlt század végén még éltek mesemondók, akik emlékeztek az egykori közkedvelt mesékre, és szívesen elmondták őket annak, aki kellő empátiával közeledett hozzájuk. Az elmúlt évtizedben jellemző lett, hogy fiatal roma művészek gyerekekkel több cigány varázsmesét és eredetmondát dolgoztak fel színpadi környezetben vagy közös képzőművészeti alkotásban.

Mit ért el az oktatás a cigány osztályok, cigány iskolák létrehozásával és fenntartásával?

A válasz egyértelműen az, hogy semmi pozitív eredményt nem tud felmutatni. A tisztán cigány osztályok és cigány iskolák több okból is alkalmatlanok erre a feladatra. Ezen okok egy része nem következik egyenesen a szegregációból, a gyakorlatban azonban szegregált körülmények között gyakrabban fordulnak elő.

A homogén cigány osztályok és iskolák sajátossága nem csak az, hogy oda csak azonos etnikai csoportba tartozó gyerekek járnak. Ami nehezíti a helyzetet, az az, hogy a cigány gyerekek jelentős része mélyszegénységben nő fel – ennek az élethelyzetnek minden velejárójával együtt, így a homogén iskolák és osztályok szociálisan is homogénné válnak. Ennek következménye számos magatartásbeli probléma és tanulási nehézség is.

A pedagógusok nagy része pedig nincs szakmailag felkészítve arra, hogy képes legyen egy ilyen kihívásra megfelelően reagálni. A szegregált iskolákat (→ 31) ezen felül többnyire rosszabb eszközellátottság, elhanyagoltabb épületek is jellemezték és jellemzik. Az oktatás alacsonyabb szintje és a rosszabb körülmények eleve arra predesztinálják az odajárókat, hogy ugyanazt az életpályát járják be, amelyet szüleik és nagyszüleik is: azaz megrekednek a hátrányokkal halmozott léthelyzetben.

Ezt a jelenséget erősíti tovább az etnikai alapú szegregáció ténye: egy szociálisan, etnikailag, kulturálisan heterogén kortárs közeg szocializációs hatásának elmaradása későbbi életszakaszokban nem pótolható hátrányokat hoz – az együttműködési készségektől az egymástól és egymásról tanulásig bezárólag. Ha pedig „másként” – a gyakorlatban rosszabbként – kezelik a gyermeket, annak olyan öngerjesztő hatása van, amely torzult önképet és identitást hoz létre. A „rossz tanuló”, „alkalmazkodni képtelen”, „alulmotivált”, legrosszabb esetben „fogyatékos” stigmák nem csak sértők, de a lélekbe is beleégnek, és az iskola gyerekek egy idő után annak megfelelően fognak viselkedni, ahogy az iskolai környezet kezeli őket.

Ennek a fajta oktatásnak nagy hagyományai vannak Magyarországon, elsősorban a második világháború utáni időszaktól egészen máig – bármiféle pozitív eredmény nélkül. A szegregált oktatás tehát nem csak elméletileg, hanem a gyakorlatban bizonyítottan is egy olyan oktatási zsákutcát jelent, amelyből nem vezet út sehová.

Milyen célokat fogalmaztak meg a cigány önszerveződések a rendszerváltás környékén?

A nyolcvanas évek második feléig a hazai cigányság önálló politikai tényezővé nem válhatott, szervezetei is egyértelműen a rendszer ideológiáját követték. Ennek a korszaknak egy utolsó fejezeteként 1986-ban megalakult a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége (MCKSZ) (→ 54), amelynek alapítói kijelentették, hogy a cigány „művelődési közösségek” a szocialista normarendszer terepei kell, hogy legyenek, illetve kifejezték

az állampárthoz való hűségüket. Ekkor a radikálisnak kikiáltott fiatal roma értelmiségieket – akik akkor már néhány éve nemzetiségi státuszt követeltek a cigányságnak – kirekesztették a párbeszédből és az alakuló ülésről is kizárták. A kizárt „radikálisok” 1988-ban hallattak legközelebb magukról a nyilvánosságban, mikor az MSZMP májusi pártkongresszusát követően egy hosszabb interjú jelent meg Zsigó Jenővel a *Magyar Nemzetben*, amelyben Zsigó felhívja a figyelmet a hazai cigányság helyzetének tarthatatlanságára és a valódi érdekképviselő hiányára. Az MCKSZ vezetői ezt a megszólalást durván elítélték, és „ellenzékinek” minősítették.

Érdekes fejezet a roma politika történetében a Magyarországi Cigányok Demokratikus Szövetségének (MCDSZ) megalakulása, amely kezdeményezés a Hazafias Népfrontból indult ki, és ahonnan korábban ugyancsak kirekesztették a radikálisnak bélyegzetteteket. A Szövetségben a korábban konzervatív és a párt iránymutatását hűen követő cigány vezetők 1989 januárjában célként fogalmazták meg a nemzetiségivé válást – ugyanazok, akik néhány héttel korábban ezt még nem tartották időszerűnek. Világos, hogy a pálfordulás pártutasításra történt, és sikerült úgy eleget tenni a korábban radikálisnak tekintett követelésnek, hogy az azt követelőket továbbra is kívül tartják a körön. Ebben az időszakban kezdtek szervezkedni a radikalizmus vádjával kirekesztett fiatal értelmiségiek, és 1989 tavaszán megalakul a Phralipe Független Cigány Szervezet, olyan nevekkal fémjelvezve, mint Osztójkán Béla, Zsigó Jenő, Horváth Aladár, Hága Antónia, Daróczi Ágnes, Balogh Attila, illetve a roma értelmiségi csoporthoz közel álló nem roma értelmiségiek, mint Havas Gábor, Hoppál János, Lázár Guy, Solt Ottilia, Révész Sándor. A Phralipe alakulásától kezdve határozottan kritizálja a pártrendszer cigánypolitikáját.

Már ekkor, 1989-ben megfogalmazódik az igény, hogy a különböző cigány szervezetek egy érdekszövetségbe tömörüljenek. Azonban az érdekeket az országos politikának újra és újra sikerül szétaprózni. 1989-ben Farkas Flórián lép Náday Gyula helyére az MCDSZ élén, és egyértelműen megfogalmazza, hogy az MDF-et tartja támogatásra érdemesnek. Az 1990-ben meg-

alakuló MDF vezette kormány Báthory Jánost bízta meg a cigánypolitika irányításával, aki 1989–90-ben még a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Kollégium cigányügyi felelőse volt, így az átmenet gyakorlatilag folyamatosnak volt tekinthető a pártpolitika cigánypolitikához való viszonyában mind személyében, mind ideológiájában. Az 1989 után alakult szervezetek megkérdőjelezték a még a Hazafias Népfront égisze alatt és segítségével működő politikai és kulturális szerveződések létjogosultságát. Az 1990-es évek elején a frontvonal az akkori kormánnyal együttműködő és az akkori ellenzékkel szót értő szervezetek között húzódott. A rendszerváltás időszakában sorra alakultak a különböző cigány szervezetek. Egységes platformba tömörítésük érdekében hozták létre Roma Parlamentet 1991 elején a Phralipe kezdeményezésére. Az RP-hez 15 különböző cigány szervezet csatlakozott. Már az alakulás évében komoly feszültségek keletkeztek a vezetésben, amely hamarosan szakításhoz is vezetett. Már 1991-ben megjelentek az RP-vel szembenálló, szintén összefogást hirdető szervezetek, mint a Cigány Szervezetek Érdekszövetsége, majd a Roma Fórum, illetve 1992-ben az Együttélés Magyarországi Cigányok Szövetsége. Megindult az ernyőszervezetek pártérdekek alá terelése is, és ezzel a rendszerváltás utáni politikában is az lesz az egyik fő vezérlő elv a cigány politikát illetően, ami korábban is jellemző volt: a folyamatos megosztással sikerült az összefogás esélyétől megfosztani őket.

Miért találunk majd' minden cigánytelepen Dankó Pista utcát?

Ha számszerűen nem is tudjuk megmondani, hogy hány cigánytelepen találunk Dankó Pista utcát, azt bátran állíthatjuk, hogy Dankó Pista utcát (miként Cinka Pannát is), gyakorlatilag csak cigánytelepen vagy cigányok lakta településrészeken találunk. De azt is tapasztaljuk, hogy a cigányok lakta részeken nem jellemző, hogy Kossuth, Széchenyi, Petőfi, Ady stb. nevére keresztelnének utcát.

A cigányok lakta részek utcáinak effajta névadási törekvéseiben azért felfedezhető egy atyáskodó (paternalista) gesztus.

Lám, nektek is vannak hőseitek, mi ezt akceptáljuk, s megajándékozunk benneteket a nevükre vett utcátáblákkal, noha nemzeti nagyságok feloszthatóak első és másodrangú hősökre, és természetesen az utcákban lakók is, első és másodrangú állampolgárokra. A cigányok lakta részeken legyenek az utcák cigány nagyságokról elnevezve (Dankó Pista nótaszerző és zenekarvezető primás, Cinka Panna az első cigányzenekarok egyikének vezetője), akik a maguk idejében mégiscsak a magyar uralkodó osztály tagjait szolgálták-szórakoztatták, s a nemzeti kánon tagjai a szimbolikus hatalmi pontokat és útvonalakat jelezzék.

Mit jelent a „fekete vonat”?

Volt egy ilyen nevű rapegyüttes, de annak ellenére, hogy nevét az 1960-as években fogalommá vált munkásvonatról választotta, itt nem rájuk gondolunk (→ 89). A fekete vonat az extenzív szocialista ipari nagyberuházások és lakótelep-építések (például Budapest, Ózd, Kazincbarcika, Leninváros) északkelet-magyarországi vidéki ingázó segéd- és betanított munkásait hozta és vitte munka és lakóhelyük között. A zömében falusi munkások, köztük szép számmal cigány munkavállalók vasárnap este utaztak fel abba a városba (legtöbbször Budapestre), ahol dolgoztak, s ahol munkásszállón laktak. Abban az időben a heti munkarend hatnapos volt, a munkások az egyik szombatot ledolgozták, így minden két hétben péntek délután hazautaztak. Az út hosszadalmas és fárasztó volt, a zsúfolt kocsikban az emberek a két hét megfeszített munkája után felengedtek, kártyáztak, énekeltek, zenéltek, nem ritkán ittak, s persze füstöltek. A hangulat gyakorta a „tetőfokára” hágott. Hogy aztán a vonat attól lett fekete, mert a „sötét Szabolcsba” és onnan vissza szállította a munkásokat, vagy mert az utasok jelentékeny része volt cigány/roma ember, vagy mert zsúfolt és felfokozott hangulat uralkodott, legalábbis a hazaúton, pontosan nem tudjuk. Schiffer Pál *Fekete vonat* c. filmjében, 1970-ben dolgozta fel az akkori kor jellegzetes társadalmi problémáját, hogy mit jelent a családtól huzamos ideig távol lenni, miközben a családfő épp értük távoli munkát vállal, mit jelent a gyerekeknek, mit a mindenben magára mara-

dó feleségnek, s mit magának a családfőnek, akit a munkásszálláson gyakran a tehetetlenség nyomaszt. Mindenesetre a romák körében a fekete vonat a megfeszített munka és helytállás szimbólumává, a szorgos és becsületes munka metaforájává vált.

Milyen volt a Kádár-rendszer cigánypolitikája?

Az MSZMP Központi Bizottságának Politikai Bizottsága 1961. június 20-án határozatot fogadott el *A cigánylakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról* címmel. Az ebben megfogalmazott intézkedések lényegi elemei többek között az alábbiak voltak: Feloszlatták a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségét (→ 54), és minden szociális és kulturális ügyet a Művelődésügyi Minisztérium alá rendelték. A cigány lakosság életkörülményeinek javításával kapcsolatban három intézkedési területet határoztak meg: munka, lakás, oktatás. Előírták a cigánytelepek felszámolását, a cigányok beköltöztetését határos községekbe. Emögött egyrészt a lakhatási körülmények javításának, másrészt a többségi társadalomhoz asszimiláció kényszerének szándéka húzódott meg. Megfosztották a cigányságot nemzetiégi státuszától. „A cigánylakosság felé irányuló politikánkban abból az elvből kell kiindulni, hogy bizonyos néprajzi sajátossága ellenére sem alkot nemzetiégi csoportot” – írta a határozat. A legfőbb érv az volt, hogy a nemzetiégi státusz csak erősíti a cigány lakosság különállását és nehezíti asszimilálásukat. Ezzel összefüggésben a cigányságot megszüntetendő társadalmi rétegnek minősítették, azaz a cigánykérdést egyszerűen szociális kérdésnek tekintették. Ennek több súlyos következménye közül az egyik, hogy az egyébként etnikailag sokszínű és élethelyzetét tekintve sem homogén hazai cigányságot egységesen kezdték kezelni, a szegénység-stigmát pedig a nem cigány környezet szintén egységesen használta velük szemben – ez pedig komoly identitásproblémákat is okozott a cigány közösségekben. Felállítottak egy hármas kategóriarendszert, amely a ’70-es évek végéig alapvetően határozta meg a gondolkodást a cigányokról. A már *beilleszkedett* cigányok a korszak asszimilációs ideológiája alapján már nem is tekinthetők cigá-

nyoknak; a *beilleszkedés útjára lépett*, de még elkülönült életet élektől remélhető az asszimiláció belátható időn belül; a *beilleszkedni nem tudó* és nem is akaró cigányok pedig azok, akik a határozat szerint a problémát jelentik, akikkel foglalkozni kell.

A határozat tehát egyrészt az asszimilációban, másrészt a szociális helyzet javításában látta a cigányok helyzete javításának kulcsát, a probléma gyökerét pedig kizárólag a szocialista időszakot megelőző korszakok gyakorlatában látta. Mivel ez a fajta politika nem megszüntette a cigányok elkülönültségét, hanem a nemzetiségi azonosságtudatot lecserélte egy szociálisra, könnyű volt a „felemelő politika” kudarcának okát magukra az érintettekre hárítani, akik „nem akarnak beilleszkedni, és érdemtelenek a segítségre”. Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1979-ben újabb határozatot hozott *A magyarországi cigánylakosság helyzetéről* címmel, amely igyekezett új alapokra helyezni a „cigányprobléma” kezelését. E határozat főbb elemei a következők voltak: A foglalkoztatási szint emelésével, a lakáshelyzet megoldásával, a beiskolázás segítségével (indokolt esetben speciális cigányosztályok fenntartása mellett), illetve speciális egészségügyi szolgáltatások életrehívásával igyekezett felgyorsítani a beilleszkedést. A cigányokkal szembeni, illetve a cigányok körében jelentkező előítéletek felszámolása érdekében határozott fellépést sürgetett. Megszüntette az 1961-es pártahatározatból következő gyakorlatot, amely a „cigánykérdést” kizárólag szociális problémaként kezelte, és a cigányságot etnikai csoportként határozta meg: „A hazánkban élő cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek, hanem olyan etnikai csoportnak, amely fokozatosan beilleszkedik társadalmunkba...” A korábbi elzárkózó gyakorlattal szemben a határozat megengedi, hogy a Hazafias Népfront Országos Tanácsa kapcsolatot vegyen fel az 1967 óta működő Nemzetközi Cigány Bizottsággal mint nemzetközi egyesülettel, amely érdekképviselői szervként már évek óta próbált kapcsolatot felvenni az MSZMP-vel a magyarországi cigánylakosság érdekében. Bár ez a határozat olyan etnikai csoportként jelöli a romákat, akik fokozatosan illeszkednek be a társadalomba, illetve folyamatosan asszimilálódnak, mégis ez nyitotta meg az utat ahhoz az Agitációs és Propaganda Bizott-

ság 1984-es döntéséhez, amely majd elismeri, hogy a romáknak „kulturális öröksége, megőrzésre méltó hagyományai” vannak, és az asszimiláció mellett már integrációról is beszél.

Mivel szolgált rá hírnevére Bihari János primás?

Bihari János Nagyabonyban született 1764-ben. Szegénységben nőtt fel szülőfalujában, majd a család Bőnybe (Győr-Moson-Sopron megye) költözött. Tizennyolc éves korában elvette feleségül Banyák Simon dunaszerdahelyi híres cimbalmos lányát. Ezzel bekerült apósa bandájába, és itt jutott el a zenélés mesterfokára. Hamarosan ő lett a zenekar primása. Apósa halála után, harminchárom éves korában saját öttagú bandát alakított, amellyel bejárja az egész országot. A pozsonyi országgyűlésen 1811-ben lehetősége volt arra, hogy zenekarával zenéljen, és a csallóközi népdalok világát megismertesse az előkelő publikummal. Ezt követően Bécsben is ámulatba ejtette azokat, akik virtuóz hegedűjátékát hallgatták. Az általa játszott zenének ekkor nem csak esztétikai jelentősége van: a bécsi udvarral szembehelyezkedő magyar nemesség ebben a zenében ismerte fel a nemzeti gyökereket, és ez táplálta bennük a szabadságvágyat. A Bihari nevéhez köthető verbunkos zene a korszak meghatározó zenéjévé válik – a kuruc emlékek, a szabadságvágy és a nemzeti érzület zenei megtestesülései lettek. A „nép” zenei világát közvetítette a népi gyökereket kereső magyar nemesség felé. (Ugyan nem bizonyított, de a Rákóczi-nóta és a Rákóczi-induló is valószínűleg az ő szerzeményei.) Ez az egymásra találás a magyarázata annak, hogy a zeneszerző és primás óriási népszerűségnek örvendett.

1824-ben egy utazás alkalmával a zenész kocsija felborult, eltorzította karját és ezzel zenészi pályája zátonyra futott. Mire három évre rá, 1827-ben meghalt, annyira elszegényedett, hogy a temetkezési költségeket is néhány jótevőjének kellett fedeznie. A magyarnóta-egyesületek, nótaklubok és a Nótakedvelők Szövetsége Bihari János születésének, emlékének tiszteletére október 21-ét, a primás születésnapját a Magyar Nóta Ünnepevé nyilvánították.

Miért járják a rókatáncot?

„A cigánylakodalmak végén, mikor már minden jóból kivették a részüket a mulatozók, mikor már minden táncot eljártak, minden nótát elénekelték: a rókatánc szokott következni, amit magánosan járnak a fiúk és férfiak. Lekuporodnak a földre, és egymagukban járják a rókatáncot. A bánat tánca ez. Nem kell nő hozzá, csak egy földbe ásott lyuk, amelyet körül táncol a legény. Szerelmi csalódás után szokás táncolni. Szindbád nézte a táncot, és úgy megszerette azt, hogy nyomban kijelentette, hogy ez a tánc az ő tánca. És még két deci erős bort ivott, hogy magát megerősítse elhatározásában. S így nőtlen maradt.” Ezt Krúdy Gyula írta a *Miért járják a rókatáncot?* c. elbeszélésében.

„Amikor én még kis srác voltam, sőt egy picivel előbb, itt Csongrádon, jó ötven évvel ezelőtt, métáztunk a piroskavárosi piac sarkán egy ház előtt, amikor egy gyerkőc koldulva-kéregelve odajött hozzánk, és a tíz-, húsz- és ötvenfilléreseinkre ácsingózva-áhitózva eljárta a Rókatáncot: Róka-, rókatánc, / A p...ba' ránc, / Jobb a p..., mint a lencse, / Mert a p... jószerencse. / Kuc, kuc, kuc, / Öregapám tanított, / Lába közé szorított. / Úgy b... ik a nyúl, / Mint a tejes úr, / Kuc, kuc, kuc, / Pesten jártam, / Piros p...t láttam, / Azér' vagyok ilyen görbe, / Sokat b...tam a gödörbe', / Kuc, kuc, kuc. A kíséretet a saját maga skandálta, fenti obszcén ritmikus szöveggel adta elő ifjú koldusunk. Mohó kíváncsiságunkat kielégítve a kimerülésig ismételte a csapásolást, az ugrálást és az izgalmasan csúnya szöveget rekedtesen motyogva, négykézlábra ereszkedve, jobbra-balra a földre vetődve coitust utánzó csípőmozdulatokkal mintegy a földdel szeretkezett, és a szöveg végeztével a földre vetette magát. Erotikus-fallikus bemutatója, állatutánzó tánca a megtermékenyítést jelenítette meg, és imitálta a rókák (nyulak) üzekedését. Ezt a táncot láttam még a gáton és a Bútorgyár mögött is. Ezt járta sokfelé az alföldi putrilakó cigányság koldusa a XX. század első felében, egészen a '60-as évekig” – rögzíti napjainkban a blogbejegyzés. (Sáfrány Péter Attila, 2013.)

Jankó János a *Magyar Salon* 1885/86. júniusi számában jelentette meg *Rókatáncz* című rajzát. A helyzet a huszadik századig

élő verbális közhely: a cigánygyerek pár fillérért rókatáncot jár. A kövérkés parasztpár jovialis mosollyal nézi a sovány kis fekete purdét, amint majdnem pucéran produkálja magát, a háttérben hasonlóan sovány testvérei, még távolabb családjának kunyhója. A Néprajzi Lexikon *rókatánc* címszavában megadja a tudományos magyarázatot is. „1. századunk első felében még széleskörűen ismert, s különösen az alföldi cigánytelepüléseken elterjedt férfi szólótánc. Fennmaradását nagyban szolgálta, hogy koldulás-kéregetés alkalmával a cigánygyerekek ellenszolgáltatásként járták az adakozó előtt. Állatutánzó mozgás (...) nincs benne: a táncos egyetlen, 2/4-es vagy 4/4-es *csapásolós* motívumot ismételtet, s ehhez a kíséretet a saját maga által skandált, ritmikus obszcén szöveg adja. A szöveg befejeztével a táncos coitust utánzó mozdulattal a földre veti magát. 2. Archaikusabb, 18–20. sz.-i adatokból megrajzolható változata valóban állatutánzó jellegű; gyakran négykézláb járják, jobbra-balra földre vetődve. Néhol a vadászó róka lopakodását, zsákmányra ugrását, s az elejtett zsákmánnyal való játékát utánozzák vele, ez a verzió azonban többnyire mégis az erotikus-phallikus táncok közé tartozik, s elmaradhatatlan mozzanata a megtermékenyítés utánzása. Emleke ismert férfi szólótánc, parasztlegények seprűvel járt páros, phallikus játéka, cigányok férfi-női párosa, amelyben a rókák üzekedését utánozzák. A parasztság és a putrilakó cigányság mellett egyes formáit a kismenesség és a városi, asszimilálódó zenész-cigányság is ismerte.”

Milyen volt a cigányok és az általuk kiszolgált muzsikáltatók kapcsolata?

A cigányzene vagy magyar nóta hagyományosan a szórakoztatást szolgálja. Szövegei ennek megfelelően elsősorban tréfások, vidámak, vagy éppen szomorkás-nosztalgikusak. Gyakori témák a boldog vagy be nem teljesedett szerelem, az élet apró örömei, a bor, a tánc, a mulatozás, vagy épp nosztalgia a fiatalság, szülőfalu, régi szokások után, az idő könyörtelen elmúlásának tudomásulvétele. Ezek mellett azonban különösen kiélezett történelmi korokban – fontos társadalmi mondanivaló

a nemzeti érzés ápolása, esetenként konkrét mozgósítás egy hazafias ügy mellett. Ebből a szórakoztató jellegből kifolyólag a cigányzenészek elsősorban a kávéházakban és vendéglőkben, illetve egyéb szórakoztatóhelyeken találtak otthonra. Itt gyakori jelenség, hogy a zenekar egy asztaltársaságot szórakoztat, az ő pillanatnyi igényeik szerint játszva a repertoárt. A szórakoztatás másik formája a színpadi nótáestek formája. Itt nincs közvetlen kapcsolat a közönség és előadó között, a műsor egy előre meghatározott forgatókönyv szerint zajlik. Ezek modern változatai a rádiós és televíziós nótaműsorok. A cigányzenélés harmadik fő formája a báli vagy lakodalmas muzsikálás, ahol a talpalávaló kap fő hangsúlyt. A műsor felépítésének itt is van előzetes koncepciója, azonban közvetlen kapcsolat is létrejön a közönséggel.

Speciális alkalom volt régen a verbuválás azaz a toborzás (innen származik a verbunkos elnevezés is). Ilyenkor a sorozóbizottság némi borral és cigányzenekarral járva a falvakat, a legényeket jó kedvre derítve igyekeztek katonai szolgálatra csábítani (Sárosi, 1971).

Bár kétségtelen, hogy a XIX. században egy valamire való úrnak saját nótája volt, sőt gyakran patronált cigánya vagy bandája is, a zenészek helye határozottan ki volt jelölve. Például a hagyomány szerint a dalolás joga és kiváltsága kizárólag a közönségé volt. A dal szövegét a zenésznek ismernie sem kellett – többnyire nem is ismerte. Közönsége előtt vagy közönségével együtt nem dalolt, nem is volt szabad dalolnia, ahogy táncolnia sem. A „daloló cigányt” kollégái is lenézték. Mondják, hogy a mulatság gyakran duhajkodásba csapott át. A cigánybandát fölzavarták az eperfára, ott kellett játszaniuk, vagy a primást vödörben eresztették le a kútba, „s onnan húzta föl a szomorkodóknak a hallgatót...” Hogy ezek mennyire igaz történetek, vagy mennyire csak a városi legendáriumot gazdagítják, nem tudjuk. Annyi azonban bizonyos: a zenészek többsége az úri megrendelőknek kiszolgáltató helyzetben volt a második világháború vége előtti időkben. Ha az úri nép épp úgy kívánta, akár éjjel, álmából is kelnie kellett a zenésznek, hogy mulattassa őket. Ezzel együtt a zenészek élete anyagilag megbecsült volt már az első világhábo-

rú előtt is. Legtöbbször például megengedhették maguknak, hogy családjaik számára városi lakásokat béreljenek.

Mi az OSI, és hogyan erősíti különböző programjaival a roma büszkeség érzését és a roma identitást?

Már a Soros Alapítvány (→ 56) támogatási filozófiájában is kiemelt jelentőséggel bírt a roma identitás, a büszkeség érzésének erősítése. Ez a szellemiség a Nyílt Társadalom Intézethez (Open Society Institute, OSI) tartozó roma programok mai támogatási elvét is áthatja. Számos olyan programot indítottak az elmúlt évtizedben, amelyekben a roma öntudat erősítése a program egyik fő céljának, kifejezett szándékának tekinthető. A *Roma Mentor Program* keretében a 2006/2007-es tanévtől kezdetben 21 gyerekcsoporttal igyekeztek pedagógusok és roma értelmiségiek, művészek roma diákokkal úgy foglalkozni, hogy támogassák a gyerekeket önismeretük és önbizalmuk fejlesztésében, és szélesítsék ismereteiket a roma kultúráról. Olyan dolgokat igyekszik a program megadni, amelyek a közoktatásnak elengedhetetlen részei kellene hogy legyenek, de mégsem azok.

A *Romani Design* saját küldetési nyilatkozata alapján a roma hagyományokat igyekszik újrafogalmazni a divat világában, modern elvárások alapján, és ezzel erősíteni a nemzeti büszkeséget, a roma kulturális értékek elismertségét, és elfogadóbbá, nyitottabbá, érzékenyebbé tenni a többségi társadalmat a divat eszközével.

A *Romani Platni* hasonló célkitűzéseket fogalmaz meg, csak éppen a konyhán keresztül. Romák főznek roma ételeket nem romáknak. Ezzel egyrészt megismertetik a roma konyha sajátosságait, másrészt nyitottabbá teszik azokat az érdeklődőket, akik befizetnek egy vacsorára. A vendégek gyomrán keresztül igyekeznek tehát lerombolni a romákkal szembeni előítéleteket.

A *Roma Pavilion* volt az első olyan nemzetközi kiállítás, ahol különböző országok roma képzőművészei mutatkozhattak be a 2007-es velencei biennálén (→ 80). Az esemény több szempontból is fontos volt. Egyrészt komoly előrelépést jelentett a roma képzőművészet nemzetközi reprezentációja szempontjából,

másrészt egy nemzetközi szintű, autonóm roma kulturális intézményrendszer kiépülésének kezdeti lépéseként is értelmezhető.

A *Chachipe* fotópályázatok segítségével a Nyílt Társadalom Alapítvány egy olyan romaképet igyekszik terjeszteni, amely hiteles, előítéletmentes, és nyitottan közelít a roma-nem roma együttélés felé. Igyekszik megváltoztatni azt a többségében lenéző képi ábrázolást, mely a magyarországi nyilvánosságot jelentősen áthatja.

Mindezen programoknak van néhány alapvető fontosságú közös tulajdonsága, az, hogy az előítéletek ellen igyekeznek küzdeni és a romák társadalmi megítélésén próbálnak javítani. Egy másik szándékuk pedig az, hogy növekedjen a magyarországi cigányság nemzeti büszkesége. Hogy a cigány identitáshoz ne a szegénység, a nyomor, az elnyomottság, a társadalmon kívüliség stigmái tapadjanak, hanem mutassa fel romák és nem romák számára azokat az alapvető kulturális értékeket, amelyekre méltán lehetnek büszkéek. Ha cigánynak lenni nem pusztán azt jelenti, hogy valaki nyomorba születik, aluliskolázott, munkanélküli, és a társadalom periferiáján él, ha jelentése, az etnikai identitás az ízetes nemzeti konyha, a híres és tehetséges képzőművészek, a gyönyörű népművészeti motívumok, a folklórzene, a roma hírességek, a sokak által elismert népviseletek mentén is felépíthető, akkor van esély arra, hogy egészséges lélekkel lehet majd büszkén vállalni a cigány hovatartozást.

Hogyan alakult a cigányzenész-dinasztiák sorsa?

Már a szocializmus vége felé világossá vált, hogy a cigány zenészek munkaesélyei is egyre szűkülnek. A rendszerváltás pedig drasztikus változást hozott az ő életükben is. A korábban éttermi, kávéházi zenélésből élők felismerték ennek a műfajnak a hanyatlását, ezért gyermekeiket igyekeztek másfelé terelni – a cigány zenétől szinte eltávolították őket. A klasszikus zene és a jazz voltak azok a műfajok, amelyeket egyrészt a kávéházi zenélésből élő szülők is ismertek, másrészt egy előkelőbb társadalmi státusz ígérétét hordozták. Jól képzett klasszikus és jazz-zené-

szekekből azonban jelentős túlképzés van Magyarországon. Az akadémiát végzett profi zenészek számára épp ezért érthető módon már a nyolcvanas években felvetődött a külföldi karrier lehetősége, amely úton elég sokan el is indultak. Ezzel együtt a mai hazai klasszikus zenekarokban, illetve különösen a jazzben a kiemelkedő muzsikuskok jelentős része zenész cigány származású. Nem feledkezhethünk meg azonban azok tömegeiről sem, akik erre a váltásra nem voltak képesek, vagy egyszerűen rossz korban érte őket a rendszerváltás: zenészek tömegei veszítették el korábban biztosnak látszó megélhetésüket szinte egyik napról a másikra.

Mi a jelentősége az 1993. évi LXXVII. nemzeti és etnikai kisebbségi törvénynek és a kisebbségi önkormányzatiságnak?

A negyedik magyar köztársaság kikiáltását követően hamarosan megfogalmazódott egy törvény megalkotásának igénye. A talán legfontosabb érv a törvénybe is bekerült: „Az Országgyűlés a történelmi együttélés tényéből kiindulva ezen törvényben is biztosítja mindazon jogokat, amelyek a kisebbségekhez tartozó személyeknek, mint magyar állampolgároknak és ezek közösségeinek nemcsak emberi jogai, hanem olyan politikai jogok, amelyek segítségével nemzeti vagy etnikai önazonosságuk megőrzése elősegíthető. E törvény célja, hogy a Helsinki Záródokumentum elvei alapján megteremtse a kisebbségi lét megéléséhez szükséges intézményes alapokat, beleértve az anyaországokkal és nemzetekkel való szabad, élő kapcsolattartást is. A Magyar Köztársaság Országgyűlését e törvény megalkotásánál a határok nélküli Európa megteremtésének, a kisebbségi létből adódó hátrányok mérséklésének és felszámolásának, az ehhez szükséges demokratikus intézményrendszer továbbfejlesztésének szándéka vezérli.” A másik, ki nem mondott, de elvárt „követelmény” ebből a tételből közvetlenül levezethető: a szomszédos országok kötelessége mindazon jogokat az ott élő magyaroknak (egyéneknek és közösségeiknek) megadni, amit a magyar állam megad az itt élő nemzetiségeknek.

Az 1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól tizenkét nemzetiséget (azokat a csoportokat, amelyeknek van „anyaországa”) és egy etnikai kisebbséget (amelynek nincs) határozott meg. A cigányok a legnagyobb becsült kisebbséget jelentették, s mert az „etnikum” státuszt már korábban kiharcolták, nem maradhattak ki a törvény hatálya alól. A törvény lényegében három fontos közösségi jogot nevez meg, ezek a kisebbségek művelődési és oktatási öngazgatása, a kisebbségek nyelvhasználat, és a kisebbségek önkormányzatai. Nincs művelődési és oktatási öngazgatás, nincs a vágyott és megfogalmazott intézményhálózat, és nem sikerült standardizálni a romani nyelvet sem (→ 15). Mindössze a kisebbségi önkormányzatiság működik, az is számtalan kérdőjellel. A helyi kisebbségi önkormányzatok képviselőit a „nagy” önkormányzati választásokkal egy időben tartják, az országos testületét pedig rendszerint a következő esztendő elején. 53 főből áll az országos testület, korábban cigány, most roma névvel jelölve. Minden képviselő elektor, tehát szavazhat a különböző szervezetek és szövetségek által összeállított listákra. A szisztéma lényege, hogy a győztes lista gyakorlatilag mindent visz, így nem jöhet létre pluralizmus a cigány/roma kisebbségi képviselőben.

1994-ben még nem érte el a cigány kisebbségi önkormányzatok száma az ötszázat, míg 2010-ben ez a szám megközelítette az ezerháromszázat. Molnár Emília a cigány kisebbségi önkormányzatiság tapasztalatairól írja: „a roma kisebbségi önkormányzatok a törvényben megfogalmazott identitásmegőrző, kultúraápoló feladattól eltérően alapvetően a romák szociális problémáinak enyhítését, megélhetési feltételeinek javítását, a fiatal generációk iskolázottságának elősegítését tekintik feladatuknak. A helyi roma vezetők szerepfelfogását elsősorban a romák többségének rendszerváltást követő marginalizálódása alakítja, és csak másodsorban befolyásolja azt a roma identitás elfogadtatására irányuló törekvés. Ebből következően a kisebbségi önkormányzatok gyakran szociális lobbikként lépnek fel és a romák mellett szegény nem romák érdekeit is képviselni igyekeznek. Ezzel azonban megerősítik a települési szinteken jelentkező szociális és etnikai problémák összemosását, tevé-

kenységük a helyi társadalom dezintegrációjának és a romák (ön)szegregációjának veszélyét rejtí magában.” (Molnár, 2003.) Az is közismert tapasztalati tény mára, hogy a helyi és az országos kisebbségi szervezetek között nincs érdemi kapcsolat, de még információáramlás sem, s az országos testület politikailag olyan mértékben „elkötelezett”, hogy inkább képviseli a kormány érdekeit, mintsem a cigányokét. Példaként elég csak a kormányközeli sajtó a cigányokat kollektíven megbélyegző megnyilvánulásainak néma tudomásulvételére emlékeztetni. De talán a kisebbségi önkormányzatiság legnagyobb veszélye, hogy lehetőséget teremt két külön világ, a cigányok és nem cigányok világának tényleges megkülönböztetésére, elválasztására, nehezen átgárható falak emelésére.

Miért fontos Bari Károly a magyar, s egyben a cigány irodalom számára?

Bari Károly első kötete, a *Holtak arca fölé* 1970-ben jelent meg, ez az írott cigány irodalom (→ 40) kezdetének jelképes dátuma. De már egy évvel korábban ismertté vált. Cikkét közölte róla az *Észak-Magyarország* („Bükkaranyos küldött”, az alcím: *Egy 16 éves fiú, aki verseket ír*) s az országos terjesztésű hetilap, a *Magyar Ifjúság* is (*Piros krajcárok. A bükkaranyosi fuluvégről a költészet küszöbéig*), minkettőlben olvashatunk versrészleteket is. Utóbbi cikket olvasta a Szépirodalmi Kiadó kiváló szerkesztője, Domokos Mátyás is, aki azonnal műveket kért Baritól s nem sokkal később, 1970 elején az *Élet és Irodalomban* számolt be arról, hogy „*Költő jelentkezett*” – neki köszönhető tehát a *Holtak arca fölé* megjelenése. Hogy a tizenhat éves kamasz költőről újságcikkek születtek, annak több oka is van. Az egyik nyilván a fiatalsága, pontosabban a fiatalsága és a versek érettsége közti ellentét. A másik kétségtelenül a cigánysága; sokakat lephetett meg, hogy egy cigány fiatalember költeményeket ír, ami egyébként a politikának is jól jött: támogatásával demonstrálhatta volna önzetlen segítőkészségét – Bari azonban nem kért sem a támogatásból, sem a rendszerből. (Kezdetől fogva tiltakozik a „cigány költő” megjelölés ellen: életműve magától értetődően

része a magyar és az egyetemes költészetnek is, de róla beszélve nehéz lenne cigányságáról megfeledkezni. Már csupán azért is, mert kevesen tettek annyit a cigányságért, mint ő.) A figyelem legfőbb oka azonban elsősorban a versek minősége, az esztétikum. Bari Károly szájából hitelesen hangzott, mikor így írt:

Kínom indított útnak,
napégette mezőkön,
a völgyek hideg mélységein át,
hogy fölmérhessem magam,
hogy csillagot fakasszak vérből, veritékből,
kirabolt tizenhatévemről letépjem
káromkodó anyám átkát.

A *Vajda János közkatona imája a gyóntatószékben* Petőfi Sándor halhatatlan lelke előtt csak a rendszerváltás után jelenhetett meg:

Idegen zászlók selyme csap szemembe,
idegen mérnökök mérik ki sorsomat,
terrorizálnak: ne mennydörögjek, ne nyilatkozzak meg
égi erővel, elhallgattatnak, ha fennen
kiáltom, hogy ez az ország nem
az én országom, hogy ez az ország
még nem a Te országod, megalázkodások, jó foglyok
földje: idegen katonák vezényszavaival körüldrótozott
rabtábor...

Ezért az 1972-es s persze sehol nem közölt verséért s más alkotásaiért a költőt folyamatosan zaklatták, vegzálták, s végül három hónapra börtönbe is zárták. Költészete mellett ki kell emelni műfordítói és folklorista tevékenységét is. Rengeteget gyűjtött – elsősorban oláh cigány közösségekben – lírai és epikai műfajokban egyaránt, s gyűjtéseit folyamatosan közzé is tette, előbb nyomtatott, majd később digitális formában. Meséi és eredetmondái jelentősen hozzájárulnak a cigány identitás építéséhez, a képzőművészetben és a színházi világban egyaránt. Meglehet, Bari Károly kezdetben az akkortájt épp ellehetetlenülő beszédmódokhoz és stílushoz kötődött, és a korszakban a

magyar irodalomban zajló paradigmaváltáshoz képest „ódiva-tú” volt, amit írt, de ezt helyzete, vállalt feladata, etikája teljesen érthetővé teszik. Fogadtatása nem volt túlértékelő: esztétikailag olyan magas szinten szólalt meg, amilyenén utána a cigány költők közül csak Balogh Attila és Jónás Tamás.

Mit jelent a *Rajkó* név?

Maga a *rajkó* szó gyermeket jelent cigány nyelven. Innen ered a Rajkó Művészegyüttes elnevezése is. A művészegyüttes a Rajkó Zenekarból és a Rajkó Tánckarból áll. A korábbi hagyományoknak megfelelően a Rajkó Zenekar tagjai roma, míg a Tánckar tagjai jellemzően nem roma származásúak. A Rajkó Zenekart 1952-ben Szigeti Pál igazgató és Farkas Gyula művészeti vezető, karmester alapította. Fő céljuk az volt, hogy a magyarországi cigány zene meghódítsa a világ nagy színpadjait, bebizonyítsák, hogy a cigány zene sokkal többet ér annál, mint hogy csupán éttermekben, kocsmákban szórakoztassa az embereket. Farkas Gyula több, a magyar cigányzene ihletésére írt klasszikus művet hangszerelt vissza cigányzenekarra, így pl. Liszt, Monti, Sarasate, Brahms, Bartók és Kodály műveit. Szintén Farkas Gyula nevéhez fűződik a „rajkóiskola” létrehozása, amelynek fő tevékenysége az ötvenes évek elejétől a mai napig, hogy a cigány származású fiatal tehetségeket felkutassa és taníttassa. Szigeti Pálnak köszönhető, hogy szerte a világon megismerték a Rajkó nevet, valamint ő volt az is, aki kialakította a zenekar és a tánckar imázsát. Farkas Gyula munkáját Mészáros Tivadar folytatta. A zenekar jelenlegi művészeti vezetője Suki András, aki maga is Farkas Gyula tanítványa volt. Eddig több ezer tehetséges fiatal került ki a Rajkó-iskolából. A Rajkó Tánckar 1950-ben alakult, 1973 óta működik hivatásos tánckarként, és általában a Rajkó Zenekar folklór- és operettműsorait színesíti. Kiváló koreográfusok alkották meg a koreográfiákat: Somogyi Tibor, Szirmai Béla. Mára a tánckar kibővült, és a neves koreográfusoknak köszönhetően világ színvonalú műsorokkal állnak ki a közönség elé (www.rajko.hu). A Rajkó Művészegyüttes finanszírozása 2010-től teljesen elbizonytalanodott, az addigi állami tá-

mogatást nem kapták meg, 2011-ben azonban a Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium megbízásából a Design Terminál új együtttest hozott létre Roma Hungaricum Állami Művészegyüttes néven (mivel a Rajkó név 2017-ig védelmet élvez).

Milyen fontosabb állomásai vannak a roma kultúra reprezentációjának?

A politikai és közigazgatási koncepciókkal ellentétben az 1970-es években részben a kibontakozó cigány értelmiség, részben pedig a velük szolidáris társadalomkutatók munkássága nyomán körvonalazódik a cigányság előbb etnikumként, majd nemzetiségként való meghatározása. Az első, magukat cigányként meghatározó művészek (Bari Károly, Lakatos Menyhért, Péli Tamás, Choli Daróczi József) mozgalmat indítottak a cigány kultúra elfogadtatásáért. Egyik fontos segítőjük volt az akkori Népművelési Intézet, amely többek között a magyarországi autodidakta cigány képzőművészek első országos tárlatának szervezője lett, amelyet az akkori politikai vezetés körében nacionalista megnyilvánulásnak minősítettek (→ 60). A Kulturális Minisztérium a cigányság rétegtátusát kulturális rétegtátus-szá alakította, és a hagyományos kulturális (folklór-) és művészeti tevékenységek támogatásával próbálta a politikai feszültségeket kezelni. A '70-es évek magyar folklórmozgalma is siettetette az öntevékeny cigány kultúracsoporthoz megalakulását. 1981-ben Tatán megszervezték a Hagyományörző Folklór Együttesek Első Országos Találkozóját. Hamarosan néhány együttes átütő sikerrel országosan ismertté vált, és a folklórzene önálló műfajjá nőtte ki magát (→ 118). Ma az egyik legerősebb kulturális integráló tényező a különböző cigány etnikai csoportok között a képzőművészet mellett a zene és a tánc. A nyolcvanas években a roma kulturális szervezetek többsége (Amaliphe, Amaro Drom, Kalyi Jag) ezt felismerve festőiskolákat, zenekarokat szerveztek, és egyre több tárlaton és zenei fellépésen jelenítették meg a roma kultúrát. Noha az énekek többségét cigány nyelven adták elő, a hallgatóság és az újraelőadók többsége nem cigány anyanyelvű volt. Az a különös helyzet állt elő, hogy miközben a „civil” élet-

ben a romungrók nem győztek elhatárolódni az oláh cigányoktól (→ 15), a zenében alkalmazkodtak, igazodtak hozzájuk.

Egy ideig úgy tűnt, hogy a magyar nótát játszó klasszikus cigánybandák zenéjét száműzik a közös cigány kulturális kincsből. Elsősorban az „ortodox” folklórizlést hangoztatók tiltakoztak a hangszeres „cigány zene” (→ 43) ellen. Így hosszú időn keresztül nem szolgálhatta az egységesülési folyamatot az 1950-es évek óta működő Rajkó zenekar (→ 116) vagy a '90-es években alakult 100 Tagú Cigányzenekar (→ 121) sem. Ma már egyre inkább érdemmé válik az egy ideig szégyellt szórakoztató muzsikát játszani, s roma zenei irányzatnak ítélik a dzsesszmuzsikát és a rapet is.

Milyen szerepük volt a folklór gyűjtések nyomán a munkásszállások világában alakult első folklorizmuszenekaroknak?

Folklorizmuson a folklór felhasználásával komponált, azt az eszmeiségükben követő zenei törekvéseket értjük. A műfajt játszó együttesek zenéjüket többnyire autentikus cigány zenének vagy folklórnak nevezik. A műfaj először az ötvenes években jelent meg, az első Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége működésének idején. Az együttesalakítás nagy hulláma azonban a '70-es évek elejére, közepére esik, amikor is a munkásszállásokon, cigányklubok keretein belül a cigány fiatalok összeálltak, s cigány nyelven adták elő az otthonról hozott dal- és tánckincseiket. A legnagyobb sikereket az azóta már világhírnévre szert tett *Kalyi Jag* együttes érte el. Rákospalotán alakult meg a helyi cigányklub nevét viselő *Rom Som* együttes. Hamarosan sorra alakultak a folklóregyüttesek. A popműfajban később népszerűvé vált Bódi Gusztó *Nagyecsedí Fekete Szemek* névvel alapított együttest, őket követte az *Andro Drom*, a *Lindri*, a *Ternipe*, a *Kanizsa Csillagai*, a *Romani Rota*, a *Szilvási Gypsy Folk Band* és sokan mások. Az együttesek tagjai nem elégedtek meg az általuk ismert népdalok előadásával, repertoárjukat szinte mindegyikük a még fellelhető népzene gyűjtésével bővítették, illetve saját, folklórelemekre épülő dalokat komponáltak.

A cigány folklórra sok más nép népzenejével szemben jellemző, hogy a mai napig is keletkeznek újabb és újabb darabok, s a folklóregyüttesek azt továbbadva meg tudják szólaltatni, ismertté tudják tenni a nagyközönség számára is. Mivel a népzene többnyire a nemzeti ideológia erősítése irányában hat minden nép esetében, hiszen az adott nép kultúrkincsének és nyelvének megőrzésében és népszerűsítésében is szerves segítséget nyújt, a szocializmusnak abban az időszakában, amelyben határozottan a nemzetiségi elismerés ellen érveltek hivatalos szinten (→ 104), és a cigány népi hagyományra úgy tekintettek, mint amely hátráltatja e népcsoport asszimilációját, nem tartozott a támogatott dolgok közé. A hetvenes évek közepétől kezdődően egyszerre jelentek meg a folklórzenét eredeti cigány nyelven éneklő együttesek és a cigány szervezetek. Az akkori hatalom hozzáállása tiltottból a megtűrt felé fordul, és ezzel indul el egy olyan visszafordíthatatlan folyamat, amelynek nem csak a zenei világban van jelentősége, hanem a cigány táncok felélesztésével együtt a cigány nemzeti mozgalmak ébredésének is egyik fontos motorjává válik.

Miért próbálkozik minden kormány telepfelszámolási és integrációs programokkal?

Sokan, sokszor hangoztatták, mára pedig szinte közhelyszerűvé vált, hogy a cigányság rengeteg támogatást kapott már a szocializmus időszakában is, és manapság is egyfajta privilegizált helyzetben vannak a támogatáspolitikai szempontjából (→ 18). A valóságban azonban ez messze nem így van. Ha csak azt nézzük, kik voltak valójában haszonélvezői a cigány lakosságot célzó támogatásoknak, máris más kép tárul elénk.

A '60-as, '70-es években csökkentett értékű házak építésében látták a megoldást. Olyan, kisméretű és komfort (vécé és fürdőszoba) nélküli házakat építettek, amelyek igen hamar alkalmatlanná váltak arra, hogy hosszú távon éljenek bennük. E „Cs”-, azaz csökkentett értékű házak teszik ki a mai úgynevezett cigánytelepek házainak többségét. E korszak telepfelszámolásának következménye tehát nem volt más, mint a szegénytelepi

életforma tartósítása, azaz a probléma szőnyeg alá söprése. A '70-es, '80-as évek lakásvásárlási támogatásának története is épp ilyen jól jellemzi a szocialista időszak támogatáspolitikájának ellentmondásosságát. A korábban már említett területi átrendeződéssel összefüggésben (→ 30) az aprófalvak tehetősebb lakosai elkezdtek kimenekülni. Mivel azonban házaikra nem volt fizetőképessé kereslet, nem tudták őket eladni. A cigány lakosokat támogatni hivatott lakásvásárlási támogatás révén azonban a jobb életkörülményekre vágyó cigány családok lépni tudtak, és komfortosabb házakba költözhettek, az elköltözni vágyó magasabb státuszú családok pedig veszteség nélkül állhattak odébb. Elmaradt viszont a falu közösségébe integrálódás nyeregsége, mivel a magasabb státuszú lakosok eltűntek e településekről. A szocialista időszak támogatáspolitikája így valójában egy olyan lakosságcsere támogatójává vált, amelynek hosszú távú negatív hatása a mai napig érezhető. Cigánytelepek, szegregálódó falvak, leszakadó térségek problémáinak tömege vár ma megoldásra. Több körben igyekeztek már a rendszerváltás előtt és az azóta eltelt időszakban is az úgynevezett cigánytelepeket felszámolni, ám egyik akció sem tekinthető sikeresnek. A szocialista korszakban sikerült a helyzetet tartósítani, sőt, időnként tovább rontani. Több helyen felszámolás helyett teleprehabilitáció történt, azaz némileg javítottak a telepi házak állagán és a szolgáltatások színvonalán – ám ez csak rövid ideig hozott és akkor is csak korlátozott eredményt. A cigánynak tekintett lakosságot a települések vezetősége sokszor egy helyre költöztette, azaz a telep felszámolás végeredménye a belső településrészek „cigánytalanítása”, ezzel párhuzamosan a cigánytelep növekedése volt – ami további drasztikus szegregációt okozott. A rendszerváltás utáni időszakban jó ideig semmi nem történt az ügyben. Később a kormányzat célul tűzte ki, hogy felszámolja a telepeket és integrálja a telepszerű lakókörnyezetben élőket. A gyakorlatban azonban ez sem vezetett látványos eredményhez. Sok helyütt a program nyertesei az építési vállalkozók, illetve a velük szövetkező helyi adminisztráció képviselői voltak. Rossz minőségű házak épültek, nem ritkán reprodukálva a korábbi szegregált telepet a település egy másik részén – ezzel hatalmas forrásokat

el pazarolva a probléma újratermelésére, elodázására tíz-tizenöt évvel. A források látványos elköltésével, ezenközben a probléma tartósításával azonban mégis sikerült elérni azt, ami ebben a történetben a legszomorúbb: növekedett a cigány és nem cigány lakosság közötti társadalmi feszültség.

Mikor és hogyan alakult meg a 100 Tagú Cigányzenekar, s miért nevezzük a cigányzene nagykövetének?

A zenekar létrejöttét, megalakulását 1985 áprilisában szomorú esemény inspirálta. Az akkori prímáskirály, idősebb Járóka Sándor temetésére a hagyományok szerint több száz zenész gyűlt össze az ország különböző városaiból. Régi cigány szokás szerint muzsikával kísérték végső útjára a felejthetetlen zenészt és nótaszerzőt. A jelenlévők közül sokan úgy gondolták, nem csak ilyen fájdalmas eseménynek kellene összehoznia a kiváló muzsikusokat. Szerintük egy szervezett, nagy létszámú, koncertképes zenekarra van szükség, amely betölti a több éve fennálló szellemi űrt. Ezek után az alapítók – Berki László, Mécsáros Tivadar, Boross Lajos – nekifogtak, hogy a tervet meg is valósítsák. 1985. november 2-án megalakították a Budapest Cigányzenekar Országos Kulturális Egyesületet, amelyet csak később kereszteltek a muzsikusok a világhírűvé váló 100 Tagú Cigányzenekar névre.

Megalakulását követően többen figyeltek a páratlan kezdeményezésre, és támogatást nyújtottak a számukra. A szervezők az ország legjobb muzsikusaiból verbuválták össze a 140 fős monstre zenekart. Dr. Gyenes József elnök, Boross Lajos elnökhelyettes és Berki László művészeti igazgató irányításával megkezdődtek az első próbák. Budapesti koncertjei során több alkalommal meglátogatta a zenekar próbáit Cziffra György, a cigány származású világhírű magyar zongoraművész is – aki később az Egyesület örökös tiszteletbeli elnöke lett. Elismerő szavai nagy reményt és önbizalmat adtak a zenekarnak. 1986. március 22-én, a Budapesti Tavaszi Fesztivál keretében, az új Budapest Kongresszusi Központ Pátria termében teltház előtt került sor a bemutatkozó koncertre. A premierre felfigyelt az ország és a

világ zeneértő közvéleménye, ennek köszönhetően a 100 Tagú Cigányzenekar elindult, hogy meghódítsa a világot, s vigye a magyar és cigány kultúra hírért szerte a világban.

A zenekar megalakulása óta több mint ezer koncertet adott az ország legkisebb településének kultúrházától a világ számos híres koncertterméig, népszerűsítve a magyar és cigány kultúra és a cigányzenekarra hangszerelt klasszikus zene magas szintű előadását – és eközben emblematisz intézménnyé vált. Külföldi és hazai koncertjei alkalmával értéket nyújt, példát mutat a többségi és a kisebbségi társadalomnak, s így hidat képez a két társadalmi réteg közt. Ennek is köszönhető, hogy az együttest a cigányzene nagykövetének szokták nevezni (www.100tagu.hu).

Milyen orgánumok segítették a roma/cigány identitás megerősödését?

A romák önszerveződésében és identitásuk megerősítésében nagy szerepet játszanak a különböző kulturális orgánumok. Vegyük sorra előbb a nyomtatott sajtót. Az 1980-as, '90-es évek fordulóján nagy jelentősége volt az MCKSZ (Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége, → 100) által fémjelzett *Romano Nyevi* című, magyar nyelvű cigány hetilapnak. 1990-től jelent meg a Phralipe által kiadott *Phralipe* című folyóirat. Egy évvel később indult útjára a Roma Parlament által alapított *Amaro Drom*, korábban kétheti, majd havilap. (A roma kultúra iránt érdeklődők ezt a ma már nem működő lapot kedvelték a leginkább.) 1993 óta, kéthavonként jelenik meg a *Kethano Drom*, a Cigány Művészeti és Tudományos Társaság lapja. Jelentős orgánum a *Lungo Drom* is, az országos önkormányzat lapja. 1994-ben indult útjára a fél évtizeden át megjelenő, rendkívül igényes szerkesztésű, kisebbségi szellemű folyóirat, a *Cigányfűró*, 1995-ben pedig a *Rom Som* című, rövid életű kulturális magazin. *Világunk* címen 1999 óta olvasható ugyancsak az országos önkormányzat közéleti havilapja. 2011 decemberétől jelenik meg az ebben a pillanatban az értelmiségi romák által sem igazán ismert *Európai Út* című reprezentatív és elsősorban kormányzati propagandacélokat szolgáló havilap.

Az elektronikus média legkorábbi és igazán fontos műsora a Magyar Rádió 1988 óta sugárzott *Cigányfélőrája*, amelynek azóta bővült az adásideje, mára *Jelenlét* címmel egy-egy közéleti és kulturális félórás adásra tagolódt. Hosszú időn keresztül úgy tűnt, hogy a Rádió C sikeres, főleg a főváros környékén fogható, és sokak által hallgatott fontos véleményformáló adó lesz. Ez az eredetileg alapítványi rádió szerény – és egyre szerényebb – állami támogatás mellett csendesesen elhalt. A kisebbségi törvényt megelőzően a Magyar Televízió 1992-ben indította *Patrin* – *cigánymagazin* című műsorát. A névváltozásoktól eltekintve a műsor időkerete folyamatosan közel félóra. A készítői köre jelentősen változott és változik. Az internetes portálok jobban megőrizték függetlenségüket. A jobbára roma fiatalok által működtetett RomNet (www.romnet.hu) és a Sosinet (www.sosinet.hu) talán a leglátogatottabb oldalak, de meg kell említeni a C-Press hírügynökséget is (c-press.hu).

Miért Balázs Jánost tekinti szinte minden roma művész mesterének?

Mert első színre lépő cigány képzőművészként sikerült egyéni arculatú, öntörvényű alkotói világot teremtenie anélkül, hogy főiskolai képzésben vagy egyáltalán valamilyen rendszeres, intézményes képzésben részesült volna. Balázs Jánost, különös életét és idős kora ellenére is fiatal művészetét 1971-ben ismerete meg a művészet iránt érdeklődő közönség. Benne tökéletes alanyt, később szimbólumot majd metaforát talált a rendszer. Magányos ember, egy igénytelen remete, aki elmúlt 65 éves, s alig három éve kezdett festeni; aki noha csak két osztályt végzett, de Nietzschét, Schopenhauert olvas és magyaráz. Az akkor fontos világirodalmi műveket magáévá tette, s bár televíziója sincs, s könyvtárba nem jár, mégis biztonsággal ismeri a világ képzőművészetének kiemelkedő alakjait és azok alkotásait. Több hangszeren játszik, zenét szerez és hangszert készít, verseket ír s mindezek felül a természet gyermeke: ismeri a fűveket és a gyógynövényeket, a gombák lelőhelyeit, erdei gyümölcsöket szed, osztályoz és tartósít.

Balázs János máig az első ismert cigány művész. Egyszerre vette őt birtokba a magyar értelmiség – 1971 nyarán már kiállítás rendeznek műveiből Salgótarjában, 1972-ben televíziós dokumentumfilm készül róla *Balázs János vagyok* címmel – és az akkor fellépő, elsőgenerációs cigány értelmiség (Lakatos Menyhért író, Péli Tamás festő, Choli Daróczi József költő és műfordító, Daróczi Ágnes népművelő). Művészete és személyisége egyszerre modell és példa – ő lett az ihletője a *Meztelen vagy* játékfilmnek, amelyben egy értelmiségivé váló festőművész hazamegy övéihez a cigánytelepre, hogy felemelje népét, de kudarca végeredményeként még műveit is megsemmisíti –; és egyszerre ösztönöz újabb tehetségek felkutatására (Gyöngyössy, 1971).

Festményei legnagyobb számban a salgótarjáni Nógrádi Történeti Múzeumban és a Magyar Művelődési Intézet és Képzőművészeti Lektorátus gyűjteményében lelhetők fel, valamint a Kieselbach Galéria által *Cigány méltósággal – Balázs János* címmel megjelentett monográfiában tanulmányozhatók, míg írásainak legteljesebb válogatása *Versek, vallomások, látomások* címmel Salgótarjában, 2008-ban jelent meg.

Létezik az úgynevezett cigányzene mellett cigány népzene is?

Igen, létezik. Ám a két műfajnak sem zeneileg, sem történetileg sok köze nincs egymáshoz. Míg a cigányzenét elsősorban az ezt játszó zenész cigányok és az őket jellemző játéktílus teszi cigányzenévé, addig a cigány népzene a különböző cigány közösségek hagyományaiból eredeztethető. A közösség tagjai maguk szórakoztatására zenéltek, énekeltek – ahogy ez más népzene esetében sincs másként. A cigány népzene két nagy osztályba sorolhatjuk, a lassú dalokra, cigányul: *lóke gyili*, és táncdalokra: *khelimaski gyil*. A lassú dalok dallamvonala többnyire ereszkedő, általában kötetlen ritmusú. Mind a lassú, mind a táncdalok előadásmódja improvizációra épül, éneklésük közben az előadók kézzel pattogatnak. A táncdalokat ún. pergetéssel énekelik, az énekest a többiek a fentebb említett módokon kísérik.

A különböző magyarországi cigány csoportok mindegyikének saját és sajátos népzeneje van.

A cigány folklór gyűjtése a 19. század végén, a 20. század elején kezdődött meg. Első gyűjtőként *Wlislóczki Henriket* kell megemlítenünk. Ő nemcsak gyűjtötte a cigány népdalokat, hanem le is fordította. Ezt a munkát Herrmann Antal és Bartók Béla folytatja, de Kodály Zoltán is felgyűjtött néhány cigány nyelvű dalt. Az 1930-as évek végén, a negyvenes évek elején Csenki Imre és Csenki Sándor a püspökladányi cigánytelepen gyűjtöttek. Víg Rudolf a Magyar Tudományos Akadémia népzeneutatójaként felkeresi a Csenki testvérek gyűjtési pontjait. Az ő nevéhez fűződik az első magyarországi cigány népzenei lemez összeállítása is. Püspökladány a mai napig a cigány folklór egyik legfontosabb fészkeként van tartjuk számon. Számos mai erről a környékről származik, zenei világukat innen merítik.

A közelmúltig az MTA Zenetudományi Intézetének munkatársaként Kovalcsik Katalin végzett kiterjedt gyűjtőmunkát cigány közösségek körében – elsősorban beás és magyar cigány közösségekben. Bari Károly költő figyelmét sem kerülte el a cigány folklór, aki elsősorban az oláh cigány közösségek népzenejével foglalkozik. Erdélyi és magyarországi oláh cigány dalokat tartalmazó gazdag gyűjteményét bolti forgalomba nem került CD-lemezekon örökítette meg.

Mi volt megalakulásakor az Autonómia Alapítvány filozófiája és támogatási programja?

Az Autonómia Alapítvány egy 1990-ben, a civil társadalom fejlődésének elősegítésére alakult magánalapítvány. Missziója szerint elsősorban olyan civil kezdeményezéseket támogat, amelyek során a résztvevők a rendelkezésükre álló helyi erőforrásokat is mozgósítják céljaik elérése érdekében. Az alapítvány 2004-ig úgynevezett „továbbosztó” (*re-granting*) szervezetként működött, és elsősorban amerikai és nyugat-európai alapítványok támogatásából valósította meg itthoni programjait. Ezek alapvetően azt a célt szolgálták, hogy vidéki romák közösségi

alapú tervezés eredményeként gazdasági programokat valósítanak meg. A közösségi alapú programok egyszerre szolgálták a támogatók gazdaságossági szempontjait és a helyi közösségek érdekérvényesítő készségeinek kialakulását, erősödését. Többek között ennek a folyamatnak köszönhetően több száz roma civil szervezet alakult Magyarországon a '90-es évek első felében, ezzel megelőlegezve a kisebbségi önkormányzatokat (→ 112). Az Autonómia Alapítvány volt az első olyan adományozó szervezet Magyarországon, aki nem csak „papírból” dolgozott: munkatársai minden esetben felkeresték a pályázó szervezeteket, az általuk meghonosított monitorozás a projektek végrehajtását is végigkísérte.

Az Autonómia Alapítvány mintájára hozta létre 1995-ben a kormány a Magyarországi Cigányokért Közalapítványt. (Utóbbi első – igaz, rövid idejű – vezetője az Autonómiát is megalapító Bíró András volt). Az Autonómia Alapítvány 2004-ig indított legfontosabb programjai: Szegénység/cigányság – ennek keretében roma szervezetek kezdhették el mezőgazdasági és egyéb gazdálkodói projektjeiket; saját konyhakert – konyhakerti, háztáji gazdálkodást elősegítő, támogató program; saját iskolakert – iskolakertek művelését, mezőgazdasági alapok elsajátítását támogató program; Roma Gazdasági Program – nem mezőgazdasági, kézműves tevékenységek támogatása; Roma Községi Ház program – az USAID (*United States Agency for International Development*) támogatásával 7 közösségi ház létrehozásának és működésének támogatása 1999 és 2001 között; zöldmunkaprogram – roma szervezetek környezetvédelmi, energiatakarékossgal összefüggő projektjeinek támogatása.

Az Alapítvány 1995-ben elnyerte az ún. Alternatív Nobel-díjat. 2004-től az alapítvány elsősorban az Európai Unió támogatásainak elérésében segíti a hazai romaszervezeteket, akár közös pályázással és projektmegvalósítással, akár szakmai-technikai segítségnyújtással. Az alapítvány a támogatásosztáson kívül több kutatást is végzett a hazai romaközösségek helyzetével kapcsolatosan. Ezek egy része saját kutatás, hatástanulmány, egy része pedig nemzetközi szervezetekkel közösen végrehajtott

munka. Az alapítvány 2004 óta különböző pénzügyi, oktatási programokat, képzéseket is szervez.

Hogyan reagáltak az elmúlt években a romániai cigányok megjelenésére Olaszországban és Spanyolországban?

Az elmúlt években a volt szocialista országokból a korábbiakhoz képest jelentősnek mondható kiáramlást regisztrálhattunk, amelynek kiemelkedő kibocsátó országa Románia. Bár a román migráció is csökkenőfélben van az elmúlt néhány évben, még mindig igen jelentős – mintegy hárommillió romániai munkavállaló él jelenleg külföldön. Nagy részük Spanyolországot és Olaszországot választotta célországként, amelynek oka elsősorban a nyelvi közelségben keresendő. Ez a jelentős migrációs hullám munkavállalási céllal elinduló tömegeket jelent – cigányokat és nem cigányokat egyaránt. A hárommillió román migráns jelentős része jobb megélhetést keresett és talált a célországban, azok formális és informális munkaerőpiacán. Hogy a spanyol és az olasz munkaerőpiac képes volt felszívni ekkora tömegeket, csak úgy volt lehetséges, hogy ezen országokban bizonyos területeken és szektorokban munkaerő-szükséglet volt. Az is nyilvánvaló azonban, hogy ha egy országban ekkora tömegben jelennek meg bevándorlók, az kiválthatja a befogadó ország lakosságának ellenszenvét. A bevándorlókkal kapcsolatban a befogadó társadalmi közeg kevésbé toleráns. Észrevétlenséget vár el a megtűrésért cserébe. A megjelenő deviáns viselkedéseket nagyobb elutasítással fogadják, mint ha azt helyiek tanúsítanák. Mind Spanyolországban, mind Olaszországban voltak esetek, amelyek kiváltották a helyi lakosok felháborodását. Erre válaszul a kibocsátó ország azonnal etnicizálta a problémát, noha az elkövetők nem mind romák voltak. A migránsok nem egyszerűen Romániából érkező emberek voltak onnantól kezdve, hanem cigányok. Ha úgy tetszik, a kelet-európai rasszista hatalmi hozzáállást sikerült exportálni a befogadó országokba. Olaszországban roma ujjlenyomat-adatbázist hoztak létre, amelyben minden roma személy adatait és ujjlenyomatát rö-

zíteni kívánták. Ez természetesen egyértelműen ellenkezett az EU diszkriminációellenes alapelveivel, a törvény előtti egyenlőséggel és a kisebbségek védelmével. Az Európai Bizottság 2008 őszén azt a megállapítást tette, hogy az olasz intézkedéseknek nincs diszkriminatív jellege – annak ellenére, hogy az csak és kizárólag cigányokat érintett. Az eset ellen jogvédők, civil szervezetek, valamint az Európai Parlament, az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ), az Európa Tanács, az emberi jogok főbiztosa és az ENSZ emberi jogi jelentéstevői is kifogást emeltek.

A befogadó országok magatartása a bevándorlókkal szemben általában (többé-kevésbé) intoleráns. Olaszországban azt is sikerült elérni, hogy ennek az intoleranciának a román migránsokon belül egy szűkebb kör, a cigányok legyenek a céltáblája. Ha az elkövető nem volt cigány, az etnikai hovatartozás a médiában például nem volt jelölve. Ez az egyébként nem csak migráns helyzetben megfigyelhető médiastratégia a közvélemény olyan mértékű torzulásához vezet, amelynek következményeként a többség elkezd eleve bűnözőnek tekinteni pusztán kulturális és fizikai jellegzetességei alapján. Olaszországban sikerült elérni, hogy az ottani cigányok azt kezdték érezni, odébb kell állniuk.

Nagyobb csoportjaik próbáltak ekkor szerencsét Franciaországban, ahol azonban nem találtak befogadóbb hangulattal: a francia kormány 2010-ben közel 10 ezer kelet-európai romát utasított ki az országból. Innentől kezdve éles vita indult el arról, ki a felelős a kelet-európai cigányok migrációjával kapcsolatban. Franciaország és Olaszország egyaránt Romániára mutogatott, mondván, nekik kellene olyan helyzetet teremteniük, amelyben az ott élő cigányok nem kényszerülnek kivándorlásra. A nagy európai jogvédő szervezetek azonban továbbra is kiállnak azon véleményük mellett, hogy ez nem menti a nyugat-európai államok súlyosan diszkriminatív gyakorlatát. A felelősség nyilvánvalóan közös: a több generációra visszavezethető nyomor(ban tartás) következményeit vállalnia kell minden felelősen gondolkodó európai államnak, a közös jövő érdekében pedig fel kell számolni a hátrányos etnikai megkülönböztetés minden, jelenleg is létező gyakorlatát.

Mi történt 2006 októberében Olaszliszván, és miért tekintik többen fordulópontnak többség és kisebbség együttélésében?

Az „olaszliszváki lincselés” a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Olaszliszván történt brutális gyilkosság ismert, mondhatni népi elnevezése. Az áldozat, Szögi Lajos kocsijával a falun áthajtva egy elé lépő helyi cigány kislányt majdnem elsodort. Ekkor autójával megállt, hogy meggyőződjön róla, a gyerekek nem esett-e baja. Bár a kislány valóban nem szenvedett sérülést, annak hozzátartozói, azt feltételezve, hogy a leánynak baja történt, rátámadtak az autót vezető tanárra, kirángatták a volán mögül és autóban ülő gyermekei szeme láttára többen halálra verték. Az eset kapcsán nyolc személyt tartóztattak le, ellenük különös kegyetlenséggel elkövetett csoportos emberölés megalapozott gyanúja miatt indított eljárást a megyei ügyészség. 2009. május 29-én a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Bíróság valamennyi vádlottat bűnösnek találta, és rájuk a lehető legsúlyosabb büntetést szabta ki. Czibrik Attila bíró tanácsa elvetette az erős felindulást, mint enyhítő körülményt, és megállapította, hogy a tettesek szándéka az áldozat megölése volt, így a bűncselekmény nem minősíthető halált okozó testi sértésnek. Különös kegyetlenséggel elkövetett emberölés illetve felbujtás miatt egy tettesre életfogytiglani, öt másikra 15 évi, két fiatakorúra pedig 10 évi fegyházbüntetést szabott ki. Az elítéltek fellebbeztek, így az ügy másodfokon a Debreceni Ítéltáblán folytatódott. A jogerős ítéletet 2009. november 13-án hirdette ki az ítéltábla, miszerint a nyolc vádlottból hárman életfogytig tartó szabadságvesztést kaptak, hárman 15–15–17 év fegyházbüntetést, ketten pedig 10–10 évet a fiatakorúak börtönében.

Az eset azért vált fontossá a cigányok és nem cigányok együttélésének történetében, mert az amúgy sem rózsás viszony érzékelhetően tovább romlott. Újratematizálta a „cigányok mint bűnözők”, a „cigányok mint állatok” gondolkört, s egyúttal mozgósította a szélsőjobboldali csoportokat is. Lökést adott az alig pár hónapja megalakult Gój Motorosok „összekovácsolódásának”, akik aztán gyűjtést szerveztek az áldozat családjának,

emlékművet emeltek a gyilkosság helyszínén, évente felvonulást tartanak a faluban, amely természetesen rettegéssel tölti el a helybeli romákat. 2007 nyarán a köztársasági elnöki palota előtt megalakult a Magyar Gárda, amely – miként utódszervezete, az Új Magyar Gárda is – rendszeresen tart megfélemlítő vagy megtorló felvonulást egy-egy vélt vagy valószínű etnikai konfliktus helyszínén. Többen egyenesen úgy beszélnek a tragédiáról, mint egy új időszámítás kezdetéről.

A borzalom elkövetőit nem felmenteni, de legalább megérteni akaró hangok alig hallatszottak, pedig szociálpszichológiai nézőpontból érdemes lenne elemezni az esetet. Az elfojtott traumák, a felhalmozódott sérelmek, az egymással való bánásmódok természetének feltárása minden bizonnyal közelebb vinne ahhoz, hogy legalább elgondolkozzunk. S lehet, hogy többen egyetérteneznek azzal a néhány emberrel, akik hangot adtak nemtetszésüknek a szerintük mérhetetlenül súlyos ítélet hallatán.

Mi a neoprotestáns szabadegyházak szerepe a cigányok hitéletében?

Evangelizáló protestáns lelkészek szerint „a cigányság legnagyobb problémája a társadalom és az emberek elutasításából fakadó nehézség, önmaguk elutasítása, alulértékelése”. A katolikus egyház – néhány „nem rendszerszerűen” tevékenykedő lelkészétől eltekintve – elég későn szólította meg cigány testvéreit (→ 139). Ezzel szemben a neoprotestáns kisegyházak (sokáig szektáknak nevezték őket) az 1970-es évekkel kezdődően több kísérletet tettek a történelmi egyházak által meg nem szólított vagy kirekesztett cigányok megnyerésére, problémáik megértésére és megoldására. Hasonló történhetett, mint a két világháború közötti agrárszegénység „néma forradalmában”, vagy mint a 19. századi Angliában, amikor a kis protestáns egyházak a szegényparaszti és a nyomortelepek ipari munkássága körében térítettek. Kelet-Magyarországon például Kopasz Jenő szabadkeresztény lelkész a Kádár-rendszer tiltása ellenére is gyülekezetek sorát alapította a Felső-Tisza környékén. Ezek

közül Uszka vált a kisegyházi térítés és a szegény cigányok élete megváltásának metaforájává, jóllehet működött gyülekezet többek között Botpaládon, Milotán, Tiszabecsen, Tiszakóródon, Tiszacsécsén is. Ezeken a helyeken még ma is éneklük, amit „Jenő bácsi” idején tanultak meg: „Cigány vagyok, nem bánom, Jézust a szívembe zárom, / Cigány vagyok, nem szégyellem, szeret az én Istenem.”

A protestáns kisegyházakhoz tartozó, döntően a felnőttkori, merítkezéssel keresztelést tartó gyülekezeti tagok magukat egysegesen hívőknek tekintik, függetlenül attól, hogy a hetednap adventi, a szabadkeresztény, a baptista vagy éppen a Hit Gyülekezetének kötelékében hirdetik az urat. Az istentiszteletek legfontosabb mozzanata: a hívek megtérés történetének elbeszélése, vagyis a tanúságtétel, a közös imádkozás, a lelkesítő funkció és szerep időnkénti átszármasztása bármelyik hívőre, vagyis a mindenki számára lehetséges prédikálás, a hangszerek kísérete emberközeli énekek harsogása, egymás lábának megmosása. És az összetartó erő: a Krisztusban megélt közös szegénység, a szegényes, de krisztusi lakomák élménye, az élet megváltoztathatóságának hite, és hogy a híveket emberszámba veszik.

A rendszerváltás után néhány esztendővel a szabad kisegyházak – sokszor közösen – cigány missziót szerveznek, s valójában nem is igen lehet tudni, hogy kihez kötődik egy-egy országos rendezvény. Egy biztos: kezdetben leginkább a történelmi katolikus egyházzal és a szintén kiemelt pozíciójú református egyházzal szemben definiálta magát a kisegyházak cigány missziója. Ma talán legtöbb hívet és gyülekezetet a Magyar Pünkösdi Egyház Országos Cigánymissziója integrál. Legfontosabb tevékenységeik az evangelizáció, a gyülekezetplántálás, a szeretet-szolgálat, az oktatási misszió és a börtönmisszió.

Dögevők-e a cigányok?

A cigányokról szóló elbeszélések régi toposza az, hogy a cigányok gyakorlatilag válogatás nélkül mindannyian esznek döghúst. A magyarországi dokumentumfilmekben az elmúlt évtizedekben is gyakran felbukkant ez a téma, s eldönthetetlen,

hogyan az egyes ábrázolt történetek a maguk egyediségében értelmezendők, vagy az alkotók általánosítani próbálják az általuk látottakat, s ezzel a nézőkben erősítik a cigányok dögevők képzetét.

Egy Bogádmindszentről készült szociográfiából idézünk itt egy interjúrészletet, amelyben a polgármester beszámol Moldova György faluban tett látogatásáról: „Moldova elvtárs itt volt, az is azt kérdezte tőlem: – Polgármester úr! Itt, a faluban eszik még a dögöt a cigányok? – Így kérdezte, egyenesen tőlem. Magamban mondtam, sok mindenre számítottam, de erre nem. Hát mondom: – Nem. Nem is emlékszem, hogy mikor ették itt a dögöt a cigányok. – Igyekeztem kicsit ironikus lenni, meg elütni ennek a dolognak az élet. – Nem is tudnak dögöt enni, mert nincs dögkút. Meg állatok sincsenek. ... Nem esznek dögöt. – Azt mondta, nem hiszi el, és ettől fogva, ha majd én a kérdéseire válaszolni fogok, kétkedéssel fogja fogadni. Akkor nekem mindjárt beugrott, hogy ki kéne, hogy dobjam innen. Nem? Hát az én asztalomnál ül, s hogyha nem hisz nekem, akkor menjen máshova. Olyan helyre, ahol hisz..... – Higgye el, Gyuri bácsi, nem eszünk dögöt. Dolgozunk. Ha van pénzünk, vásárolunk húst, ha nincs, nem eszünk húst.” (Örszigethy, 2013.) Békési József a Körösök mentén kérdezősködött tanítványai körében a döghúsevésről. „A leghihetőbbnek a sok [magyarázat] közül ez tűnt: hát hogyan is ne szeretnénk, tanító bácsi – mondja az egyik csodálkozva –, hát mi még a tyúkot is levágjuk egy-két nappal hamarabb. Akkor van az ételnek igazán jó íze, ha a hús kicsit állott már. Valamikor az öregek még el is ásták néhány napra. Csakhogy mi nem úgy főzünk ám, mint a magyarok. Mi nem hagyjuk a húst a leves tetején úszkálni, hanem súlyt kötünk rá és a fazék alján főzzük puhára. Aztán szépen leszedegetjük a tetejét, mert ott gyűlnek össze az összes mérgező anyagok, amelyek kifőttek a húsból... Ez már nálunk olyan régi szokás. Nagy bűn megenni a vérző állatot!” (Békési, 1985.)

Természetesen voltak és időnként még most is lehetnek kisebb közösségek, igazán nyomorúságos körülmények között élő emberek, akik más megoldásuk nem lévén, fogyaszthatnak elhullott állatot, amit közvetlenül az állattartóktól kapnak, vagy

a dögkútból szereznek. A közelmúltban roma újságíró fiatalok készítettek a figyelemfelkeltés szándékával ilyen beszámolót a nyíregyházi Guszev-telep lakóiról. De ismerünk beszámolókat frontot, hadifogságot megjárt, vagy éppen hosszú ostromot átélő emberektől, akik éhségükben olyat tettek – elhullott lovat transzíroztak és ettek –, ami korábban elképzelhetetlen volt számukra. A dögezés tehát nem etnikus tulajdonság, hanem inkább szegénység, már-már tabu, és kínzó szükséglet. A tartósan szegények körében természetesen kialakultak finom konyhai eljárások a húskok fertőtlenítésére, fogyaszthatóvá tételére (például ecetes vízben áztatják és erősen fűszerezve sütik ki).

Miért olyan népszerű a műmese a cigány identitású szerzők körében?

Sok cigány alkotó emlékszik még a gyerekkori mesékre, mesehallgatásokra. Lakatos Menyhért *Füstös képek* c. regényének (→ 79) cigánytelepén az öreg Khandi a mesemondó. „...kis termetét, ősz haját és szakállát tekintély övezte. Talán nem is csak korát tisztelték, hanem határtalan fantáziáját. Minden este más és más történeteket öntött belénk. Elbeszélései estétől reggelig tartottak, tele izgalmas kalandokkal, vitézséggel és szerelemmel.” Lakatos a mesék és a hallgatók viszonyáról is beszél: „Áhítattal hallgattuk, egy percig nem kételkedett senki a történet valódiságában. Hittük, mert nekünk éppen csak annyit nyújtott az élet, hogy szűkösen elértünk egymás mellett; át kellett menekülnünk egy másik világba, ahol óriások éltek, bűbájos öregasszonyok nyargalták a seprűt, és jó vagy rossz szellemek döntöttek a sorsunk felett.” S nem csupán az írók emlékeznek a mesékre. Az 1969-ben született Patai Zsuzsanna képzőművész meséli Medgyesi Gabriella és Garancsi Gyöngyi *Színekben oldott életek* című interjúkötetében: „Az apai nagymamám, aki nagyon sokáig velünk élt, gyerekkoromban rengeteget mesélt nekem. (...) Minden este kérte, fésüljem meg, és én örömmel tettem, mert közben mindig mesélt. Édesapám is mesélő volt, ritkábban fogott hozzá, de akkor 4-5 órán keresztül is folytatta, de az ő elbeszélései inkább a fiatalságuk idejéből való legendák

voltak, amik valamikor megtörténtek, csak költöttek hozzá egy kicsikét.” Nyilván a gyermekkori élmények okozzák, hogy az írók maguk is mesék írásába fogtak. Ott van ebben a legkisebbek megszólításának a szándéka is, akik így már korán ismerkedni kezhetnek a cigány kultúrával, de nem ritka a felnőttmese sem. Írt meséket többek közt Holdosi József, Lakatos Menyhért, Osztojkán Béla, Rostás-Farkas György, Szécsi Magda is. Ezek a mesék ezer szállal kapcsolódnak a népmesékhez, de ott van bennük szerzőjük egyénisége, fantáziája is.

Lusták és dologtalanok a cigányok? Tényleg csak segélyből tartják el magukat?

Az, hogy a cigányok nem szeretnek dolgozni, régi és masszív közhely. Társadalomtörténeti tény, hogy minden társadalomban él és hat a foglalkozások és munkakörök merev hierarchiája, amely a magasán értékelt illetve a „megvetett” tevékenységek rendszerét hozta létre. A foglalkozások és munkakörök bizonyos társadalmi rétegeket és csoportokat emelnek ki és tartanak fenn, illetve juttatnak alacsony társadalmi megbecsüléshez. Ez egyfelől az iskolai végzettségen és a szakképzettségen alapul, másfelől erőteljesen épít a társadalmi kiszolgáltatottságra. Amíg Németország az 1960-as években a török és jugoszláviai vendégmunkásokat alkalmazta a nehéz és megvetett, jobbára szakképzettséget nem igénylő munkákra, addig Magyarországon az iskolázatlan és szakképzetlen cigányok tízezrei adták az ország ingázó „vendégmunkás”-tartálékát. Sokáig érdeke is volt a munkaerőpiacnak, hogy ezt a helyzetet konzerválja: olcsó és mobilizálható, minden munkát elvégző munkások tömegei álltak rendelkezésére. Amikor azonban az extenzív iparosítás tartálékai kimerültek, és a rendszerváltással bekövetkezett a gazdaság racionalizálása, ez a korábban olcsó munkaerő feleslegessé vált. Mind az ipari körzetekben élők, mind az oda ingázók tartósan munkanélkülivé lettek, és azok váltak gyermekeikből is. Dolgoznának mind, de olyan helyen élnek, ahol egyszerre sokuknak nincs munkájuk, s nem is reménykedhetnek egyhamar helyi fejlesztésben.

Az iskolázatlan és szakképzetlen cigányok régóta beletörődtek, hogy fennmaradásuk érdekében minden, még a többség által alantasnak ítélt munkát is elvégezzenek. Felmenőiktől megtanulták, hogy a patrónusuk által adott minden feladatot teljesítsenek: budit pucoltak, dögöt takarítottak el, tapasztottak, csirkeólat meszeltek, téglát vetettek, sírt ástak; ha zenéltek, még a fára is felmászta, ha onnan kellett húzniuk. Ma libát tépnek, szőlőt metszenek, meggyet szednek, répát kapálnak, csatornát ásnak, utat aszfaltoznak, utcát sepernek; mindent elvállalnak, amit akár alkalmazásban, akár alkalmi munkásként elvégezhetnek.

A túlzott és mértéktelen segélyezetttség, korábban a túltámogatottság mítosza (→ 18) makacs képződmény. De számoljunk: ha egy családból egy időben csak egy ember kaphat segély jogcímén 28 ezer forintot, s van három, akár négy gyermek, akik után (mint minden családban) családi pótlék jár, mire elég? El tudjuk-e képzelni, hogy e „bevételedömping” közepette jó, ha a család zsírral megkent krumplilángoshoz jut, s nem csak vakaró süllő a sparhelton? Hogy gyerekek és felnőttek kizárólag mások levetett ruháiban járnak? S el tudjuk-e képzelni, hogy ennél többre sem az anya, sem az apa ne vágya? Ne vállalná el az anya az első hívó szóra az iskola takarítását? Az apa ne lenne a CBA árufeltöltője? De ha nincsenek is a munkahelyek betöltése fölött rendelkező embernek az állásra jelentkező rokonai, barátai, nagy valószínűséggel akkor is nem cigányoknak adja az állást, mindaddig, amíg azt magyarokkal töltheti be.

Miért fontos alkotás Péli Tamás *Születés* című tiszadobi pannója?

Péli Tamás 1948-ban Budapesten született „a nyolcadik kerületben, amely az úgynevezett pesti cigány kerület. Ami a legfantasztikusabb és legfontosabb emlékem, az, hogy volt egy csodálatos közösség, amely körülvelt, akikhez én mindenáron tartoztam és tartozni szeretnék. Lehettem olyan három-négy éves – amikor is még platinaszőke hajam volt, – nagymamámnak ültem az ölében, aki egy száztizenkét kilós csodálatos indiai

istenasszony volt. Megkérdeztem tőle: én olyan vagyok-e, mint ti? Mert pocsolyákban, itt-ott láttam, kicsit más vagyok, mint a többi unokája. Azt mondta: Hát kisfiam, ugyanolyan vagy, pont ugyanolyan. Ekkor dőlt el minden az életemben. Szeretem ezt a népet, amit most meg is nevezek: a cigányságot. 1962-ben lettem gimnazista. Akkor elhatároztam, azért fogok tanulni, ha Isten is megsegít, [hogy] festő, festőművész legyek, hogy egy másik lőállásból tudjak segíteni népemen, a világgal, a társadalommal szemben, amely régen sem, most sem szeret minket, sajnos” – mesélte egyik utolsó interjújában (Molnár, 1995).

Péli Tamás Tiszadobon, az egykori Andrassy-kastély nagytermében, 1983-ban megfestette 9x4,5 méteres *Születés* című pannóját (táblafestményét), a cigányok eredetétől vándorlásukon át magyarországi integrációjáig tartó történetét. „...egyedülálló itt Magyarországon [amit] sikerült megfestenem az Andrassy-kastélyban, a tiszadobi gyermekvárosban, a könyvtárteremben. Ennek a képnek a története születés. Megszületik Káli istenasszonynak a kisfia, a Manus, az ember. Ezt egy olyan helyen, ahol a gyerekeknek nincs anyjuk, apjuk, megfesteni minden megrázkódtatás nélkül, elég nehéz. Ettől vált eredetivé és igazzá, hogy olyan emberek közt tudtam ezt a születésmítoszt megteremteni, akiknek nincs az identitásukban az, hogy megszülettek, szinte ki van törölve az életükből ez az örömförrás” (Kőszegi-Szuhay, 2012.). 1983-ban már együtt dolgoztak ezen az igencsak „ideologikus” művön képzőművészek (Péli Tamás mellett Szentandrassy István, → 97) és írással foglalkozó barátai (Lakatos Menyhért, Choli Daróczy József és Kovács József Hontalan). A Káli-történet valójában Lakatos Menyhértnak (→ 79) köszönhető, a mítosz tőle származik, megteremtésében jelentős szerepet játszott indiai útja. A *Születés* pannó nemcsak ideologikus mű, hanem szimbolikus, sőt metaforikus alkotássá is lett. Ma, talán kissé eretnek módon azt mondhatjuk, hogy a létrejött mű csak egyik hozadéka a munkának. Legalább ennyire fontos az a rítus, amelynek során létrejön a közös tulajdonú mű, ami a „miénk, akik részt vettünk teremtésében – barátok, testvérek –, s [azoké,] akiknek elsősorban szántuk megmutatni, a cigányoknak”.

Létezik-e „cigánybűnözés”?

A cigányok kriminalizálásának központi fogalma abból a feltetelezésből indul ki, hogy a cigányok a bűnelkövetők körében magasan reprezentáltak, és bizonyos bűncselekményeket szinte kizárólagosan csak cigányok követnek el. Ennek magyarázata azután egészen egyszerűen úgy szól, hogy a cigányok „vérében van a bűnöző hajlam”.

Előjáróban le kell szögeznünk, hogy minden társadalmiasult, közösségi normák által ellenőrzött cselekedet az ember kulturális és nem biológiai meghatározottságán múlik. Azért, mert az 1930-as években a Tiszazug több, (magyar) parasztok által lakott falujában az asszonyok szabályosan „eltették láb alól” férjüket, nem mondhatjuk sem azt, hogy a parasztasszonyok, sem azt, hogy a magyarok úgy általában bűnösök, bűnözők volnának. Egy-egy közösségen belül ideig-óráig mint egy járvány, eluralkodhat egy-egy rossz viselkedésminta, amit azonban a csoporthoz tartozók normálisnak gondolnak. A tiszazugi asszonyok nem mind férjpusztítók, gyilkosok, hanem voltak a Tiszazugban asszonyok, akik magukra nézve megengedhetőnek tartották a hozzátartozóik fölötti halálos ítélet kimondását és végrehajtását. Az okfejtés hamis; figyelmen kívül hagyja a kriminológia jelenkori tudásának magyarázatait, amelyek eredendően kizárják az etnikus csoporthoz tartozás jelentőségét, és sokkal inkább társadalmi és kulturális okokkal magyarázza az egyes bűncselekményeket és elkövetőinek összetételét. A legnagyobb magyarázó erővel az elkövetők társadalmi helyzete, iskolai végzettsége, szakképzettsége, lakóhelye, életkora, környezetének anyagi helyzete, a szükségletek kielégítettségi foka bírnak. Ha a börtönstatisztikák magasabb arányban mutatnának is ki cigány elítélteket (ilyet ma már nem lehet készíteni, hiszen az etnikai hovatartozás számontartása törvénybe ütközik), az elkövetés igazi magyarázója akkor is az iskolázatlanság és szakképzetlenség, a szegénység és marginalitás, valamint a kirekesztettség. A cigánynak mondott emberek ebben a társadalmi csoportban – mások kifejezésével élve az „underclass”-ban –, azaz a társadalom alatti, társadalmon kívüli csoportban magasan reprezentáltak.

A cigánybűnözés kifejezés közvetlen előzményét a Kádár-korszak gyakorlatában találjuk meg, jóllehet a csendőrség már a 20. század elején kitüntetetten foglalkozott a cigányokkal, különösen az általa kóbornak minősített csoportokkal. Lényegében a rendszerváltásig nyilvántartották az elítéltek származását, a rendőrségeken külön cigányvonal-vezetők dolgoztak. Ebben az időszakban a „cigánybűnözés” bevett kifejezés volt a kriminalisztikában, jóllehet más értelemben használták, mint azt ma tapasztalhatjuk a szélsőjobboldal retorikájában. „...[E]gy olyan etnikumról van szó, amely mind módszerbelileg, mind taktikailag specializálódott bizonyos bűncselekményekre. Ilyennek számított a „gagyizás”, részről készült ékszeres aranyként értékesítése, trükkös lopások, besurranásos lopások, zseblopások és így tovább. Nem az egész cigányságról volt szó, csak egy bizonyos rétegről, bizonyos családokról, akik a nagy bűnelkövetői hányadnál jóval gyakrabban hajtották végre cselekményeiket, és az elkövetéssel párosult erőszak sokkal inkább irritálta a környezetet, mint más elkövetők esetén. Ha egy etnikum elkövetőként számba jöhet, és ehhez járul a speciális, egyedi jellemzőket mutató módszer, akkor a bűnüldözésnek is szakosodnia kell. Eredményes felderítést végrehajtani speciális ismeretek nélkül képtelenség. Nem volt itt szó semmiféle fajgyűlöletről, rasszizmusról a rendőrség részéről.” (Tonhauser, 1999, 84.)

A térség országaiban az államszocializmus éveitől – ha a nemzeti rendőrségek tartottak is fenn titkos cigányvonalat, használták is a cigánybűnözés kategóriáját – a valóságos és nyilvános közbeszéd még szalonképesebb volt, s nem voltak kirívó cigányellenes megmozdulások. A rendszerváltásokat követően azonban elszabadultak az indulatok. A kormányok nem tudták kezelni az egyre jelentősebb munkanélküliséget, az elszegényedést, az egyre erősödő társadalmi és térbeli szegregációt, azokat a konfliktusokat, amelyek a szegény cigányok és az alsó-középosztályi nem cigányok között keletkeztek.

Előbb csak a közbeszéd durvult el, majd a pillanatnyi konfliktusokból kirobbanó spontán támadások válnak gyakorivá, mára rendszerszerűvé. Polgárjogot nyer a szélsőjobboldali nyilvános beszédben a cigányozás, a cigánybűnözés emlegetése, de

általában a belső beszédben is a megvetés, s immár pártállástól függetlenül is egyre többen és egyre jobban stigmatizálják majd kriminalizálják a cigányokat. A cigány kiteljesíti a bűnöző, a lusta, a dologtalan, az élősködő, a megélhetésből gyereket szülő, de még a gyerekeiben is kárt tevő „ork” alakját. Ennek a beszédmódnak lesznek aztán akcionista képviselői, félkatonai szervezetek tagjai: olyanok, akik a „tunya rendfenntartók” és a „lankadó igazságszolgáltatás” szerepét átvéve igyekeznek a „rendet fenntartani” és igazságot osztani (→ 145). Mára a politikai hatalom eltűri létezésüket, sőt, mintha tesztelné is mindazt, amit a szélsőjobboldali alakulatok tesznek, s ahogyan erre a többségi választók reagálnak.

Ha tehát egy ember történetesen lop, előtte pedig még be is tör, azt egyedi emberi és nem etnikus mivoltából következően teszi. A konkrét ember bűne pedig nem szállhat rá egy egész nemzeti közösség fejére. Ebből az is következik, hogy nincsen cigány bűnözés, legfeljebb cigány bűnelkövetők vannak.

Hogyan próbálnak a katolikus lelkeségi mozgalmak hozzájárulni a cigány közösségek társadalmi felemelkedéséhez?

A katolikus egyház (és a református is) a sikeres kiségyházi missziós tevékenység révén (→ 130) szembesült saját nehézségével, hogy ne mondjuk, restségével. Jól lehet a Magyar Pax Romana (MPR) katolikus értelmiségi mozgalom már 1998 novemberében munkamegbeszélést tartott *Mi a Magyar Pax Romana válasza a roma kihívásra?* címmel, majd fél év múlva sajtótájékoztatót számolt be az MPR munkájáról és bemutatta romaprojektjét, ősszel pedig tanulmányi hétvégét szervezett Tihanyban, a Bencés Apátságban.

Mintha ez az egyházhoz közeli mozgalom magára a püspöki karra is hatással lett volna, és ennek nyomán jött volna létre 2003-ban az első katolikus cigánytalálkozó. Keresztes Szilárd hajdúdorogi görögkatolikus püspököt 2000 szeptemberében ki nevezték a Vándorlók és Útonlévők Pápai Tanácsának tagjává, valamint ő lett a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia Ván-

dorlók és Útonlévők Bizottságának elnöke, ilyenformán a „cigánypasztoráció” vezetője. (A pasztoráció lelkipondozást jelent, a hit elmélyítését, végső soron a cigányok tényleges bevezetését az egyház kötelékébe.) Keresztes Szilárd kijelölése nyilvánvalóan összefügg azzal, hogy az 1980-as években ismertté vált hodászi és kántorjánosi gyülekezet szintén görögkatolikus volt. Az első országos katolikus cigánytalálkozónak az Országos Cigány Információs és Művelődési Központ adott otthont, Gyömrői úti székházában. Azóta elméletileg minden évben találkoznak lényegében ugyanazok a cigány csoportok, vallási közösségek. Ezek a találkozók az egyes közösségek beszámolnak hitéletükről, tagjaik közül többen elmesélik megtérésük történetét, vallomást, úgymond tanúságot tesznek. A cigánypasztoráció felülésének tisztességét jelenleg Székely János esztergom-budapesti segédpüspök, mint a püspöki kar megbízottja tölti be.

A cigánypasztorációban közreműködő intézmények és közösségek kivétel nélkül alulról jövő kezdeményezések. Ahogy Dúl Géza, a Ceferino ház vezetője, cigánypasztorációs referens írja: „az utóbbi évtizedekben egy-két jelentős, jól kiforrott cigánypasztorációs akció született. (...) Gomba módra szaporodnak olyan kezdeményezések, amelyek az egyháziak részéről valamilyen módon a cigányság megközelítésére irányulnak. (...) A legjelentősebb kezdeményezések – a teljesség igénye nélkül – a következő településeken találhatók: Alsószentmárton, Arló, Esztergom, Hodász, Kaposfő, Jánoshalma, Kazincbarcika, Kántorjánosi, Komló, Kiscséc, Köröm, Nyíregyháza, Nagyörzsöny, Mánfa, Sajópetri, Sárospatak, Szendrőlád, Valkó. Több típusba sorolhatjuk ezeket a kezdeményezéseket, attól függően, hogy milyen irányból, milyen ponton közelítik meg a cigányságot. Egyik válfaja: a kulturális megközelítés. Segítséget nyújt a gyerekeknek, fiataloknak az iskolai felzárkóztatásban. Esetleg a cigány kultúra (dalok, táncok, mesék) műveléséből indul ki. A másik megközelítés a sokgyerekes családok szociális nehézségein igyekszik segíteni, segélyek formájában, vagy olyan módon, hogy munkahelyhez juttatja őket. A harmadik típus: nem valami szociális gond megoldásában segít, hanem az Isten utáni éhséget célozza meg,

és közvetlenül az Evangéliumot, az egyház tanítását kínálja föl. Nem a cigányság sajátos helyzetéből, hanem az emberi lét Istenre szorultságából indul ki.” A lelkipásztornak „nem elég kapcsolatot építeni a cigánysággal, egyidejűleg kezelnie kell a többségi társadalom sokszor elutasító magatartását. (...) Az egyházközségnek befogadóvá kell válnia. Sokszor a befogadás első lépése a megbocsátás.” (Dúl, 2002.) A befogadáshoz az egyházi közösségeknek meg kell ismerniük és meg kell szeretniük a cigányok életét, amelyben megvannak az „ige magvai”: a szegénység, a különlegesnek látszó kulturális más-ság mögött az évezredek bölcsessége, különlegesen szoros közösség az összetűzések és hangos megnyilvánulások ellenére, a családközpontúság és gyermekszeretet akkor is, ha más elvek szerint nevelik a gyermekeket, a szívélyes vendégszeretet. Mindezek keresztényi értékek, amelyek értékei a többségi társadalomnak is.

Mi az „érpataki modell” lényege?

Orosz Mihály Zoltán, Érpatak polgármestere 2005 óta áll a falu élén, s nem sokkal hivatalba lépése után kezdte kidolgozni úgynevezett „érpataki modelljét”. A modell beígért legfontosabb elemei rendre meg is valósultak: az újfelhértői rendőrkapitányság szigorú eljárásai, az emberek ellenőrzését lehetővé tevő és büntetésből a segélyt megvonó szabályrendelet megalkotása, az állami gondozásba vett gyermekek számának jelentős megugrása, a közmunkások embertelen dolgoztatása mind ezt igazolják. A polgármesternek, aki hol parádés kocsis, hol csikos hagyományörző viseletben tart modelljét népszerűsítő előadásokat, sikerült újra tematizálnia a „cigánybűnözés” kategóriáját is. Ennek köszönhető a nagyfokú médiaérdeklődés, de az is, hogy 2012 októberében megalakult az Érpataki Modell Országos Hálózata, ami azt jelzi, hogy egyre többen csatlakoznak ezen antiszociális mozgalomhoz. A modell kitalálói és működtetői jogot formálnak arra, hogy ők mondják meg, ki az építő, és ki a romboló a közösségen belül; vitának, konszenzusra törekvésnek helye nincs; ők mondják meg, milyen legyen a jogalkalmazás, és ha nincsenek

jogszabályok, hát ők hozhassanak helyi rendeleteket, amelyeket aztán be is tartatnak. Ezzel valójában azt érik el, hogy a tételes törvényeken kívül legalább a településen belül „élet és halál” urai lehessenek.

Sajtóhír szerint a polgármester 2013. február 9-én a Kitérés (Beccsület) Napja alkalmából tartott megemlékezésen rendőrökkel vezettette ki a teremből a coMMUnity.eu tudósítóját, Tódor Jánost és az érpataki TASZ-pont aktivistáját, Szöllősi Gábort. Tágabban értelmezve az történik, hogy a romák mellett kiálló újságírók, kutatók és szakértő politikusok Érpatakon küzdenek abból a diskurzusból, amelynek gyakorlati következményei a helybeli, de tágabban az ország cigányságát érinthetik.

Hogyan sikerült a Cozma-gyilkosság tragédiája kapcsán a közvéleményt a cigányok egésze ellen fordítani?

Egy veszprémi szórakozóhelyi szóváltást követően Marian Cozmát, az MKB Veszprém és a román kézilabda-válogatott játékosát 2009. február 8-án gyilkolták meg a veszprémi Patrióta lokál előtt, segítségére siető csapattársait, a szerb Žarko Šesumot és a horvát Ivan Pešićet életveszélyesen megsebesítették. Ekkor már két embert öltek meg a romák elleni sorozatgyilkosság elkövetői, de a közvélemény figyelmét könnyen el lehetett erről terelni, és lehetett inkább cigánybűnözésről beszélni. Az áldozat és a sértettek hamarosan hőssé nemesültek, pusztán azért, mert az elkövetők cigányok voltak. Emlékmű, dokumentumfilm készült Kálmista Gábor jóvoltából, *Szíven szúrt ország* címmel (már a cím is cigányellenes mozgósítást valósít meg). A három fővádolt büntetését másodfokon jelentősen enyhítette a Győri Ítéltábla. A jogerős határozat az első fokon életfogytiglani fegyházra ítélte Raffael Sándor és Németh Győző büntetését 18–18 év börtönre, míg Sztojka Iván 20 év fegyházbüntetését 8 év börtönre változtatta. Navracsics Tibor igazságügy-miniszter az ítélet ügyében levelet írt a Kúria elnökéhez, és arra kérte, hogy „az esetenként túlzottan enyhe vagy következetlen ítéletek szülte társadalmi felháborodásra tekintettel vizsgálja felül az ítélezési gyakorlatot” – ám a kérést Darák Péter elutasította, és kulcsfon-

tosságúnak nevezte, hogy a bíró döntését sem a közhangulat, sem pedig más, az eljárás keretein kívül álló körülmény ne befolyásolhassa.

Igaz, hogy a „lelenc” tele van cigány gyerekekkel?

2007-ben az Európai Roma Jogok Központja (European Roma Rights Centre, ERRC) kutatása során azt találta, hogy az általa megkeresett gyermekvédelmi intézményekben a roma származású gyermekek aránya 58 százalék. 2010-ben az ERRC újabb kutatása során Budapest, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Borsod-Abaúj-Zemplén, Baranya, és Győr-Moson-Sopron megyében a meglátogatott szakellátási intézményekben a roma gyermekek aránya 65,9 százalék volt. Ezen adatok alapján világos, hogy az arány messze meghaladja a roma gyermekeknek a magyar gyermeknépességen belüli arányszámát – azaz a roma gyerekek nagyobb eséllyel kerülnek intézményi gyermekvédelmi ellátásba. A kérdés az, hogy miért. Alapvetően két oka van. Az egyik egyértelműen a gyermekvédelem romák elleni diszkriminatív gyakorlata. A roma gyerekek többségét rossz anyagi körülményekre, mélyszegénységre hivatkozva emelik ki a családból annak ellenére, hogy ezt a gyermekvédelmi törvény egyértelműen tiltja. Ezt fokozza még az, hogy az iskolai hiányzásra hivatkozva a gyerekek egy részét veszélyeztetettnek minősítik, és erre hivatkozva emelik ki a családból. Sajnos számolni kell a családgon-
dozók egy részének előítéletességével is, amely tovább fokozza a roma gyerekek intézményi szakellátásba kerülésének esélyeit. A másik ok a gyermekvédelmi rendszer fennálló hiányosságai. Mint az ismeretes, a magyarországi roma lakosság nagyobb-részt az ország szegényebb régióiban koncentrálódik, mely ország-részeket egyéb hátrányok is jellemzik – így a gyermekjóléti alapellátások alulfinanszírozottsága is. Ennek következtében a megelőző programok és szolgáltatások (pszichológus, jogi tanácsadás, gyógypedagógus, bölcsődei, óvodai ellátás), amelyek alkalmazásáról a gyermekvédelmi törvény is rendelkezik, nem állnak rendelkezésre. Így a gyermekvédelmi rendszer területi egyenlőtlenségei ugyancsak közvetlenül sújtják a roma lakossá-

got és növelik a roma gyerekek kiemelésének esélyét családjukból.

A romákkal szembeni nagyfokú és széles körben elterjedt előítéletesség miatt pedig a családból kiemelt gyerekek nagyobb eséllyel kerülnek intézményi ellátásba, mint nevelőszülőkhöz. Az intézményi körülmények között, gyermekotthonban felnövő gyerekek életét az etnikai hátrányok mellett tovább nehezíti az, hogy állami gondozottként nőnek fel. Ezeket a hátrányokat kompenzáló, a roma identitást és nemzeti büszkeséget erősítő programok (→ 110) pedig sajnos ritkák. Az állami gondozásból fiatal felnőttként kikerülők tehát egyszerre kell megküzdjenek a két hátrányos léthelyzet következményeivel: a cigányellenes társadalmi környezettel és az állami gondozottakkal kapcsolatos fenntartásokkal. Ebben pedig nem képes segíteni őket sem családjuk, sem saját egészséges etnikai identitásuk, nemzeti büszkeségük. Szemben tehát azzal a közkeletű véleménynel, amely szerint a cigány családok a túl sok gyerek miatt megszabadulnak gyerekeik egy részétől, és intézetbe, „lencbe” küldik őket, a roma gyerekek magas aránya és hosszú távon intézményi nevelésben tartása elsősorban a gyermekvédelmi rendszer diszkriminációkkal terhelt működéséből és a gyermekvédelemben dolgozók egy részének előítéletességéből fakad (EERC, 2011).

Egyes politikusok szerint a cigányok a „gyerekekből élnek”, s az emelt összegű segély elnyerése érdekében újszülöttüket képesek még fogyatékosná is tenni. Igaz ez?

2009 kora tavaszán több északkelet-magyarországi megyei online újság jelent meg azzal a hírrel, hogy magasabb összegű családi pótlék reményében cigány anyák enyhe fokú értelmi fogyatékosná teszik gyermeküket: ennek érdekében vagy még a magzat fejét ütögetik hasukban, vagy a születés után közvetlenül nejlonzacskót húznak az újszülött fejére. Ez a fajta, a többség által konstruált „cigánykép” persze nem új keletű, alapjai több száz évvel ezelőttre nyúlnak vissza. Nem sokkal ezután egy júniusi testületi ülésen Molnár Oszkár, a Fidesz színeiben megvá-

lasztott edelényi polgármester, parlamenti képviselő, a megyei közgyűlés alelnöke azt állította, hogy Lakon és Szendrőládon a cigány anyák a terhesség ideje alatt szándékosan olyan gyógyszerket szednek, hogy bolond gyerekek szülessen, vagy szintén gumikalapáccsal ütik a hasukat, hogy születendő gyermekük nyomorék legyen, és dupla családi pótlékot tudjanak felvenni. A városi televízió felvételének részlete felkerült a YouTube-ra, ez tudomására jutott az RTL-klub kereskedelmi televízióinak, s mert különös hírértéket látott a polgármester szövegében, hát kiszállt Szendrőládra, hogy a helyszínen győződjön meg arról, mi is történt. A stáb megérkezett a faluba, kérdezősködtek is, de a polgármester asszonytól a védőnőig mindenki képtelenségnek tartotta a már idézett rágalmakat.

De vajon mi készíthette Molnár Oszkárt Szendrőlád és Lak cigány asszonyainak megvádolására? Ha a szociális ellátórendszer és a cigányok viszonyának többségi befogadását tekintjük, a következő folyamatot dokumentálhatjuk. 2008 tavaszán Szepessy Zsolt, Monok polgármestere megvonta az önkormányzati segélyeket azoktól a családoktól, amelyek nem gondoskodnak a családban élő iskolaköteles gyermekek iskola-, illetve óvod látogatásáról. 2008 májusában ugyanő bevezette a „Munkáért segély” programot, amelyhez több térségbeli falu is csatlakozott. A szerencsi kistérség tizenkilenc településének polgármestere írta alá ötvenezer, a térségben élő ember képviseletében az *Önkormányzati kezdeményezés társadalmunk jobbá tétele érdekében* című dokumentumot, amelyet eljuttattak az Országgyűlés elnökének is. A petíció szerint rossz a jelenlegi családtámogatási rendszer, amely „felgyorsítja és egyre gerjeszti az alacsonyan szocializálódott tömegek népességnövekedését, amely megélhetési formává fejlesztette a gyermekszülést”. A dokumentumot aláíró polgármesterek leszögezik azt is: a rendszeres szociális segélyezésre vonatkozó szabályokat „teljes egészében át kellene gondolni”, hozzátéve: a szociális segély legmagasabb összege és a minimálbér közötti különbség „a munka elkerülésére ösztönöz”. A polgármesterek arra kérik az Országgyűlést, a kormányt, a minisztériumokat, hogy (...) szigorítsa az állam, illetőleg az önkormányzatok által nyújtott „ingyenes pénzhez jutás”

– szociális és gyermekjóléti támogatások – feltételeit. 2008 végén e kezdeményezés vált – némi módosítással – *Út a munkához* címen országos programmá. A program keretébe illesztve, annak jogalkotási „gyümölcseként” 2008. december 15-én döntött az Országgyűlés az egyes szociális és foglalkoztatási törvények módosításáról szóló 2008. évi CVII. törvény elfogadásáról. A csomag része továbbá a végrehajtási rendeletek módosítása is.

2009 júliusában újabb lendületet vett a monoki „szociális reform” kísérlete. Szepessy Zsolt bejelentette, hogy szociális kártyát vezetnek be Monokon még ez év szeptemberében. A polgármester ezzel azt szeretné volna megakadályozni, hogy a segélyeket rossz célokra – uzsorakamatok visszafizetésére, alkohorra és szerencsejátékokra – fordítsák a rászorulóknak. Ebbe a folyamatba illeszthető tehát Molnár Oszkár várandós kismamák elleni támadása, akik vádja szerint magasabb gyermekgondozási díj fejében károsítanák magzatuk egészségét, fogyatékosná téve őket.

Miért követelhetett négy helyszínen hat halottat a romák elleni sorozatgyilkosság?

2008. november 2-án Nagycsécen történt az első halálos áldozatot is követelő, cigányok sérelmére elkövetett támadás. A Roma Polgárjogi Alapítvány elnöke már ekkor támadássorozatról beszélt, s felemlítette a július 20-án Galgagyörkön és az augusztus 7-én Piricsén történeteket, amikor is a támadók Molotov-koktélt dobtak épületekre és tüzet nyitottak emberekre. A nagycsécsi támadás során a későbbi vádlottak két, egymással szemközti házat vettek célba. Mindkét épületre Molotov-koktélt dobtak, az ezt követően leadott lövések pedig halálos sebet ejtettek Nagy Tibornén és Nagy Józsefen, továbbá súlyosan megsebesítették Nagy Tibort. A közvéleményt igazán a következő év február 23-án elkövetett kettős gyilkosság rázta meg. Tatárszentgyörgyön egy erdőszéli házra támadtak, a vádirat szerint hárman. Előbb Molotov-koktélt dobtak a padlásra, majd tüzet nyitottak a menekülő emberekre. A támadásban Csorba Róbert és hatéves kislánya, Robika szinte azonnal életüket veszítették, kislánya, Bianka pedig súlyos sérüléseket szenvedett. Két hónappal később Tiszalökön lelőtték Kóka Jenőt,

augusztus 2-án pedig Kislétán behatoltak egy házba, ahol megölték az ott tartózkodó édesanyját, és súlyosan megsebesítették leányát. Három hét múlva elfogták a gyanúsítottakat.

Az Athena Intézet gyűlöletbűncselekmény-sorozatnak tekinti a történeteket. „A gyűlölet-bűncselekmény alatt olyan bűncselekményeket értünk, amelyek esetében a tett elkövetésének indoka az áldozat valamely társadalmi csoporthoz tartozása: az áldozatok legtöbbször a faji, etnikai, nemzeti, vallási vagy szexuális orientáció szerinti közösségek tagjai közül kerülnek ki. A gyűlöletbűncselekményeket azért különböztetjük meg a többi bűncselekménytől, mert azok hatása túlmutat a közvetlen áldozaton: szimbolikus értelemben azok mindig az egész közösséget ért támadások, melyek így az egész közösség biztonságérzetét csökkentik. A gyűlölet-bűncselekmények másik sajátossága, hogy elszaporodásuk esetén megnő a megtorlás veszélye, egyben a konfliktusok kiszélesedésének lehetősége, ami már a konkrét eseteken túlmutató biztonságpolitikai kockázatot is hordozhat.”

Gulyás József még mint SZDSZ-es parlamenti képviselő lett tagja a parlamenti vizsgálóbizottságnak. 2012. augusztus 20-án, a gyanúsítottak elfogásának harmadik évfordulóján tette közvéleményre saját jelentését és megállapításait: „A roma lakosságot – több mint egy éven keresztül – előre eltervelten terrorizáló és provokáló gyűlölet-bűncselekmények felderítéséhez és megakadályozásához a Nemzetbiztonsági Hivatal bár rendelkezett a megfelelő törvényi felhatalmazással, szervezeti-technikai feltételekkel és költségvetési forrásokkal, mégsem volt képes a tőle elvárható gondossággal, alaposággal ellátni feladatát. A támadások megelőzésére, az elkövetői kör felderítésére, és mielőbbi elfogására irányuló tevékenysége során az NBH »műhibák« sorozatát követte el. A fentiek ismeretében egyértelműen látszik, hogy a magyar állam 2008 és 2009 között a harmadik köztársaság történetében példátlan mértékű alkotmányos mulasztást követett el, amikor áldozattá váló állampolgárai esetében nem tett eleget »elsőrendű kötelességének« és az akkor hatályos alkotmányban (Magyar Köztársaság Alkotmánya), valamint az Alaptörvényben lefektetett alapvető jogok védelmét nem volt képes garantálni.” (Gulyás, 2012.)

A büntetőper 2011. március 25-én kezdődött, jogerős ítélet mind a mai napig nem született. A romák azóta minden év február 23-án, Csorba Robi és édesapja halála évfordulóján megemlékeznek a sorozatgyilkosságról. A művészet is hozzászólt a rasszizmus magyarországi állapotához. Fliegau Benedek *Csak a szél* címmel készített megrendítő filmet, a Katona József Színház pedig Tersánszky Józsi Jenő *Cigányok* című darabjának Grecsó Krisztián-i átiratát/folytatását mutatta be.

Az általános nézet szerint a cigányok koszosak, bűdösek és tetvesek is. Mi az igazság?

A többség szóhasználatában ezek a közkeletű jelzők erősen hozzátapadtak a cigányokhoz. De hosszú időn keresztül tapadtak ugyanezek a jelzők Amerikában a feketékhez, a 19. századi Magyarországon a zsidókhoz, vagy újabban az arabokhoz, esetleg örökérvényűen a „paraszthoz”.

Minden esetben a többségi társadalomhoz tartozó emberek egy része beszél így a saját társadalmában élő, ám az övétől eltérő vallási, etnikai vagy éppen kulturális, netán életforma-csoport tagjairól vagy a csoport egészéről. A cigányokkal szemben megfogalmazott talán leggyakoribb és legkedveltebb, alig cáfolt többségi sztereotípiák, mi több, előítélet és verbális agresszió a „mocskosság”, „tetvesség” emlegetése, valamint a betegségek terjesztésének folyamatos vádjai. A nem cigányok jelentős része mind a mai napig tart a cigányok „piszkosságától”: 1977-ben Tiszavasváriban azért ballagtatták külön a roma gyerekeket, mert tetűt találtak egy cigány gyermekben, s ez jó ürügy volt az elkülönítésre. Bogácson hosszú időn keresztül a cigány gyerekeknek megkülönböztetésül műanyag tányérból és műanyag evőeszközökkel kellett enniük-inniuk, nehogy a nem cigány gyerekek ugyanazt az edényt használják. Az 1950-es, '60-as években gyakori volt, hogy a helyi tanácsok és a KÖJÁL fertőtlenítési akciók keretében fürdették a cigánytelepek lakóit, fejüket pedig kopaszra nyírták. Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a cigányok jelentős része a mai nap is szegényes, mostoha körülmények között él, telepen, egykori munkáskolóniákban,

aprófalvakban, komfort nélküli házakban, ahol nincs bevezetve a víz, így nincs fürdőszoba, központi fűtés, a falból nem folyik meleg víz.

Az egészségügy, ilyenformán a „tisztaság feletti őrködés” hatalmi pozíció, amelyben a középosztály értékrendje és elvárásai érvényesülnek. A másik csoporttal szembeni távolságtartás, elzárkózás egyik legkézenfekvőbb kulturális eljárása az én csoportomat tisztának, a másikat tisztátalannak tekinteni. Az „én” illetve a „mi” pozitív kiemelése, az „ő” illetve az „ők”, vagyis az „idegen” leértékelése, tabuként kezelése szinte átjárhatatlanná teszi a határvonalakat. Vidovics Renáta a tisztaság jelentőségéről a hagyományos oláh cigányokról szóló összefoglalásában többek nyomán azt írja, hogy a „piszok” olyan társadalmi „tény”, amely az elképzelt vagy vágyott rendet megzavarja. Hogy mit tekintünk tisztának vagy piszkosnak, kultúránként eltérő. Természetesen a különböző cigány etnikai csoportok kultúrájában is létezik a tisztaság és piszkosság kategóriarendszere. A tradicionális oláh cigány közösségre vonatkozó leírásokban olvashatunk sajátos tisztasági koncepciót, a „márimé” meglétéről. Lényege, hogy a test különválasztható külső – a kívüllátnak szánt – testre, ez jeleníti meg a nem cigányoknak játszott szerepet, és belső testre, ez pedig a titkos, etnikai ént jelent, amelyet a csoport szolidaritása erősít meg. A testet különválasztják tiszta felső és tisztátalan alsó testre is, az egyes testrészeket kötelező eltakarni, azokat meztelenül vagy egyszerűen csak fedetlenül mutogatni tilos; előírják a kendő viselésének módját, és a mosakodás, mosás és mosogatás használati edényeinek megkülönböztetését is (Vidovics, 2007).

A tradíciók szerint élő cigányok annak érdekében, hogy sajátos életmódjukat fönntarthassák, egyrészt megpróbálják a nem cigányokkal való társadalmi érintkezést minimálisra csökkenteni, másrészt olyan viselkedési szabályokat követnek, amelyek eltérnek a többségi társadalom jelenkori gyakorlatától, így társadalmi és morális határok keletkeznek.

Hogyan vált Gyöngyöspata 2011-ben a közmunkaprogram kísérleti terepévé?

Előzménye egy pár hónapos etnikai feszültség és némi kormányzati tehetetlenség volt, következménye pedig annak kompenzálása. Gyöngyöspatán az érezhető feszültség 2011. március első hetében keltette fel először figyelmet, miután március 1-jén megjelentek a faluban a Szebb Jövőért Polgárőr Egyesület járőrei. Március 6-án a Jobbik mintegy 1000 fő részvételével tartott tüntetést a településen, ahol Vona Gábor pártelnök is felszólalt. Vona szerint ők „békét és nyugalmat” akarnak, de azt is hozzátette, hogy ha bárkinek „a haja szála görbül”, akkor visszajönnek, „ha kell, akkor kétszer-, ha kell, háromszorennyen”. A járőrözők a faluban maradtak, s kísérték a cigányokat a boltba, felügyelték őket az iskolában, s ellenőrzésük alatt tartották a telepet is. Intenzív jelenlétüket és fellépésüket a bűncselekmények megnövekedett számával indokolták, amiért szerintük a helyi cigányság egy része felel. A Jobbik helyi vezetője szerint azután kezdtek járőrözni a településen a párthoz kötődő polgárőrök, miután egy idős férfi, aki évek óta jelezte, hogy romák zaklatják, öngyilkos lett. Hamarosan megjelentek a Véderő félkatonai szervezet és a Szeged környékén működő Betyársereg tagjai is. A helyi cigányok kétségkívül azt érezték, hogy az egyenruhások meg akarják félemlíteni őket. A feszültséget április végén csak fokozta, hogy a Véderő a falu határában kiképző táborot kezdett működtetni. Ekkor – nagypénteken – az LMP 2010-es kampányát is támogató Richard Field amerikai üzletember kezdeményezésére a Vöröskereszt közel 300 gyermeket és nőt vitt el a településről táboroztatni. Nem sokkal ezután a helybeli cigányok és az egyenruhások között verekedés kezdődött. Ez, de különösen a húsvéti menekülés által kiváltott társadalmi elégedetlenség lépésre kényszerítette a kormányt. A belügyminiszter Gyöngyöspatára látogatott, és azt ígérte, garantálja a helyiek biztonságát. A hatékonyabb fellépés érdekében a kormány rendeletben módosította a szabálysértésről szóló jogszabályt, a járőrözők akcióit pedig „új bűnözési formának” nevezte, és bejelentette,

hogy a büntetőtörvénykönyv módosítását kezdeményezik az „egyenruhás bűnözés” elharapózása miatt.

Feischmidt Margit és Szombathy Kristóf elemzésükben rávilágítottak, hogy „a faluban megjelenő paramilitáris és szélső-jobboldali politikai szervezetek, és az ennek során elszabaduló ellentétek kikezdtek a helyi hatalom már korábban megrendült intézményeit, azokat a hálózatokat, amelyeknek azt megelőzően fontos szerepük volt a társadalmi stabilitás fenntartásában. A bizalmatlanság elharapózott és általánossá vált – nem csupán a kisebbség és többség között, de a kisebbségi és többségi csoporton belül is. A falu választott polgármestere társadalmi támogatottság hiányában lemondott, ami a szélsőjobboldali politika előtti szabaddá tette a hatalom megragadásához vezető utat. A rendkívüli önkormányzati választásokon a Jobbik jelöltje által elért választási siker kulcsának pontosan ez a szétziláltság bizonyult. Bármilyen erősnek is gondolták magukat a lokálpatrióták Gyöngyöspatán, ahhoz nem voltak elég erősek, hogy a Jobbikkal szemben egy másik alternatívát győzelemre vigyenek. Nyilván azért sem, mert többen a lokálpatriotizmus mellett a cigányok elleni radikális fellépést támogatták. Akik nem, azok meg bizonytalanok voltak, a kormánytól vártak támogatást, és nem egymással keresték az együttműködést.” (Feischmidt–Szombathy, 2012.) A helyi választás után nem sokkal, augusztus elején a faluban beindult a kormány első mintaközmunka-programja. A valóság azonban felülírta a sikerpropagandát. Számos sajtóhír számolt be a dolgozók kizsákmányolásáról; éhberről, munkatáborról beszéltek, a legnagyobb melegben, hosszú gyaloglás után érték el munkaterületüket, s a legelemibb ellátásban sem részesültek, kevéske jövedelmükre pedig a rendőrök közreműködésével azon nyomban lecsapott a hivatal.

Mit nevezünk cigánylakatnak, cigánybéklyónak?

Cigánykovácsok által készített lakatok és béklyók egy speciális típusát hívták így a 19. század szinte egészében. A Néprajzi Lexikon úgy tudja, hogy a „béklyó vasláncos mozgásgátló, amelyet rendszerint a ló két első lábára csatolnak. Szerepe, hogy az

állat ne tudjon elcsatangolni, a zárral ellátott béklyók pedig a lótolvajlást is akadályozták. A béklyó láncból s a lánc két végén az állat csüdjére kapcsolható kelevézből (bilincsből) álló eszköz. A kelevéz fajtái szerint négy változat különböztethető meg. (...) 3. az egyszerűbb kulcsos béklyó, ún. cigánylakat azért érdemel néprajzi szempontból különös figyelmet, mert e lakatféle Törökországtól Mongóliáig, Kínáig elterjedt szerkezet, amely elvileg különbözik az európai lakattól (benné ék alakú acéllemez van, ezt nyitja a tolós kulcs), valószínűleg honfoglalás előtti forma a magyarságnál, s csak később került készítése cigánykovácsok kezére.” A cigánylakat első írásos emlékei a 18. század második feléből maradtak fenn. A szerkezet technikai leírását nem ismerjük, azonban valószínűsíthető, hogy arról a lakatfajtáról van szó, amely a béklyó zárszerkezetét adja. Feltételezhetjük, hogy vándoriparos cigánykovácsok hagyományozhatták egymásra, és őrizték csoporton belül a lakat készítésének és működésének titkát.

Sokak szerint a cigányok nem csak felszedik a szoba parkettáját, hanem lovat és sertést tartanak a panellakás fürdőszobájában. Mi az igazság?

Ezek a történetek – és társaik – jobbra városi legendák illetve vándormondák, elég régóta és elég masszívan élnek tovább, illetve újak és újak keletkeznek, röppenek fel és válnak népszerűvé. Az utóbbi években két markáns történet ütötte fel a fejét, s majdhogynem politikai vihart is kavart. Ezek egyikéről, a gumikalapácsos vádról (→ 144) külön szoltunk, itt viszont elbeszéljük a másikat, a „kádazásos sertéstartást”.

A városi legendák egyik masszív csoportja a civilizációs deficitre épít. Az elbeszélés értelmezése szerint mi, a mesélők és hallgatóságunk egy közös kulturális tudás birtokosai és működtetői vagyunk, míg a közénk keveredettek, közénk furakodottak nem ismerik, és nem beszélik ezt a civilizációs nyelvet. Rossz szemmel nézünk rájuk és mindent el tudunk képzelni róluk. Már az 1960-as években elterjedt az a történet, hogy x város y lakótelepén az oda beköltöztetett cigányok lovat vittek fel eme-

leti lakásukba, mert a ló hozzátartozik életükhöz. A történet elbeszélője általában megnevez egy konkrét személyt, aki ezt látta és mesélte, aki ott járt, és hitelesíti az elbeszéléteket. Soha nem akadt azonban olyan ember, aki a maga szemével látta volna a lovat az alig pár négyzetméteres fürdőszobában, vagy aki esetleg megsimogatta volna a paci fejét.

2010 szeptemberében, az önkormányzati választásokra készülődve a miskolci polgármesterjelöltek egyike, a poszt későbbi betöltője szerint az avasi társasházakba az önkormányzat azért, hogy a korábbi nyomortelepek telkeit eladhassa, mélyszegénységben élő, beilleszkedni képtelen cigány családokat is költöztetett, akik a fürdőkádban disznót nevelnek. Ez a gondolat már túlmutat az „ártatlan” vándormondákon és városi legendákon, a politikai küzdelmekben a szavazatmaximálás reményében koncként dob egy nem kedvelt etnikai és szociális kisebbséget a többségi választók elé, abban a városban, ahol másfél évvel korábban a rendőrfőnök és a magát cigányvajdának kikiáltó vállalkozó cigánybűnözésről szónokolt. A riport, amelyben a polgármester beszámolt a fürdőkádban tartott disznóról, a rádióban hangzott el. Az adást követően az emberek ironikus módon azt szerették volna megtudni, hogyan is lehet a legújabb (és elhúzódó) válság közepette is talpon maradni, egészen pontosan a lakótelepi (szaknyelven szólva a kádazásos) disznótartás felől érdeklődtek...

Mivel magyarázzák a kivándorló családok exodusukat Kanadába?

2008. március elsején a kanadai hatóságok eltörölték a Magyarországgal szembeni vízumkényszert. Az év őszén kezdődött a hazai cigányság életében a rendszerváltás óta történt legszomorúbb, legsötétebb eseménysorozata: a romák elleni fegyveres támadások (→ 145). Sokan joggal fogalmazták meg félelmeiket: a megélhetési biztonság mellett a létbiztonság is kérdéssé vált hazánkban a roma lakosság számára. Komolyabb kivándorlási hullám indult el hazánkból: több ezer menedékkérrelmező jelent meg a kanadai határon néhány hónapon belül. A kivándorlók

a romák elnyomott helyzetére, üldözésére hivatkozva kérik a menekültstátuszt. Gyakran ingatlanjukat és utolsó ingóságait is eladják annak érdekében, hogy az utazáshoz szükséges készpénzt előteremtsék – ezzel gyakorlatilag felégetve a hidakat maguk mögött. Az elkeseredés olyan mértékű a hazai cigányság körében, hogy a családok gyakran előre adóságba verik magukat, csak hogy elindulhassanak egy jobb és biztonságosabb élet reményében egy teljesen ismeretlen világba nyelvtudás és tapasztalat nélkül, hatalmas kockázatot vállalva. A hazai minisztériumok és az Országos Roma Önkormányzat is azt hangsúlyozza, hogy hazánkban a roma lakosságot semmilyen üldözés nem éri, és Magyarország minden lakosa számára garantálja a biztonságot – függetlenül származásától, vallási és etnikai hovatartozásától. Ezzel hivatalosan is megerősíti azt a közvélekedést, amely szerint a kivándorlók valójában csak kihasználják a kanadai hatóságok befogadó gyakorlatát és szociális támogatási rendszerét.

HIVATKOZOTT ÉS AJÁNLOTT IRODALOM

A szerzők egyes válaszoknál forrásmegjelölés nélkül használták saját szövegeiket, amelyek ingyenes hozzáférésű ismeretterjesztő és tájékoztató honlapokra is felkerülhettek, ám felhasznált műveik címét megadjuk a hivatkozott és ajánlott irodalomjegyzékben.

Andor Mihály (szerk.), 1982, *Cigányvizsgálatok*. Budapest, Művelődéskutató Intézet

Andor Mihály (szerk.), 2001, *Romák és oktatás*. Pécs, Iskola-kultúra

Andor Mihály, 2001, Szaporák mint a cigányok? In: *Iskolakultúra*. 11. évf., 12. sz. 99–102.

Andor Mihály–Liskó Ilona, 2000, *Iskolaválasztás és mobilitás*. Iskolakultúra Könyvek. Budapest, Iskolakultúra

Antal Z. László, 2004, A „kisebbségi” és a „többségi” betegutak sajátos vonásai. In: *Társadalomkutatás*, 2–3. sz. 335–366.

Babusik Ferenc (szerk.), 2002, *A romák esélyei Magyarországon. Aluliskolázottság és munkaerőpiac – a cigány népesség esélyei Magyarországon*. Budapest, Kávé Kiadó–Delphoi Consulting

Babusik Ferenc, 2005, *Az esélyegyenlőség korlátai Magyarországon. Státusz, etnicitás, kirekesztődés az egészségügyben és a szociális szférában*. Budapest, L'Harmattan Kiadó

Bakó Boglárka (szerk.), 2003, *Lokális világok. Együttélés a Kárpát-medencében*. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ

Bakó Boglárka–Papp Richárd–Szarka László (szerk.), 2006, *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák*. Budapest, Balassi Kiadó

Balázs János, 2009, „Cigány méltósággal”. Balázs János festő, 1905–1977. Kolozsvár Mariann–Szuha Péter (összeáll., szerk.), Budapest, Kieselbach Tamás kiadása

Bari Károly, 1970, *Holtak arca fölé*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó

Bartha Csilla (szerk.), 2007, *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó

Bartos Tibor, 1958, *Sosem volt cigányország. Szegkovács cigány történetek*. Budapest, Európa Kiadó

Bartók Béla, 1931, Cigányzene? Magyar zene? (Magyar népdalok a német zeneműpiacon). *Ethnographia (Népelet)*, 49–62.

Bárány Zoltán, 2003, *A kelet-európai cigányság. Rendszerváltás, marginalitás és nemzetiségi politika*. Budapest, Athenaeum 2000 Kiadó

Bársony János–Daróczi Ágnes, 2005, *Pharrajimós. Romák sorsa a Holocaust idején*. Budapest, L'Harmattan

Békefi Margit, 2001 [1963], *A magyarországi teknővájó cigányok*. Szekszárd, Romológiai Kutatóintézet

Bernáth Gábor (szerk.), 2000, *Porrajmos. Roma Holocaust túlélők emlékeznek*. Budapest, Roma Sajtóközpont

Bernáth Gábor–Messing Vera, 1998, „Vágóképként, csak némban...” *Romák a magyarországi médiában*. Budapest, Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal

Bernáth Gábor (szerk.), 2002, *Kényszermosdatások a cigánytelepeken, 1940–1985*. Budapest, Roma Sajtóközpont

Blaha Márta–F. Havas Gábor–Révész Sándor (1995): Nyerő viszonyok. *Beszélő*, 7. évf., 19. sz. 1995. május 11.

Bódi Zsuzsanna–Csongor Anna–Kovalcsik Katalin (szerk.), 2001, *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Tanítók kiskönyvtára 9. Budapest, ELTE–IFA–OM

Czigányösszeírás, é. n. [1895], *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei*. Budapest, Athenaeum. Hasonmás kiadás: Pécs, PJPTE, MTA–Soros Alapítvány – Magyarország Nemzeti és Etnikai Kisebbségéért Alapítvány

Csalog Zsolt, 1988, *Cigányon nem fog az átok*. Budapest, Macenas Kiadó

Csalog Zsolt, 1973, Etnikum? Faj? Réteg? Adalékok a „cigányság” fogalmához. *Világosság* 13. évf. 1. sz. 38–44.

Csenki Imre–Csenki Sándor, 1943, *Népdalgyűjtés a magyarországi cigányok között*. In: Csenki Imre–Csenki Sándor, 1967

[1955], *Bazsarózsa. 99 cigány népdal*. Budapest, Zeneműkiadó Vállalat

Csepeli György–Örkény Antal–Székelyi Mária, 1997, Szeretlen módszerek. A megkülönböztetésmentes viselkedés lehetőségei és akadályai. Előzetes kutatási jelentés, 1996–97. In: Csányi Klára (szerk.), 1997, *Szöveggyűjtemény a kisebbségi ügyek rendőrségi kezelésének tanulmányozásához*. Budapest, COLPI, 130–171.

Csongor Anna–Szuhay Péter, 1992, Cigány kultúra, cigánykutatások. *BUKSZ*. 2. sz. 235–245.

Daróczi Ágnes–Karsai Zsigmond (szerk.), 1979, *Autodidakta Cigány Képzőművészek Országos Kiállítása*. (Kiállítási katalógus.) Budapest

Daróczi Ágnes–Kerékgyártó István (szerk.), 1989, *Autodidakta Cigány Képzőművészek II. Országos Kiállítása*. (Kiállítási katalógus.) Budapest

Daróczi Ágnes–Kalla Éva–Kerékgyártó István (szerk.), 2000, *Roma képzőművészek III. Országos Kiállítása*. (Kiállítási katalógus.) Budapest

Diósi Ágnes, 1999, Roma gyerekek az általános iskolában. In: *Kritika*. 28. évf. 7. sz. 21–23.

Diósi Ágnes, 1988, *Cigányút*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó

Diósi Ágnes, 2002, *Szemtől szemben a magyarországi cigánysággal*. Budapest, Pont Kiadó

Dupcsik Csaba, 2009, *A magyarországi cigányság története. A magyarországi cigányság a cigánykutatások tükrében, 1890–2008*. Budapest, Osiris Kiadó

Durst Judit, 2001, „Nekem ez az élet, a gyerekek.” Gyermekvállalási szokások változása egy kisfalusi cigány közösségben. *Századvég*, 3. sz. 71–92.

Durst Judit, 2010, „Minden évben máshogy fordul a világ.” A telepfelszámolástól a szegregált cigány faluig. *anBlok*, 4. sz. 34–38.

Dúl Géza, 2002, Krisztus „Cigányország útjain”. Cigánypasztoráció Magyarországon. *Vigilia*, 67. évf. 9. sz. 423–432.

Erdős Kamill, (1958) 1989, A magyarországi cigányok. In: *Erdős Kamill cigánytanulmányai*. Békéscsaba, Gyulai Erkel Ferenc Múzeum, 42–56.

Erdős Kamill, 1959, *A Békés megyei cigányok. Cigánydialektusok Magyarországon*. Gyula, Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai

Erdős Kamill, 1989, *Cigány tanulmányai*. Békéscsaba, Gyulai Erkel Ferenc Múzeum

Erős Ferenc–Fábián Zoltán, 2005, Cigányellenesség Magyarországon. In: Tamás Pál–Eröss Gábor–Tibori Tímea (szerk.), *Kisebbség – többség. Nemzetfelfogások 1*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó–MTA Szociológiai Kutatóintézet, 204–211.

Európai Roma Jogok Központja [ERRC], 2011, *Életfogytiglan: Roma gyermekek a magyar gyermekvédelmi rendszerben*. Jelenítés

Faludi András, 1964, *Cigányok*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó

Finta Imre, 1944, *A cigányok életéről, szokásairól, bűnözésükről és a közbiztonsági szervek ellenük folytatott harcáról*. Debrecen, Nagy Károly Grafikai Műintézete

Fleck Gábor–Messing Vera, 2009, A roma foglalkoztatáspolitikai alakváltozásai. In: Fazekas Károly–Lovász Anna–Telegdy Álmós (szerk.), *Munkaerőpiaci Tükör 2009*. Budapest, MTA Közgazdaságtudományi Intézet – Országos Foglalkoztatási Közhasznú Nonprofit Kft.

Fleck Gábor–Virág Tünde, 1998, Hagyomány vagy alkalmazkodás, avagy Gilvánfa kívül-belül. *Szociológiai szemle*. 1. sz. 64–83.

Fleck Gábor–Virág Tünde, 1999, *Egy beás közösség múltja és jelene*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont

Fleck Gábor–Virág Tünde, 2002, „A szegénységről sokat tudnék mesélni.” Dél-dunántúli beás cigányokkal készített interjúk. *Beszélő*. 7. évf. 5. sz. 52–56.

Fleck Gábor–Szuhay Péter (főszerk.), 2006, *A Roma Kultúra Virtuális Háza*. Multimedialis DVD-ROM. Program az Összetartó Társadalomért Phare Projekt keretében, Budapest

Fleck Gábor–Kovács Éva–Szalai Júlia–Szuhay Péter: Az antiszociális kártya. *Népszabadság Online*. 2010. január 20. http://nol.hu/lap/forum/20100120-az_antiszocialis_kartya. Utolsó letöltés: 2013. március 20.

Forray R. Katalin–Hegedűs T. András, 1990, *A cigány etnikum újjászűletében. Tanulmány a családról és az iskoláról*. Budapest, Akadémiai Kiadó

Forray R. Katalin–Hegedűs T. András, 2003, *Cigányok, iskola, oktatáspolitikai*. Budapest, Oktatókutatási Intézet–Új Mandátum Könyvkiadó

Fraser, Sir Angus, 1996, *A cigányok*. Ford. Béndek Péter–Verczkei Andrea–Zalotay Melinda. Budapest, Osiris Kiadó

Gulyás József, 2012, *Egy jelentés jelentése. A magyar állam és nemzetbiztonsági szolgálatának felelősségéről a hat halálos áldozatot követelő, romák elleni támadások (2008–2009) kapcsán*. http://ciganyvadaszat-per.blog.hu/2012/08/20/egy_jelentes_jelentes. utolsó letöltés: 2013. március 20.

Gyergyói Sándor, 1990, *A kirekesztéstől a beilleszkedésig, I–II*. Debrecen, Mozaik Kiadó

Gyukits György, 2000, Az egészségügy vesztesei. *Beszélő*. 5. évf. 4. sz. 98–106.

Gyukits György, 2003, Gyermekvállalás a nagyvárosi szegénynegyedben élő fiatalok roma nők körében. *Szociológiai Szemle*, 2. sz. 59–83.

Hablicsek László, 2000, Kísérlet a roma népesség előreszámitására 2050-ig. In: Horváth Ágota–Landau Edit–Szalai Júlia (szerk.), 2000, *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest, Aktív Társadalom Alapítvány–Új Mandátum Könyvkiadó, 243–275.

Hajnal László Endre, 1999, Nagyvárosi cigányok az új gazdasági környezetben. *Regio*, 10. évf. 1. szám, 84–102.

Hancock, Ian, 2004, *Mi vagyunk a romani nép. Ame sam e Rromane dzene*. Ford. Novák György. Budapest, Pont Kiadó

Hann Endre, 1979, A cigányság meghatározása és jellemzői. In: Hann Endre–Tomka Miklós–Pártos Ferenc, 1979, *A közvélemény a cigányokról*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont. 7–24.

Hann Endre–Tomka Miklós–Pártos Ferenc, 1979, *A közvélemény a cigányokról*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont

Havas Gábor, 2001, *Gazdálkodó cigányok*. Budapest, Autonómia Alapítvány

Havas Gábor–Kemény István, 1995, *A magyarországi romákról. Szociológiai Szemle*. 5. évf. 3. sz.

Havas Gábor–Kemény István–Liskó Ilona 2002. *Cigánygyerekek az általános iskolában*. Budapest, Oktatáskutató Intézet–Új Mandátum Könyvkiadó

Hegedűs Sándor, 2000, *Cigány kronológia*. Budapest, Konsept-H Kiadó

Heiczinger János, 1939, Adatok a falu cigánykérdéséhez. *Nép-egészségügy*. 18. sz. 900–903.

Horváth Ágota–Landau Edit–Szalai Júlia (szerk.), 2000, *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest, Aktív Társadalom Alapítvány–Új Mandátum Könyvkiadó

Horváth Kata–Prónai Csaba, 2000, „Retkesek” és „kényesek” között. Egy magyar cigány közösség tisztasági szokásai. *Café Babel*. 10. évf. 38. sz. 33–41.

Horváth Rudolf, 1979 [1911], *A magyarországi kóbor cigányok eredete, életmódja, szokásai*. Sajtó alá rendezte és a bevezetést írta: Berecz Árpád. Szeged, Dissertationes Ex Bibliotheca Universitatis de Attila József Nominatae, 4.

József főherceg, 1888, *Czigány nyelvtan. Romána csibákero sziklaribe*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia

Juhász Éva, 2004, *Sója Miklós öröksége Hodászon*. Studia Minoritatum, 7. Szekszárd, Cigány Néprajzi és Történeti Egyesület Romológiai Kutatóintézete

Jughaus, Tímea–Székely, Katalin, 2007, *Paradise Lost: The First Roma Pavilion, La Biennale di Venezia*. Budapest, Open Society Institute

Karsai László, 1992, *A cigánykérdés Magyarországon, 1919–1945. Út a cigány Holocausthoz*. Budapest, Cserépfalvi Kiadó

Katz Katalin, 2005, *Visszafojtott emlékezet. A magyarországi romák holokauszt történetéhez*. Budapest, Pont Kiadó

Kállai Ernő, 2002, Cigányzenészek. In: Kovács András (szerk.), *Roma migráció*. MTA Kisebbségkutató Intézet–Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont, 72–90.

Kállai Ernő, 2005, *Helyi cigány kisebbségi önkormányzatok Magyarországon*. Budapest, MTA Etnikai-nemzetiségi Kisebbségkutató Intézet–Gondolat Kiadói Kör

Kemény István, 1974, *A magyarországi cigány lakosság. Valóság*, 1. sz. 63–72.

Kemény István (szerk.), 1976, *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest, MTA Szociológiai Intézetének Kiadványai

Kemény István 1997. „A magyarországi roma (cigány) népeségről. Két felmérés tükrében”. *Magyar Tudomány*, 6. sz. 644–655.

Kemény István (összeáll.), 1999, *A cigányok Magyarországon*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia

Kemény István (szerk.), 2000, *A magyarországi romák. Változó Világ*, 31. Budapest, Press Publica

Kemény István (szerk.), 2000, *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Kisebbségek Kelet-Közép-Európában, 6. Budapest, Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely

Kemény István–Janky Béla–Lengyel Gabriella, 2004, *A magyarországi cigányság, 1971–2003*. Budapest, Gondolat Kiadó–MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet

Kerékgyártó István, 1994, *A cigány képzőművészet Magyarországon*. In: *A Magyar Művelődési Intézet évkönyve*. 1993–1994. 199–214.

Kerékgyártó István, 2005, *Péli Tamás, 1948–1994*. Budapest, Magyar Filmtörténeti Fotógyűjtemény Alapítvány

Kerékgyártó István, 2007, *Szentandrásy István* (Roma Kinccsétár), Budapest, L'Harmattan Kiadó

Kertesi Gábor, 2005, *A társadalom peremén. Romák a munkakerőpiacon és az iskolában*. Budapest, Osiris Kiadó

Kertesi Gábor, 2005, *Roma foglalkoztatás az ezredfordulón*. A rendszerváltás maradandó sokkja. *Szociológiai Szemle*. 2. sz. 57–87.

Kertesi Gábor–Kézdi Gábor, 1998, *A cigány népesség Magyarországon*. Budapest, Socio-Typo

Kovalcsik Katalin, 1998, „Milyen jó, hogy együtt lehettünk”. Beszélgetés Lankó Józseffel. *Vigilia*. 63. évf. 8. sz. 617–623.

Kovalcsik Katalin–Réger Zita, 1995, A tudomány mint naiv művészet. *Kritika*. 24. évf. 2. szám, 31–34.

Köszegi Edit–Szuhay Péter, 2001, *Cigány-kép – Roma-kép*. Dokumentumfilm, Néprajzi Múzeum

Köszegi Edit–Szuhay Péter, 2002, *Kései születés*. Dokumentumfilm, Néprajzi Múzeum

Ladányi János–Szelényi Iván, 2002, Cigányok és szegények Magyarországon, Romániában és Bulgáriában. *Szociológiai Szemle*. 4. szám, 72–94.

Ladányi János–Szelényi Iván, 2004, *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Budapest, Napvilág Kiadó

Lakatos Menyhért, 1975, *Füstös képek*. Budapest, Széphalom Könyvműhely

M. Ladvenicza Ilona, 1955, A csobánkai cigányok szegkövcsolása. *Néprajzi Értesítő*. 37. sz. 227–241.

Liégeois, Jean-Pierre, 2002, *Romák, cigányok, utazók*. Ford. D. Bartócz Ágnes. Budapest, Pont Kiadó

Liégeois, Jean-Pierre, 2009, *Romák Európában*. Budapest, Pont Kiadó

Markó Miklós, 1896, *Czigányzenészek albuma*. 45 elhalt és 65 fővárosi és vidéken élő primás arcképével, életrajzával, 13 zenekari képpel és 180 segédzenész arcképével. Szerzői kiadás, Budapest. Hasonmás kiadás: 2006, Budapest, Fekete Sas Kiadó

Mezey Barna (szerk.), 1986, *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban, 1422–1985*. Budapest, Kossuth Kiadó

Murányi Gábor (szerk.), 1986, „Egyszer karolj át egy fát”. *Cigányalmanach*. Budapest, TIT Országos Központja Cigány Ismeretterjesztő Bizottsága

Loss Sándor–Lőrincz Veronika, 2002, Romani kris a dél-békei oláh cigányoknál. *Beszélő*. 7. évf. 9–10. sz. 146–152.

Márfi Attila–Dr. Kosztics István (szerk.), 2005, *Cigánysors*. A cigányság történeti múltja és jelene, I. A 2003., 2004. és 2005.

év szeptemberében Pécsen, a Rácz Aladár Cigány Közösségi Házban megtartott *Cigányság történeti múltja és jelene, különös tekintettel a dél-dunántúli régióra* című konferenciák válogatott előadásai. Pécs, Emberháza Alapítvány–Erdős Kamill Cigány-múzeum–Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület

Matolay Magdolna–Vekerdi József, 1970, *Cigánytelepek. Valóság*, 12. sz. 38–39.

Messing Vera, 1998, Nemzeti és etnikai kisebbségek képe a magyar sajtó híreiben. *Jelkép*. 4. sz. 77–92.

Molnár Emilia, 2002, Atyáskodás és kiszorítás. Helyi intézmények, cigányok, kisebbségi önkormányzatok. *Beszélő*. 7. évf. 1. sz. 74–84.

Molnár Emilia–Schafft, Kai A., 2003., A helyi roma/cigány kisebbségi önkormányzatok tevékenysége és céljai Magyarországon 2000–2001-ben. *Szociológiai Szemle*. 1. sz. 79–99.

Molnár István Gábor, 2004, *In memoriam Péli Tamás (1990–1994)*. Portréfilm. Eötvös József Cigány–Magyar Pedagógiai Társaság

Nádasi Edit, 2002, A gróf Esterházy-család galántai és cseszneki uradalmán élő cigányok a XVII–XVIII. században. *Kisebbségkutatás*, 11. évf. 1. sz. 59–65.

O. Nagy Gábor, 2010, *Magyar szólások és közmondások*. 11. kiadás. Budapest, Akkord Kiadó

Nagy Pál, 1998, *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Kaposvár, Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Társadalomtudományi Tanszék

Nagy Pál, 1999, „Kicsinségemben elszakattam.” Cigány közösségek, szocializáció és gyermeksors Magyarországon a 16–19. században. *Educatio*. 8. évf. 2. sz. 320–338.

Neményi Mária, 1998, „Két külön világ.” Cigány anyák és a magyar egészségügy. *Beszélő*. 3. évf. 2. sz. 53–64.

Neményi Mária, 1998, *Cigány anyák az egészségügyben*. Budapest, Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal

Neményi Mária, 2000, Kis roma demográfia. In: Horváth Ágota–Landau Edit–Szalai Júlia (szerk.), *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest, Aktív Társadalom Alapítvány–Új Mandátum Könyvkiadó. 277–282.

Neményi Mária, 2007, Serdülő roma gyerekek identitás-stratégiái. *Educatio*. 16. évf. 1. sz. 84–98.

Neményi Mária–Szalai Júlia (szerk.), 2005, *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó

Örszigethy Erzsébet, 2013, Kum jésty, Bogádmindszent? (Iskolapéldák egy észak-ormánsági körjegyzőségben). In: Szuhay Péter (szerk.), *Cigány Néprajzi Tanulmányok*, 16. (megjelenés alatt)

Pik Katalin, 1999, Roma gyerekek és a speciális iskolák. *Educatio*. 8. évf. 2. sz. 237–312.

Pomogyi László, 1995, *Cigánykérdés és a cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*. Budapest, Osiris–Századvég Kiadó

Prónai Csaba, 1995, *Cigánykutatás és kulturális antropológia*. Budapest–Kaposvár, ELTE–Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola

Purcsi Barna Gyula, 2004, *A cigánykérdés „gyökeres és végleges megoldása”. Tanulmányok a XX. századi „cigánykérdés” történetéből a porrajmos, a II. világháborús cigány népirtás 60. évfordulójára*. Debrecen, Csokonai Kiadó

Rác Katalin, 2009, Útban a szociális gazdaság felé? Beszámoló egy produktív szociálpolitikai program eddigi eredményeiről. *Kapocs*. 8. évf. 3. sz. 18.

Réger Zita, 1974, Kétnyelvű cigánygyermek az iskoláskor elején. *Valóság*. 1. sz. 50–62.

Réger Zita, 1978, Cigányosztály, „vegyes” osztály – a tények tükrében. *Valóság*. 8. sz. 77–89.

Reisz Terézia–Andor Mihály (szerk.), 2002, *A cigányság társadalomismerete*. Iskolakultúra–könyvek, 13. Pécs, Iskolakultúra

Romano Rác Sándor, 2008, *Cigány sor*. Budapest, Osiris

Sáfrány Péter Attila, Rókatánc, az ősráp. *Csongrádi Hírek*. hu, <http://www.csongradihirek.hu/portal/index.php/szubjektiv/628>. Utolsó letöltés: 2013. március 20.

Sághy Erna, 1999, Cigánypolitika Magyarországon 1945–1961. *Regio*. 1999. 10. évf. 1. sz. 16–34.

Sághy Erna, 2008, Cigánypolitika Magyarországon az 1950–1960-as években. *Múltunk*. 1. sz. 273–308.

Sára Sándor (rendező), 1962, *Cigányok* (dokumentumfilm)

Sára Sándor (rendező), 1968, *Feldobott kő* (játékfilm)

Sárosi Bálint, 1971, *Cigányzene*. Budapest, Gondolat

Sárosi Bálint, 2002, *Bihari János*. Budapest, Mágus Kiadó

Schiffer Pál (rendező), 1970, *Fekete vonat* (dokumentumfilm)

Schiffer Pál (rendező), 1972, *Faluszéli házak* (dokumentumfilm)

Schiffer Pál (rendező), 1973, *Mit csinálnak a cigánygyerekek?* (dokumentumfilm)

Schiffer Pál (rendező), 1978, *Cséplő Gyuri* (játékfilm)

Solt Ottilia, 1998, *Méltóságot mindenkinek. Összegyűjtött írások*. Budapest, Beszélő Szerkesztőség

Stewart, Michael S., 1989, Játék a lovakkal, avagy a cigány kereskedők és a szerencse. *Kultúra és közösség*. 16. évf. 4. sz. 21–42.

Stewart, Michael S., 1994, *Daltestvérek. Az oláh-cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. Ford.

Sajó Tamás–Szarvas Zsuzsa–Vargyas Gábor. Budapest, T-Twins Kiadó–MTA Szociológiai Kutatóintézet–Max Weber Alapítvány

Stewart, Michael, 1987, „Igaz beszéd” – avagy miért énekelnek az oláh cigányok? *Valóság*. 1. sz. 49–64.

Szalai Andrea, 1997, A „mi” és az „ők” határai, avagy a beások belülről. *Regio*. 8. évf. 1. sz. 104–126.

Szalai Júlia, 2007, *Nincs két ország? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Budapest, Osiris Kiadó

Szegő László (szerk.), 1980, *Cigány bölcsődal (Cigány költők versei gyerekeknek)*. Budapest, Móra Ferenc Könyvkiadó

Szegő László (szerk.), 1983, *Cigányok, honnét jöttek – merre tartanak?* Budapest, Kozmosz Könyvek

Szentesi Csaba, 2007, Roma Pavilon a Velencei Biennálén (Roma Velence). *Magyar Lettre Internationale*. 66. sz. <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre66/szentesi.htm>. Utolsó letöltés: 2013. március 20.

Szuhay Péter, 1995, Cigány kultúra. A magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról. *BUKSZ*. 7. évf. 3. sz. 329–341.

Szuhay Péter (szerk.), 1998, *Cigány-kép – Roma-kép. A Néprajzi Múzeum „Romák Közép- és Kelet-Európában” című nemzetközi kiállításának képeskönyve*. Budapest, Néprajzi Múzeum

Szuhay Péter, 1999, *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Budapest, Panoráma

Szuhay Péter, 2002, Az egzotikus vadembertől a hatalom önön legitimálásáig. A magyarországi cigányokról készített fotók típusai. *Beszélő*. 7. évf. 7–8. sz. 97–106.

Szuhay Péter, 2003, „Ez egy eredeti cigányélet”. Ozorai és tamási szintő cigányok. *Beszélő*. 8. évf. 5. sz. 90–98.

Szuhay Péter (szerk.), 2007, *Az emlékezés színes álmai. A magyarországi kortárs cigány képzőművészek reprezentatív tárlata*. Budapest, Enigart

Szuhay Péter, 2012, *Sosemlesz cigányország. Magyarország felfedezése*. Budapest, Osiris Kiadó

Szuhay Péter–Baráti Antónia, 1993, „A világ létra, melyen az egyik fel, a másik le megy.” *Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből*. Budapest, Néprajzi Múzeum

Szuhay Péter–Kőszegi Edit, 2002, „Megadjuk a tiszteletet”. A kétegyházi romák etnikus különállásáról egy temetés kapcsán. *Beszélő*. 7. évf. 4. sz. 83–96.

Tamás Ervin–Révész Tamás, 1977, *Búcsú a cigányteleptől*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó

Tonhauser László, 1999, *Nem kérek bocsánatot*. Budapest, Tem Kiadó

Utasi Ágnes–Mészáros Ágnes, 1991, *Cigánylét*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete

Vajda Imre (szerk.), 1997, *Periférián (1). Roma szociológiai tanulmányok*. Budapest, Ariadne Kulturális Alapítvány

Vajda Imre (szerk.), 1997, *Periférián (2). Kérdések és válaszok*. Budapest, Ariadne Kulturális Alapítvány

Vekerdi József, 1974, *A cigány népmese*. Budapest, Akadémiai Kiadó

Vekerdi József, 1982, *A magyarországi cigány kutatások története*. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem

Vidovics Renáta, 2007, Mérimé – a tisztaság jelentősége a hagyományos oláh cigány kultúrában. *Háló*. 13. évf. 8. sz. 14–15.

Virág Tünde, 2010, *Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén*. Budapest, Akadémiai Kiadó

Zsigó Jenő (főszerk.), 2009, *Cigány festészet: Magyarország, 1969–2009*. Budapest, Fővárosi Cigány Ház

Internetes források

c-press.hu

www.coMMMunity.eu

www.frokk.hu

www.neki.hu

www.net.jogtar.hu

www.rajko.hu

www.romadecade.org

www.romahiphoparchive.org

www.romnet.hu

www.sosinet.hu

www.100tagu.hu

www.tasz.hu

Szerzőink

Szuhay Péter (1954)

Fleck Gábor (1970)

Antropológus, muzeológus. 1980 óta a Néprajzi Múzeum munkatársa. Kezdetben a kortárs falusi társadalom kutatásával foglalkozott, majd a '80-as évek vége óta a roma kultúra tárgykörében végzett kutatásokat, készített számos kiállítást, dokumentumfilmet, szerkesztett képzőművészeti és fotóalbumot és írt néhány könyvet és több tanulmányt.

Szociológus, kutató. Jelenleg a Budapesti Gazdasági Főiskola Társadalmi Kommunikáció és Média Intézeti Tanszékén tanít. Az elmúlt tizenöt évben több roma témájú kutatásban vett részt hazánkban és a környező országokban. A coMMUnity.eu közösségi és hírportál egyik alapító szerkesztője. Számos cikk, tanulmány, monográfia és könyv szerzője és társszerzője.

A szerzők számos közös munkában vettek részt az elmúlt másfél évtizedben. Segédanyagot szerkesztettek roma népismeret oktatásához, közösen koordinálták a Roma Kultúra Virtuális Háza multimediális DVD-rom készítését, amely munkának egyben szerkesztői és társszerzői is voltak. Együtt vezettek kutatást a Grameen Bank hazai megvalósulásának esélyeiről, és szerkesztettek kötetet egy romániai kutatás romákat ábrázoló fotóiból. Mindketten alapítói voltak a Méltóságot Mindenki-nek Mozgalomnak. Különböző kutatási terepeken együtt vettek részt dokumentumfilmek készítésében is.

Tematikus bontás

Bevezető ismeretek

- 11 Mi illő: cigányt vagy romát mondani?
- 12 Indai nép-e a cigányság?
- 13 Ki a cigány? Akit a többség annak tart, vagy aki magát annak mondja?
- 15 Egységesek-e a magyarországi cigányok, vagy különböző etnikai és nyelvi csoportokra oszthatók?

Cigányok a munka világában

- 36 Milyen foglalkozásokat neveznek cigány mesterségeknek, és miért?
- 53 Hány faedényt lehet készíteni egy ölnyi átmérőjű fából?
- 150 Mit nevezünk cigánylakatnak, cigánybéklyónak?
- 103 Mit jelent a „fekete vonat”?
- 78 „Mi építettük fel Budapestet!”
- 30 Miért mondjuk, hogy a rendszerváltás legnagyobb vesztese a cigányok?

Társadalompolitika – „cigánypolitikák”

- 34 Hogyan nevezik romani nyelven a cigányok holokausztját?
- 54 Mi volt a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége és ki volt László Mária?
- 104 Milyen volt a Kádár-rendszer cigánypolitikája?
- 112 Mi a jelentősége az 1993. évi LXXVII. nemzeti és etnikai kisebbségi törvénynek és a kisebbségi önkormányzatiságnak?
- 119 Miért próbálkozik minden kormány telepfelszámolási és integrációs programokkal?
- 102 Miért találunk majd’ minden cigánytelepen Dankó Pista utcát?

- 92 Sikeres volt a vidéki romákat segítő szociális földprogram?
- 75 Mi az Orbán-kormány közmunkaprogramjának viszonya a szociális ellátórendszerhez?
- 29 Miért olyan kevés a roma parlamenti képviselő?

Civil törekvések

- 33 Mi volt a szerepe a Gettóellenes Bizottságnak?
- 56 Milyen szerepet játszott a Soros Alapítvány a romák oktatási, szociális, egészségügyi és foglalkoztatási helyzetének változtatásában?
- 110 Mi az OSI, és hogyan erősíti különböző programjaival a roma büszkeség érzését és a roma identitást?
- 125 Mi volt megalakulásakor az Autonómia Alapítvány filozófiája és támogatási programja?
- 100 Milyen célokat fogalmaztak meg a cigány önszerveződések a rendszerváltás környékén?
- 73 Mit köszönhetnek a társadalmi kirekesztettségben élő romák a jogvédő szervezeteknek?
- 28 Mi volt a célja az „Ide tartozunk! Népszámlálás 2011” kampáynak?

Oktatási helyzetkép

- 31 Mik a szegregált oktatás legfőbb ismérvei és következményei?
- 58 Hogyan képes az oktatásban az integráció egyes társadalmi csoportok jelentős társadalmi hátrányait kiegyenlíteni?
- 99 Mit ért el az oktatás a cigány osztályok, cigány iskolák létrehozásával és fenntartásával?
- 95 Miért volt a kilencvenes években arányaiban sokkal több értelmi fogyatékosnak minősített és kisegítő iskolás a cigány gyerekek körében?
- 91 Mit jelent a 3H-s, és valóban jóval több ilyen gyereket találunk a cigány, mint a nem cigány családokban?

- 72 Milyen példaértékű civil kezdeményezéseket ismerünk, amelyek javítják a szegregált környezetben élők oktatási esélyeit?
- 26 Milyen közép- és felsőoktatási kezdeményezéseket ismerünk, amelyek sikeresen járulnak hozzá a romák értelmiségivé válásához?

Etnikus sajátosságok

- 38 A romák kultúrája a kívülállás kultúrája?
- 59 Van-e, volt-e vajdarendszer Magyarországon?
- 88 Milyen intézményi lehetőségei vannak a roma kultúra bemutatásának, gyűjtésének?
- 117 Milyen fontosabb állomásai vannak a roma kultúra reprezentációjának?
- 122 Milyen orgánusok segítették a roma/cigány identitás megerősödését?
- 107 Miért járják a rókatáncot?
- 82 Mi a cigány kenyér, és létezik-e cigány konyha?
- 25 A süni valóban a cigányok címerállata?

Képzőművészet

- 39 Beszélhetünk-e cigány képzőművészetről?
- 60 Melyek a cigány képzőművészeti mozgalom legfontosabb állomásai?
- 123 Miért Balázs Jánost tekinti szinte minden roma művész mesterének?
- 135 Miért fontos Péli Tamás *Születés* című tiszadobi pannója?
- 97 Van-e Kossuth-díjas roma képzőművész?
- 80 Mi a jelentősége a velencei biennále roma pavilonjának, a *Paradise Lost*-nak?
- 23 Valóban van cigány színvilág?

Irodalom

- 40 Van-e cigány irodalom?

- 64 Van-e cigány nyelvű irodalom?
- 98 Az elmúlt fél évszázadban a folkloristák miért a cigányok körében találtak inkább mesemondókat?
- 133 Miért olyan népszerű a műmese a cigány identitását szerzők körében?
- 114 Miért fontos Bari Károly a magyar, s egyben a cigány irodalom számára?
- 79 Miért tekintik sokan fontos műnek Lakatos Menyhért *Füstös képek* című regényét?

Zene

- 43 Cigány zene-e a cigányzene?
- 65 Mik a cigányzene legfontosabb műfajai?
- 78 Milyen a klasszikus cigánybanda összetétele?
- 106 Mivel szolgált rá hírnevére Bihari János prímás?
- 108 Milyen volt a cigányok és az általuk kiszolgált muzsikáltak kapcsolata?
- 111 Hogyan alakult a cigányzenész-dinasztiák sorsa?
- 116 Mit jelent a *Rajkó* név?
- 121 Mikor és hogyan alakult meg a 100 Tagú Cigányzenekar, s miért nevezzük a cigányzene nagykövetének?
- 124 Létezik az úgynevezett cigányzene mellett cigány népzene is?
- 118 Milyen szerepük volt a folklórgyűjtések nyomán a munkásszállások világában alakult első folklorizmuszenekaroknak?
- 98 Melyik zenei műfaj járul hozzá leginkább a közös roma kultúra kialakulásához?
- 94 Miért találja meg oly sok cigány muzsikos zenei anyanyelvét a jazzben?
- 89 Alkalmas-e a rap és a hiphop műfaja a fiatal romák életérzésének kifejezésére?
- 66 Képesek-e megváltoztatni a tehetségkutató műsorok hősei a romákról kialakított, negatívan tematizált képet?
- 22 Valóban a cigányok „vérében van” a zene?

Vallás

- 44** Igaz-e, hogy a cigányok mind katolikusok?
130 Mi a neoprotestáns szabadegyházak szerepe a cigányok hitéletében?
139 Hogyan próbálnak a katolikus lelkeségi mozgalmak hozzájárulni a cigány közösségek társadalmi felemelkedéséhez?
71 Mit jelent Hodász és Alsószentmárton a cigányok vallásosságának szempontjából?
21 Mit jelent a csatnai és máriapócsi búcsú a cigány családok életében?

Előítéletek

- 45** Miért olyan sok a cigány családokban a gyerek?
83 Miért gyakoriak a konfliktusok az egészségügyi ellátórendszer és a cigányok között?
131 Dögevők-e a cigányok?
143 Igaz-e, hogy a „lencs” tele van cigány gyerekekkel?
18 Igaz-e a többség körében élő megállapítás, hogy a romák mindig is túltámogatottak voltak?
151 Sokak szerint a cigányok nem csak felszedik a szoba parkettáját, hanem lovat és sertést is tartanak a panellakás fürdőszobájában. Mi az igazság?
147 Az általános nézet szerint a cigányok koszosak, bűdösek és tetvesek is. Mi az igazság?
134 Lusták és dologtalanok a cigányok? Tényleg csak a segélyből tartják el magukat?
144 Egyes politikusok szerint a cigányok a „gyerekekből élnek”, s az emelt összegű segély elnyerése érdekében újszülöttüket képesek még fogyatékosnak is tenni. Igaz ez?
137 Létezik-e „cigánybűnözés”?
70 Mi a cigánykerék?
19 Valóban „nem szokta a cigány a szántást”?

Megbélyegzés-történetek

- 46** Mik voltak az emberevő-percek?
85 Hogyan értelmezzük a csicska, illetve rabszolgotartás egyes roma közösségeknél meglévő intézményét?
129 Mi történt 2006 októberében Olaszliszván, és miért tekintik többen is Olaszliszskát fordulópontnak többség és kisebbség együttélésében?
141 Mi az „érpataki modell” lényege?
148 Hogyan vált Gyöngyöspata 2011-ben a közmunkaprogram kísérleti terepévé?
145 Miért követelhetett négy helyszínen hat halottat a romák elleni sorozatgyilkosság?
142 Hogyan sikerült a Cozma-gyilkosság tragédiája kapcsán a közvéleményt a cigányok egésze ellen fordítani?
68 Zámolyból 2001-ben több roma család egészen Strasbourgig menekült. Mi történt?
152 Mivel magyarázzák a kivándorló családok exodusukat Kanadába?

Európai kitekintés

- 50** Mely európai országokban legrosszabb, illetve a legjobb a cigányok helyzete?
87 Az elmúlt évtizedekben milyen irányú a cigányok migrációs mozgása? Miért?
127 Hogyan reagáltak az elmúlt években a romániai cigányok megjelenésére Olaszországban és Spanyolországban?
67 Mi a roma évtized program célja és eszközkészlete?
17 Mi az európai roma stratégia várható eredménye?

X 254040

A CIGÁNYSÁGRÓL

! Mit tudunk a cigányokról? Megfelel a valóságnak, amit tudunk, pontosabban az, amit gondolunk, hogy tudunk? Nem árnyékolják-e be vélt tudásunkat hiedelmek, legendák, netán sztereotípiák, könnyen fogyasztható előítéletek? Mit helyes például mondanunk: cigányt vagy romát? Kik is valójában a cigányok/romák? Akik magukat annak mondják? Vagy akiket a többség annak tart?

Miközben ezekre a kérdésekre keressük a választ, nem kerülhetjük meg azt sem, miként bánt egy ország saját kisebbségével. Mekkora mozgástere van a hazai cigányságnak a helyi és országos politikában vagy a kulturális önrendelkezés terén, milyenek az esélyei az oktatásban vagy a munkaerőpiacon. A szerzők és a kiadó arra tesznek kísérletet, hogy megmutassák: az egyszerűnek tűnő kérdések mögött összetett problémák rejtőznek.

E kiadvány célja, hogy a közgondolkodásban és közbeszédben erősen jelen lévő előítéletek helyett az olvasók tényeken és adatokon nyugvó válaszokat kapjanak kérdéseikre. Részletesebb válaszok kifejtésére egy ennél tízszer nagyobb könyv is kevés lenne, arra azonban talán elegendő, hogy az olvasók a rövid válaszokból megszerzett tudás birtokában további felfedezőútra induljanak.

A kötet végén található a kérdések tematikus bontása, illetve a felhasznált és az ajánlott irodalmak jegyzéke.

2400 Ft

ISBN 978-963-338-150-2

www.napvilagkiado.eu

CIGÁNYSÁGRÓL

X 254040

TÁR

ELM.Y.

NAPVILÁG KIADÓ